

ХОРОЛЬЩИНА:



ВІД ДАВНИНИ ДО СЬОГОДЕННЯ



ДО 100-РІЧЧЯ
ХОРОЛЬСЬКОГО РАЙОННОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського
Хорольський районний краєзнавчий музей

ХОРОЛЬЩИНА: ВІД ДАВНИНИ ДО СЬОГОДЕННЯ

Збірник наукових праць та матеріалів конференції

**ДО 100-РІЧЧЯ ХОРОЛЬСЬКОГО РАЙОННОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**



Київ-Полтава
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
2017

УДК 902/903 (477.52.53) “311/313”

ББК 63.3.4+26.891(4 УКР.–4 Пол)

X 81

*Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства
Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони
пам'яток історії та культури (протокол № 4 від 20 квітня 2017 р.),
плану роботи Полтавського краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського на 2017 р.*

Редакційна колегія:

Н. О. Гаврилюк, доктор історичних наук; **Л. О. Гріффен**, доктор історичних наук, професор; **І. А. Гунько**; **А. М. Івахненко**; **І. М. Кулатова**; **Р. О. Литвиненко**, доктор історичних наук, професор; **С. А. Скорий**, доктор історичних наук, професор; **О. Б. Супруненко**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України (*відп. редактор*); **О. М. Титова**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України; **Г. І. Фасій**, начальник управління культури Полтавської обласної державної адміністрації; **М. А. Якименко**, доктор історичних наук, професор.

Рецензенти:

Л. В. Бабенко, доктор історичних наук, професор,
О. О. Нестуля, доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

X 81 **Хорольщина: від давнини до сьогодення:** зб. наук. пр. та мат-лів конф. / Ред. кол.: Н. О. Гаврилюк, Л. О. Гріффен, А. М. Івахненко; О. Б. Супруненко (відп. ред.) / ЦП НАН України і УТОПІК; УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; Хорол. район. краєзн. музей. — К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. — 160 с., іл.

ISBN 978-966-8999-80-3

До збірника на честь 100-річчя від дня заснування Хорольського районного краєзнавчого музею вміщені наукові статті, публікації та матеріали доповідей і повідомлень ювілейної наукової конференції «Хорольщина: від давнини до сьогодення» (м. Хорол Полтавської обл., 26 квітня 2017 р.), що презентують краєзнавчий та музейний виміри в діяльності закладів культури, науки Полтавської області і Хорольського району, сторінки 900-річної історії міста Хоролу.

Для істориків, краєзнавців, природознавців, працівників музеїв, учителів загальноосвітніх шкіл, широкого загалу шанувальників історії Полтавщини.

УДК 902/903 (477.52.53) “311/313”

ББК 63.3.4+26.891(4 УКР.–4 Пол)

© Автори статей, 2017

© ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017

© ЦОДПА, 2017

© ПКМ ім. В. Кричевського, 2017

© Хорол. РКМ, 2017

ISBN 978-966-8999-80-3



Збірник наукових праць, який ви тримаєте в руках, вийшов з друку до 100-річчя з дня заснування Хорольського районного краєзнавчого музею, завдяки фінансовій підтримці депутата Хорольської районної ради Андрія Григоровича Пасюти.

Діставши переконливу підтримку виборців, депутат Хорольської районної ради А. Г. Пасюта багато уваги приділяє розвитку культури й освіти Хорольщини.

Під час чергових відвідин нашого музею народного обранця зацікавили діорами та етнографічна експозиція, які висвітлюють самобутність і регіональні особливості Хорольщини.

«Підростаюче покоління має достеменно знати свій родовід, свою історію, пам'ятати і шанобливо ставитися до безцінних історичних фактів минулого», — вважає депутат.

Історія українського народу, його боротьба за незалежність протягом століть повинна стати для молоді дороговказом у майбутнє.

Особливо необхідно пам'ятати і низько вклонятися тим, хто пережив важкі часи лихоліття, але не зрадив ідеалам свободи. Відходять у минуле люди, свідки трагічних сторінок нашої історії – Першої та Другої світових воєн, громадянської війни, голодоморів... Але документи, свідчення, експонати про ці події повинні дійти до наших нащадків і передати історичну достовірність тих часів. Це — основне завдання, яке повинен виконувати музей», — наголошує депутат.

Розуміючи проблеми закладу, його величезну просвітницьку роль, керуючись патріотичними державницькими інтересами, А. Г. Пасюта взяв під свій контроль видання і поширення друкованих праць про Хорольський музей, за що науковці, історики, місцеві краєзнавці, відвідувачі й гості міста йому щиро вдячні.

*Колектив
Хорольського районного
краєзнавчого музею*

З ІСТОРІЇ ХОРОЛЬСЬКОГО РАЙОННОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Наводиться нарис історії Хорольського музею, відомості про його співробітників та діяльність за останні 100 років.

Ключові слова: Хорол, Хорольський районний краєзнавчий музей, Бірюков В. П., Хвиль М. М., Штомпель А. П.

Хорольський краєзнавчий музей на сьогодні є окрасою нашого міста, виступає культурно-просвітницьким осередком та відіграє надзвичайно важливу роль у збереженні і донесенні до прийдешніх поколінь історично достовірних фактів про минувшину Хорольщини, відіграє важливу роль в патріотичному й освітньому вихованні підрастаючого покоління.

Заснований у травні 1917 року археологом і відомим краєзнавцем Володимиром Павловичем Бірюковим, який, проживаючи у м. Хоролі в 1916–1917 рр., вивчав давню матеріальну культуру, етнографію, мистецтво Полтавщини, мандрував гоголівськими місцями [8]. Наслідком його досліджень і збиральницької роботи стала унікальна за характером виставка старожитностей і української народної творчості, влаштована в Хоролі з 3 по 9 квітня 1917 р. [1]. На ній експонувалися зразки культового мистецтва XVII – XIX ст., побутової старовини, а найбільше – витвори українського народного мистецтва (гончарні вироби, вишивки й рушники, килими і плаhti), археологічні знахідки з території Хоролу та його околиць. У фондах музею збереглися кілька свідчень цієї виставки, текст оголошення, які залишаються доказом самовідданого служіння громаді майбутнього відомого краєзнавця, літературознавця, письменника, фундатора уральських музеїв [8].

Експонати цієї виставки саме і послужили основою для створення краєзнавчого музею, що отримав назву «Народний науковий музей у м. Хоролі, заснований В. П. Бірюковим у 1917 році».

9 квітня 1917 р. на загальних зборах представників народної освіти відбулися перші кроки на шляху до організації «Народного Наукового Музею». На зборах було розглянуте коло найважливіших питань:

1. Кому передати музей?
2. Про приміщення для музею.
3. Джерела коштів для існування музею.
4. Що повинен мати музей у своїх колекціях.
5. Назва музею.

6. Завідування музеєм.

7. Як повинен працювати музей.

Збори вирішили передати музей Хорольській «Просвіті». Остання повинна була знайти приміщення і забезпечити його фінансування [2].

Першим завідувачем став один із друзів Володимира Павловича, хорольський художник і краєзнавець М. К. Бринцов.

В. П. Бірюковим були написані і видані невеликим тиражем за власні кошти (не більше 50 прим.) три брошури: «Виставка древностей и украинского народного творчества в г. Хороле, Полтавской губ. с 3 по 9 апреля 1917 г.» (Хорол: Типография Ш. Д. Хайкина, 1917); «Организация народного научного музея в г. Хороле Полтавской губернии» (Хорол: Типография Л. Р. Затуренского, 1917); «В. М. Щербаковский и его лекции по украиноведению» (Хорол, 1917) [3]. Сьогодні їх копії зберігаються у фондах музею.

В. П. Бірюков, на прохання громадськості міста, уклав «Устав народного музею в Хоролі», оригінал якого й досі зберігся в Єкатеринбурзі.

У 1937 р. деякі музейні цінності з Хорольського музею були передані офіційно в Миргородський і Лубенський музеї. Доля інших експонатів поки що невідома.

Соратниками й однодумцями В. П. Бірюкова в розбудові музейної справи у нашому краї були Лев Авксентійович Безпалько, Ілля Модестович Димський та М. К. Бринцов.

Приміщення, в якому розміщувався музей з 1917 до 1937 рр., не збереглося. У 1943 р. фашистські окупанти спалили цю будівлю. На жаль, з 1937 до червня 1965 рр. музею в Хоролі не існувало.

5 червня 1965 р. у приміщенні Хорольської середньої школи № 2 був урочисто відкритий історико-краєзнавчий музей на громадських засадах. Чимало зусиль до його створення доклали Макар Микола-



Оголошення про організацію
“Народного Наукового Музею”
в м. Хоролі.

Типографія Л. Р. Затуренського,
1917 р.



М. М. Хвиль.



А. П. Штомпель



В. О. Кривов'язко

йович Хвиль – учитель історії та Анатолій Петрович Штомпель – вчитель вечірньої школи, а також місцеві художники В. Г. Ткаченко, М. І. Москаленко, В. О. Звержинський. Очолив цей заклад на громадських засадах М. М. Хвиль.

У музейній кімнаті площею 80 кв. м були представлені сотні найрізноманітніших експонатів [4]. У 1967 р. музей став переможцем обласного конкурсу на честь 50-річчя Жовтня і був нагороджений вимпелом, що нині зберігається у фондах Хорольського районного краєзнавчого музею.

Після від'їзду М. М. Хвиля до Полтави, народним музеєм завідувала учитель, керівник історичного гуртка Ольга Григорівна Безносик.



Ольга Григорівна Безносик (в центрі) з членами історичного гуртка.

Загальна кількість експонатів станом на 1968 р. нараховувала 700 одиниць. Всі вони й увійшли до експозиції та зібрання сучасного краєзнавчого музею.

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. приміщення музею було пошкоджене і музей припинив свою діяльність [9].

Роботи з відновлення музею розпочалися у 1993 р. Анатолієм Петровичем Штомпелем. Відродження Хорольського краєзнавчого музею стало головною справою його життя. Він зібрав чимало предметів старовини, фотознімків та документальних матеріалів. Перебуваючи на пенсії, весь свій вільний час займався музейними справами. Маючи неабиякий художній смак і великі знання, створив структурний, тематико-експозиційний плани музею, розробив компоновку стендів, консультувався з полтавськими, київськими музейниками, знайшов у Києві художників, які виконали кілька діорам.

Напередодні 50-річчя Перемоги над фашизмом, 6 травня 1995 р. було урочисто відкрито сучасну експозицію музейного закладу [5].

У 1995 р. на посаду завідуючого Хорольським народним краєзнавчим музеєм прийшов Віталій Олександрович Кривов'язко, який очолював музей до листопада 2015 р. Віталій Олександрович вніс великий вклад у створення і розвиток музею, що залишається визначальним і на сьогодні [6].

З березня 2004 р., згідно рішення сесії Хорольської районної ради від 26 березня 2004 р., музей набув статус комунального, з філією – колишнім Новоаврамівським народним краєзнавчим музеєм, заснованим у травні 1959 р. З 2004 р. музей отримав назву «Хорольський районний краєзнавчий музей». Згідно з додатком до Постанови Кабінету Міністрів від 12 вересня 2005 р. № 889 Хорольський районний краєзнавчий музей занесено до переліку музеїв, в яких зберігаються музейні колекції і музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України.



Вимпел переможця обласного конкурсу, яким нагороджений Хорольський районний музей. 1967 р.

Література

1. Бирюков В. Виставка стародавніх предметів українського народного творчства в г. Хороль Полтавської губернії в 1917 году / В. Бирюков. – Хороль, 1917.

2. Бирюков В. Организация народного научного музея въ г. Хороль Полтавской губернии въ 1917 году / В. Бирюков. – Хороль, 1917.

3. Бирюков В. П. В. М. Щербаковский и его лекции по археологии на курсах украиноведения в городе Хороле, Полтавской губ. (Июль, 1917 г.) / Публ. Супруненко О. Б. // Полтав. археол. збірник: Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957). – Полтава: Археологія, 1995. – Число четверте. – С. 14–36.

4. Олійник А. Виховання історією / А. Олійник // Вісті Хорольщини. – м. Хорол Полтавської обл. – 1989. – 18 травня. – С. 3.

5. Олійник А. Музей відкрито / А. Олійник // Вісті Хорольщини. – м. Хорол Полтавської обл. – 1995. – № 35 (9994). – 12 травня. – С. 2.

6. Паспорт Хорольського історико-краєзнавчого музею при Хорольській СШ № 2 станом на 1.01.1968 р. // Архів Хорол. район. КМ.

7. Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: Україн. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – С. 590–597.

8. Ротач П. Уральський фольклорист / Петро Ротач // Колгоспна правда. – м. Хорол Полтавської обл. – 1968. – 20 серпня. – С. 4.

9. Ходосов К. Бути музею в Хоролі / К. Ходосов // Колгоспна правда. – м. Хорол Полтавської обл. – 1976. – 23 грудня. – С. 4.

A. M. Ivakhnenko

To the Khorol District Local Lore Museum History

Some information to the Khorol District Local Lore Museum history, data about its employees and activity during last 100 years are given.

Key Words: *Khorol, the Khorol District Local Lore Museum, Biriukov V. P., Khvyl M. M., Shtompel A. P.*

УДК 903(069)(477.52.53)“1914/1918”Бірюков

И. А. Новиков

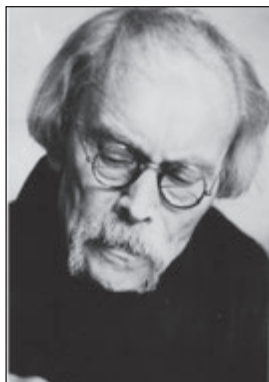
г. Челябинск

ЗНАМЕНИТЫЙ УРАЛЬСКИЙ КРАЕВЕД В. П. БИРЮКОВ – ОРГАНИЗАТОР КРАЕВЕДЧЕСКИХ МУЗЕЕВ НА УКРАИНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассмотрено участие в Первой Мировой войне на Юго-Западном фронте уральского краеведа Владимира Павловича Бирюкова и его роль в собирании украинских древностей и создании краеведческих музеев в Котопте и Хороле.

Ключевые слова: Первая Мировая война, В. П. Бирюков, Украина, краеведческий музей.

Постановка проблемы. Сто лет назад, в июле – августе 1914 г. началась Первая Мировая война. Ее участником и был известный уральский краевед, фольклорист, ученый-археолог Владимир Павлович Бирюков.



В. П. Бирюков

Цель работы. Рассмотреть роль В. П. Бирюкова в музейно-археологической деятельности на Украине в годы Первой Мировой войны.

Анализ состояния предмета. К сожалению, авторы биографических статей о нем в энциклопедиях, справочниках и словарях практически не указывают об этом факте в его биографии [6, с. 401; 9] или упоминают об этом вскользь [1; 7, с. 106].

Изложение основного материала. В личном фонде В. П. Бирюкова в Государственном архиве Свердловской области в Екатеринбургe хранится несколько дел, в которых прослеживаются военные будни краеведа в 1914–1917 гг. (копии приказов, акты, справки и т. д.) [2; 3].

Кроме того, в фотоархиве представлены три его фотографии за 1914–1915 гг., две из которых сделаны во Владимире-Волынском [4]. Интересна надпись на обороте пожелтевшей фотографии № 2, сделанная рукой В. П. Бирюкова: «Я в форме ветеринарного врача; г. Владимир-Волынский, сборный пункт слабых строевых лошадей 4 армии, весна 1915 года. Фотографировал К. Е. Громыка или Громеко. Вл. Бирюков 14.IX.1928» [5]. Благодаря фотографиям мы видим молодое, красивое, одухотворенное и даже чем-то завораживающее, но уже строго подтянутое лицо В. П. Бирюкова в условиях войны, в военной форме.

С началом мобилизации он был призван в 8-й Уральский казачий полк и отправился в действующую армию в Польшу [3, л. 174]. 20 августа 1914 г. его полк выступил в поход и 29 августа прибыл в г. Люблин и вошел в состав корпусной конницы 16-го армейского корпуса 4-й армии, который сразу же оказался в водовороте войны, приняв участие в боях против Австро-Венгрии на Юго-Западном фронте [8, с. 54]. За участие в Первой Мировой войне В. П. Бирюков был награжден двумя орденами 3-й степени: Станислава и Анны [3, л. 171 об.].

В. П. Бирюков недолго пробыл на передовой, спустя годы он писал: «2/15 сентября под м. Красник одна из заводных лошадей кованым копытом ударила в левую голень и н-ным шипом пробила сапог, брюки, белье и размозжила голенную кость. Поднятый без сознания, был отправлен в 444 полевой запасный госпиталь, а оттуда постепенно эвакуирован в Москву на лечение, длившееся до 24 декабря 1914 г.» [2, л. 3]. Даже в этих условиях В. П. Бирюков находил время для повышения своего образования: «Чтобы не терять напрасно время, ходя на костылях,

продолжал свои занятия в Археологическом институте и Историческом музее, готовя работу (диссертацию) на звание ученого археолога» [2].

Лечение В. П. Бирюкова в госпитале подходило к концу, но ранение давало о себе знать. Поэтому дальнейшая служба была связана с тыловыми частями. 20 февраля 1915 г. он «в виду невозможности, из-за расшибленной ноги, ездить верхом на лошади и вообще в виду слабого здоровья, был с передовых позиций переведен в Бердичевский конский запас». В. П. Бирюков в промежутке «между службой на фронте и приездом в г. Бердичев прибыл в Москву и 18 февраля 1915 г. защитил в Археологическом институте диссертацию «Описание древностей, найденных в Бакланской волости Шадринского уезда Пермской губернии» [2, л. 3–4].

В 1915 – начале 1916 гг. служба В. П. Бирюкова была связана с тыловыми частями. 20 марта 1915 г. он был «переведен в г. Владимир-Волынский на сборный пункт слабых строевых лошадей 4 армии». За добросовестную работу в Бердичеве и Владимире-Волынском его представили к ордену Станислава 3-й степени, а по расформировании пункта, 20 июля 1915 г. определили младшим ветеринарным врачом в Конотопский конский запас [2, л. 4]. Почти через год, 1 января 1916 г., В. П. Бирюкова назначили членом ликвидационной комиссии по военным грузам, выведенным из Галиции, на Юго-Западной железной дороги. Во время разъездов этой комиссии на станции Тальное, в виду острого малокровия, В. П. Бирюков упал в обморок, с поражением левого виска. «Такое обстоятельство послужило причиной к отозванию из комиссии и определению младшим ветеринарным врачом» в этапный ветеринарный лазарет при 1-м отделении Хорольского конского запаса [2, л. 5; 3, л. 174].

Даже в условиях военного времени В. П. Бирюков не забывал о том, что он ученый-археолог. И интерес к истории местного края проявлялся в любом месте, куда забрасывала его военная служба: во Владимире-Волынском, в Ковеле, в окрестностях Конотопа. Он производил археологические изыскания и собирал коллекции предметов церковной археологии [2, л. 4]. В Ковеле, расположившись в деревне Колоднице, недалеко от речки, «я имел возможность на прибрежных дюнах находить большое количество остатков доисторических культур» [2, л. 19].

Под Конотопом, оказавшись в «скудной деревне, в километрах 4-х от города», которая «не давала никакой пищи моему археологическому любопытству, пока я не поехал на реку Сейм, где вскоре натолкнулся на левом берегу ниже железнодорожного моста на песчаные дюны и на них нашел множество остатков старины, как доисторической, так и времен славянства (обломки стеклянных браслетов,

днища горшков с клеймами и прочее). Разобраться в этих находках помогли ему не только полученные в Археологическом институте знания, но и посещение Киевского городского музея [2].

Кроме того, в Конотопе В. П. Бирюков стал «участником-организатором местного музея, будучи первым научным докладчиком на заседании кружка любителей исторических знаний» и учащихся старшего класса местного коммерческого училища [2, л. 5]. Комиссия по организации в Конотопе музея, узнав, что В. П. Бирюков занимается собиранием археологических коллекций, попросила его сделать доклад о своих изысканиях и продемонстрировать их. В автобиографии он писал: «В день доклада, первого моего научного доклада в жизни, в зал собралась большая компания, на которую я сам не рассчитывал. Несмотря на мое первоначальное смущение, доклад прошел с большим успехом. При чем слушатели были прямо поражены тем, что я им сообщил. Так глубоко было их археологическое невежество! А один из слушателей не удержался высказать свое удивление моему очень молодому виду, тогда как он, узнавши, что доклад будет читаться «ученым археологом», воображал встретить седовласого старца [2, л. 19].

Из Конотопа В. П. Бирюков в феврале 1916 г. был переведен в г. Хорол Полтавской губернии, в ветеринарный лазарет на должность старшего врача. По его воспоминаниям: «Как в Конотопе, так и в Хороле я совершенно не чувствовал войны, а беззаботно занимался собиранием коллекций... Особенно много увлекался я собиранием остатков вымершей и современной украинской керамики, в частности, кирпичных изразцов или «кахлей» [2]. В поисках новых находок и открытий В. П. Бирюков разрывал столетние свалки мусора в окрестностях Хорола, где, кроме кахлей, находил обломки старой посуды и другие вещи. Кроме того, он часто приходил на местный базар, чтобы посмотреть новую посуду, главным образом опошнянскую, в изобилии привозимую в Хорол. Когда выпал снег и раскопок свалок делать было нельзя, В. П. Бирюков совершал поездки по окрестным церквям. В них его интересовали старинные ризы, народные ткани, вышивки, резьба по дереву, книги, старые документы.

Любопытство В.П. Бирюкова в отношении украинской старины и этнографии разгоралось все больше и больше. «Я как-то невольно пришел к мысли об организации в Хороле выставки украинских древностей и народного творчества. Эта мысль особенно обожгла меня в самые первые дни революции 1917 г., и я отправился в местную уездную управу поделиться своими планами. Хотя управе было не до выставок, но она чрезвычайно сочувственно отнеслась к этому, дала средств на отпечатывание афиш, снабдила меня соответству-

ющими документами, предоставила две залы в здании управы, и я принял за дело» [2, л. 20].

Благодаря помощи местной управы, В. П. Бирюков имел в своем распоряжении и лошадей, и кучеров из солдат. Поэтому в течение двух недель он смог объездить ряд окрестных церквей и помещичьих усадеб, где набрал необходимое количество экспонатов, что вполне смог оформить ими два зала выставки. В ее организации В. П. Бирюкову помогли местные жители, любители родной истории и старого быта.

Выставка открылась в первый день Пасхи и простояла три дня. Вход на нее был платный, поэтому она привлекла не более 300 посетителей, что, по мнению В. П. Бирюкова, было вполне достаточно» [2]. Мы вполне согласны с этим мнением краеведа. Впоследствии из невостребованных хозяевами экспонатов в Хороле был организован небольшой музей, который взяло под свое покровительство местное просветительское общество и когда, в конце августа 1917 г., В. П. Бирюков покинул Хорол, отправившись по ранению в отпуск на родину, в Шадринский уезд Пермской губернии, музей оказался под патронажем местных энтузиастов родной истории [2]. Интересен также факт устройства им противоалкогольной выставки в Хороле [2, л. 6].

Находясь здесь, В. П. Бирюков не упускал возможности посетить местные музеи, так он неоднократно выезжал в Полтаву, в Киев, а однажды через Миргород и на родину Н. В. Гоголя, в с. Сорочинцы, в художественно-литературный музей. Также вместе с семьей он посетил Мгарский монастырь в Лубнах. В. П. Бирюков вспоминал, что «в Киеве я любовался этим восхитительным городом в разное время дня, а также посещал городской музей, где раз беседовал на археологические темы с директором музея Н. Ф. Беляшевским» [2, л. 20–21].

Музейно-археологическая деятельность В. П. Бирюкова нашла отражение как в научных работах, вышедших отдельными изданиями в Хороле в 1917 г.: «Выставка древностей и украинского народного творчества в г. Хороле, «Организация Хорольского Научного музея [2, л. 10], так и в периодической печати: «Известия Хорольского общественного комитета», «Хорольское слово» [2, л. 9]. Кроме этого, он редактировал «Вестник Хорольского общественного Комитета» [2, л. 10]. В связи с организацией выставки, а затем и музея, В. П. Бирюкову удалось напечатать в двух местных газетах большие статьи, получив их отдельными оттисками в виде брошюрок.

О своей работе на ниве просвещения, изучения местной истории и культуры в Хороле В. П. Бирюков получил высокую оценку начальника ветеринарной части Юго-Западного фронта Логгинова: «Весьма тронут Вашим любезным вниманием ко мне, выразившимся в присылке

интересных брошюр об организации в гор. Хороле Полтавской губернии народного научного музея и о бывшей там же выставке, организованной Вами. Брошюры я прочел с большим удовольствием. Особенно лестно мне, что музей открыт благодаря трудам и энергии товарища, ветеринарного врача, употребившего свой небольшой досуг на организацию высоко-полезного, научно-просветительного учреждения, каким является для народа музей, в котором среди коллекций найдется материал и для кабинетного ученого и для кустаря-промышленника» [3, л. 157].

Позднее В. П. Бирюков писал военному комиссару Шадринского района, что «с увлечением отдавался исследованиям старины и быта, а также принимал участие в организации музеев и научных выставок в местах моего военного служения в тылу» [3, л. 214]. В 1917 г. Бирюков оказался у себя дома, в Шадринском уезде Пермской губернии. В 1920-1930 гг. благодаря В. П. Бирюкову и его неутомимой энергии по собиранию уральского фольклора, был записан и сохранился для потомков богатый пласт материалов, посвященных Первой Мировой войне – песни и частушки.

Выводы. Таким образом, сто лет назад, во время Первой Мировой войны, тысячи южноуральцев были призваны на защиту Родины, в том числе и простой уральский ветеринарный врач и ученый археолог Владимир Павлович Бирюков, который оставил свой след не только записью в учетной карточке и в наградных листах, но и в сборе различных исторических и археологических материалов, в организации выставки украинских древностей и создании музеев украинских древностей и народного творчества в Конотопе и Хороле.

Источники и литература

1. Беспокойная Е. В. Владимир Павлович Бирюков и его научное хранилище. – Курган, 2009 [электр. ресурс]. – Режим доступа: / <http://kurganlib.ru> (дата обращения 3.05.2014).

2. Государственный архив Свердловской области (ГАСО). – Ф. Р-2266. – Оп. 1. – Д. 3154.

3. ГАСО. – Ф. Р-2266. – Оп. 1. – Д. 3169.

4. ГАСО. – Ф. Р-2266. – Оп. 2. – Д. 56; 76.

5. ГАСО. – Ф. Р-2266. – Оп. 2. – Д. 66.

6. Загребин С. И. Бирюков В. П. / С. И. Загребин // Челябинская область. Энциклопедия: в 7 т. / [гл. ред. К. Н. Бочкарев]. – Челябинск, 2003. – Т. 1. – С. 401.

7. Загребин С. И. Бирюков Владимир Павлович / С. И. Загребин // Челябинский государственный педагогический университет. Энциклопедия / [гл. ред.-сост. Г. С. Шкробень]. – Челябинск, 2009. – С. 106.

8. Картагузов С. Мобилизация Уральского казачьего войска в 1914 году и отправка полков на фронт / С. Картагузов // Первая Мировая война: доклады Академии военных наук. – Саратов, 2006. – № 5 (23). – С. 54.

9. Тагильцева Н. Н., Разуваев Н. А. Бирюков Владимир Павлович [эл. ресурс] // Уральская историческая энциклопедия. — Екатеринбург, 2000. — Режим доступа: / <http://ural.academic.ru> (дата обращения 3.05.2014).

I. A. Novikov

FAMOUS URAL LOCAL HISTORIAN V. P. BIRIUKOV AS AN ORGANIZER OF THE LOCAL LORE MUSEUMS IN UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR

The article deals with participation in the First World War in the South-Western Front Ural local historian Vladimir Pavlovich Biriukov and his role in the Ukrainian antiquities collecting and the creation of local lore museums in Konotop and Khorol.

Key Words: *the First World War, V. P. Biriukov, Ukraine, local lore museum.*

УДК 576.82(477.53)

Л. В. Чеботарьова, С. Л. Кизим, О. В. Халимон

м. Полтава

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНА МЕРЕЖА ХОРОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ЯК СКЛАДОВА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОМЕРЕЖІ ПОЛТАВЩИНИ

У публікації розглядаються природно-заповідні території та об'єкти Хорольського району як складові регіональної екомережі Полтавщини. Розкриті особливості функціонування, природоохоронне значення, сучасний стан їх флори та фауни.

Ключові слова: Хорольський район, регіональна екомережа, екокоридори, заповідні території та об'єкти, заповідне урочище, гідрологічний заказник.

На сучасному етапі розвитку суспільства надзвичайно актуальними є проблеми збереження і невиснажливого використання ландшафтів, стабілізація екологічної рівноваги та підвищення продуктивності екосистем і, як наслідок, збереження та охорона здоров'я населення. Одним із шляхів збереження унікальних територій та підвищення природно-ресурсного потенціалу області є створення та функціонування регіональної екомережі, структурними елементами якої є об'єкти природно-заповідного фонду (ПЗФ).

За даними Департаменту екології та природних ресурсів Полтавської обласної державної адміністрації (за уточненими даними спільно з Головним Управлінням Держземагенства у Полтавській області) станом на 1.01.2017 р. ПЗФ Полтавської області налічує 387 територій та об'єктів загальною площею 142,8 тис. га, що складає 4,953 % від загальної площі області. З них 30 мають статус загальнодержавного значення [12].

**Заповідні території та об'єкти Хорольського району в складі
регіональної екомережі Полтавщини**

<i>Ключові території Назва об'єкту / категорія</i>		<i>Екокоридор (сполучна територія)</i>		<i>Буферна зона екокоридору (захисний елемент)</i>
«Круча» «Княже» «Громадський плав» «Березняки»	заповідні урочища	Сулинський	регіональний	Лівий берег р. Сули: дубові, тополеві, вер- бові ліси із заплавними луками, пасовищами, старицями, затоками та високотравними болотами.
«Хвощівка», «Голо- ванька», «Єньки», «Комиши- товий», «Костюки»	гідрологічні заказники	Хорольський	місцевий, першого порядку	Правобережжя Псла. Лівий та правий берег р. Хорол: тополеві, вербові ліси, заплавні луки, пасовища та сіножаті.
«Середнє», «Заяр'є», «Куторжиха», «Грицеве», «Радьки», «Довжик», «Бовбасівка», «Мелюшки»	заповідні урочища			
екокоридори пред- ставлені малими річками Аврамівка (22,7 км), Єньківка (18,8 км), Сега (29,4 км), Рудка (15,8).	запропоновані для заповідання	Локальні другого і третього порядку		Долини річок із при- леглими заплавними луками, заболоченими ділянками.

Хорольський район, площею 1,1 тис. км², лежить у межах Придніпровської низовини. Поверхня слабкохвиляста, розчленована долинами річок, ярами і балками. Розташований у межах Лівобережно-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції. Належить до недостатньо вологої, теплої агрокліматичної зони. На території району переважають чорноземи типові малогумусні (87% території району), а також лучно-чорноземні, лучні солонцюваті та болотні ґрунти [1, с. 378].

У різні роки природу району (ландшафти, флору та фауну) досліджували Д. С. Івашин, В. Г. Осадчий, Т. Л. Андрієнко, М. Л. Клеєсов, О. М. Байрак, Н. О. Стецюк, М. В. Слюсар. Наслідком їх роботи

стало створення природно-заповідної мережі Хорольщини, яка на сьогодні включає 23 території та об'єкти [5, арк. 19, 25, 53, 58, 59, 61, 76, 77, 118 зв.]. З них лише один має статус загальнодержавного значення – ботанічний сад, решта місцевого значення: п'ять ботанічних пам'яток природи, п'ять гідрологічних заказників, 12 заповідних урочищ. Загальна площа ПЗФ району 1618,505 га, що складає 1,52% від його площі, ступінь розораності земель – 67,87%, лісистість – 4,0%. Це єдиний район області, основу ПЗФ якого складають заповідні урочища, однак вони незначні за площею, що зумовлює низький показник заповідності [3, с. 171, 175; 6, с. 135].

Заповідні території району вважаються структурними елементами регіональної екомережі Полтавщини (табл. 1). Одна їх частина входить до регіонального екокоридору, інша – формує місцеві екокоридори першого порядку та локальні екокоридори другого і третього порядків. Ці сполучні території як правило цілісні, зв'язують між собою природні ядра і забезпечують обмін генофондом, міграції, підтримання екологічної рівноваги. Заповідні об'єкти виступають ключовими територіями з високою концентрацією видової біорізноманітності та з якісно повноцінним складом біоти.

Важливу роль у створенні і функціонуванні регіональної екомережі відіграє збереження природних екосистем лісових масивів. Основу природно-заповідної мережі Хорольського району складають заповідні урочища, які розташовані в межах широколистяних, вербових і тополевих лісів. Особливе значення має збереження масивів кленово-липово-грабово-дубових лісів з участю берези бородавчастої, клена гостролистого, ясена звичайного, а також із значною участю граба звичайного, який у Лівобережному Лісостепу має південно-східну межу суцільного природного поширення. Деякі урочища («Мелюшки», «Громадський плав», «Березняки», «Круча», «Княже») створені для збереження природних комплексів у заплаві р. Хоролу та р. Сули, відповідно, із заплавними дібровами, прирічковими вологими лісами, лучно-болотними угіддями з різноманітним рослинним і тваринним світом. Серед деревостану звичайно зустрічаються в'яз гладкий, груша звичайна, яблуня лісова, інколи осика, зрідка – черешня. Підлісок представлений ліщиною звичайною, бруслиною європейською та бородавчастою, на узліссях і лісових галявинах – терен колючий, клен татарський. Із трав'янистих регіонально-рідкісних видів рослин зростають зеленчук жовтий, конвалія звичайна, проліска сибірська, оман високий [6, дод. 2]. Зустрічаються тварини, занесені до Червоної книги України: лелека чорний, шуліка чорний, зміїд, підорлик великий, голуб-синяк, горностай [11, с. 405, 419, 425, 428, 462, 539]. Виявле-

ні регіональнорідкісні види: вовчок лісовий (соня лісова), боривітер звичайний, кібчик, слуква (вальдшнеп), гадюка звичайна [6, дод. 3].

Характеризуючи гідрологічні заказники району варто зазначити, що створені вони з метою збереження водно-болотних угідь у басейні р. Хорол. Мають різноманітну флору та фауну, а також є місцем гніздування та перебування під час міграцій птахів навколоводного фауністичного комплексу. Заказники виконують роль стабілізаторів клімату, регуляторів ґрунтових вод і водного режиму річки, а також рекреаційні функції. Основні їх площі зайняті болотами, заболоченими та засоленими луками з домінуванням костриці східної, ситника Жерара, подорожника солончакового, кермека замшевого, солончакової айстри звичайної. Лучні ділянки перемижуються з болотними угрупованнями – очеретяними, розговими, осоковими, кувовими із типовим набором гідروفільного різнотрав'я. Спорадично на лучно-болотних ділянках із незначним заселенням зустрічається червонокнижний вид плодоріжка болотна (зозулинець болотний) («Хвощівка») [10, с. 155], на лісових ділянках зростають види, включені до регіонального списку: конвалія звичайна, проліска сибірська [6, дод. 2]. У складі фауни виявлені раритетні види (Червона книга України): шуліка чорний, лунь польовий, журавель сірий, кульон великий (кроншнеп великий), сиворакша, сорокопуд сірий, горностай, видра річкова [11, с. 419, 420, 442, 455, 471, 477, 539, 543]. З регіональнорідкісних тварин: чепура велика (чапля велика біла), чепура мала (чапля мала біла), широконоска, шилохвіст, боривітер звичайний, кібчик, куріпка сіра, мородунка, грицик великий (веретенник великий), волове очко (кропивник), чиж, вуж водяний, часничниця звичайна (землянка звичайна), тритон гребенястий [6, дод. 3].

Чотири заповідні об'єкти району віднесені до категорії ботанічних пам'яток природи. Це віковічні дерева дуба звичайного. Серед них перший створений на Хорольщині заповідний об'єкт (1970 р.) – «Дуб-цар», віком близько 400 років [7, с. 27]. Він зростає біля с. Шишаки на території Хорольського лісництва. Інші дерева – віком понад 200 років. Зазначені об'єкти виконують екологічні, краєзнавчі та рекреаційні функції.

Хорольський ботанічний сад – перший і до цього часу єдиний заповідний об'єкт на Полтавщині такої категорії і статусу, створений у 2009 р. До складу його експозиційної зони увійшла ботанічна пам'ятка природи місцевого значення «Дубовий гай» (урочище «Дубки», «Стежки») [9, с. 24], де зростає понад 130 вікових дубів звичайних [2, с. 4]. Наукова зона ботанічного саду створена з метою дослідження окремих видів субтропічних і тропічних плодкових культур, проведення фундаментальних і прикладних науково-дослідних

робіт з їх інтродукції, акліматизації, селекції та розмноження, для збільшення видової різноманітності плодкових рослин у лісостеповій зоні України [4, с. 174–178.; 8, с. 2].

Таким чином, оптимально природно-заповідну мережу Хорольського району можна розширити за рахунок запропонованих до заповідання територій та розширення площ існуючих заказників і урочищ. Це дозволить збільшити показник заповідності Хорольського району до середньообласного.

Джерела та література

1. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / [Редкол.: О. М. Маринич (відп. ред) та ін.]. – К.: Укр. Енцикл. ім. М. П. Бажана, 1989–1993. – Т. 3: П-Я. – 480 с.
2. Дубовий гай Хорольського ботанічного саду (історія виникнення, сучасний стан, перспективи розвитку): буклет / В. В. Красовський, А. В. Козлов, Т. В. Черняк, М. В. Столяров. – Хорол, 2015. – 6 с.
3. Заповідна краса Полтавщини / Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак, М. І. Залудяк та ін. – Полтава: ІВА «Астрєя», 1996. – 188 с.
4. Красовський В. Концепція створення ботанічного саду в м. Хоролі Полтавської області / В. Красовський // Зб. наук. пр. ПДПУ ім. В. Г. Короленка. – Серія «Екологія. Біологічні науки». – Вип. 5 (63). – Полтава, 2008. – С. 174–178.
5. Природно-заповідний фонд Полтавської області // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116. – Арк. 19, 25, 53, 58, 59, 61, 76, 77, 118 зв.
6. Регіональна екомережа Полтавщини / [за заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава: Верстка, 2010. – 214 с.
7. Реєстр заповідних об'єктів Полтавської області. – Полтава, 1979. – 28 с.
8. Хорольський ботанічний сад. Дослідження субтропічних та тропічних плодкових культур Хорольського ботанічного саду: буклет / В. В. Красовський, М. В. Столяров, Т. В. Черняк. – Хорол, 2015. – Вип. 1. – 6 с.
9. Хорольщина: енциклопедичний довідник / А. В. Козлов, В. А. Козлов, Ю. О. Лисенко. – Полтава: Оріяна, 2007. – 106 с.
10. Червона книга України. Рослинний світ / [під заг. ред. чл.-кор. НАН України Я. П. Дідуха]. – К.: Глобалколсалтинг, 2009. – 912 с.
11. Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К.: Глобалколсалтинг, 2009. – 600 с.
12. <http://www.eco-poltava.gov.ua/>

L. V. Chebotariova, S. L. Kygym, O, V. Khalimon

NATURAL CONSERVATION AREA NET IN KHOROL DISTRICT AS A PART OF REGIONAL ECOLOGICAL NETWORK IN POLTAVA REGION

Natural conservation areas and objects in Khorol district as parts of regional ecological network in Poltava region are observed in the publication. Functional specification, nature-protecting meaning, their flora and fauna modern state are given.

Key Words: *Khorol district, regional ecological network, ecological borders, conservation areas and objects, protected stow, hydrologic protected area.*

ХОРОЛЬСЬКИЙ БОТАНІЧНИЙ САД: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Про історію створення ботанічного саду, проектне рішення організації його території, основні напрямки наукової діяльності, ботанічні колекції.

Ключові слова: ботанічний сад, Хорол, хронологія створення, наукова діяльність, колекція.

Історія створення ботанічних садів в Україні починається з 1804 р., коли був заснований перший науково-дослідний природоохоронний об'єкт цієї категорії – ботанічний сад Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна [1, с. 246].

На сьогодні на території України нараховується понад 30 ботанічних садів, останній з яких з'явився у 2009 р., а саме – Хорольський ботанічний сад. Проте початковим етапом організації цього саду слід вважати 2003 р., адже тоді не лише зародилася ідея, а й частково був реалізований намір його створення. У такому контексті ботанічний сад має свою історію. Метою статті є дослідження й узагальнення накопиченого масиву інформації щодо заснування та розвитку ботанічного саду в Хоролі, а також з'ясування витоків його наукової діяльності.

Важливим було встановлення історичної цінності території майбутнього ботанічного саду, бо саме там розташований дубовий гай з віковими та багатовіковими деревами. А це – майстерня природи, краса, надбання й історія міста. У давнину дубовий гай був улюбленим місцем відпочинку хорольського панства, яке прогулювалось по спланованих і посипаних піском стежках. У Хоролі, поблизу дубового гаю існувала й школа садівництва, причому подібних закладів у Полтавській губернії на початку ХХ ст. було лише чотири. У радянські часи на території дубового гаю проводились екскурсії для учнів та студентів міста [5, с. 135–136; 6].

Заслуговує на увагу і той факт, що на запропонованій під ботанічний сад території вже існувало два природно-заповідних об'єкти місцевого значення, а саме – ботанічна пам'ятка природи «Дубовий гай» (1 га, об'єкт створено рішенням Полтавського облвиконкому від 28.12.1982 р. № 671) та заповідне урочище «Заяр'є» (38 га, створене рішенням Полтавського облвиконкому від 17.04.1992 р. № 74). Це був вагомий аргумент для створення на їх основі природоохоронного об'єкту з вищим статусом [2]. Отже, виходячи з наведеного, ар-

хітектурний підхід до формування загальної території ботанічного саду полягав у об'єднанні двох об'єктів природно-заповідного фонду України місцевого значення, а саме ботанічної пам'ятки природи «Дубовий гай» і частини території заповідного урочища «Заяр'є», та також долучення до них рівнинної території біля дубового гаю та глибокої балки з водним об'єктом.

Запропоноване рішення дозволило досить детально окреслити площу майбутнього ботанічного саду і розв'язати одну з ключових проблем — розробити концепцію створення ботанічного саду на науковій основі, адже вона потребувала теоретичного обґрунтування та практичного вирішення [7, с. 174–178]. Більше того, підтримка ідеї створення ботанічного саду в Хоролі відомими вченими столиці та області, серед яких були член.-кор. НАН України, д. б. н., проф. Т. Н. Червченко, яка тоді очолювала Раду ботанічних садів та дендропарків України, виступаючи директором НБС, д. б. н., проф. П. А. Мороз, д. б. н., проф. О. М. Байрак, доц. В. М. Самородов, надала певних ознак, які значною мірою наблизили її до створення ботанічного саду загальнодержавного значення. Одна з них — підпорядкувати створюваний об'єкт Мінприроди України.

Подією всеукраїнського значення і натхненням для громади хорольчан, оскільки задуму судилося здійснитись, був Указ Президента України «Про створення Хорольського ботанічного саду» (№ 1041/2009 від 11 грудня 2009 р.), яким переконливо продемонстровано реалізацію державної політики з примноження та розвитку природно-заповідного фонду України. Уперше цей Указ Президента був опублікований у газеті «Урядовий кур'єр» від 22 грудня 2009 року, за № 238.

Наступною віхою розвитку ботанічного саду став Наказ Міністра екології та природних ресурсів України № 395 від 18 жовтня 2011 року «Про затвердження Положення про Хорольський ботанічний сад», який з-поміж іншого, власне і був підставою розпочати функціонування установи.

У 2012 р. ботанічному саду передано під охорону земельну ділянку площею 18 га, що дало право здійснювати природоохоронну діяльність. Добре ілюструє розвиток установи і те, що в 2013 р. Хорольський ботанічний сад включено до Ради ботанічних садів та дендропарків України, і, таким чином, хорольчани стали плідно співпрацювати з висококваліфікованими науковцями галузі інтродукції та акліматизації рослин.

З метою оптимізації розвитку об'єкту на протязі 2013–2014 рр., за дотримання низки спеціальних вимог щодо збереження і поповнен-

ня колекційного фонду, за участі фахівців «НДПІ містобудування» та Хорольського ботанічного саду, розроблено проект організації території. З використанням ботаніко-географічного, систематичного, флористичного, екологічного та декоративного принципів виділено наукову (0,58 га), експозиційну (17,24 га) та адміністративно-господарську (0,18 га) зони [9].

Примітно й те, що для проведення науково-дослідних робіт у ботанічному саду створено два наукових сектори та науково-технічну раду із залученням фахівців з НБС – установи, яка є науковим куратором Хорольського ботанічного саду.

Незважаючи на те, що Хорольський ботанічний сад – новостворена установа, на сьогодні вже діє науково-дослідна база (2014 р.), як основний напрямок наукових досліджень визначено інтродукцію субтропічних плодових культур у відкритому ґрунті. Перед усім належить зазначити, що субтропічні плолові культури відповідають агроекологічним вимогам сучасного плідництва, оскільки мають підвищену стійкість до хвороб та мало вражаються шкідниками. Їм властива висока регенеративна здатність, а отже швидко відновлюються в разі пошкоджень. Вони рано вступають у період плодоношення. Крім того, їх плоди приємні на смак, придатні для вживання у сирому та переробленому вигляді. Необхідно зазначити, що окремі види субтропічних плодових культур мають ще й підвищену зимостійкість, а деякі можливо культивувати як вкривні на зиму культури [8]. Вибір напрямку досліджень субтропічних плодових культур ґрунтується на тому, що у ботанічних садах була і залишається науковою проблемою інтродукція рослин з корисними властивостями, а набутий нами досвід в НБС у процесі поглиблених досліджень субтропічної культури зизифусу справжнього [3] варто було перенести у Хорольський ботанічний сад, розширивши при цьому спектр досліджуваних видів, що є новацією для лісостепової зони України.

Акцентуючи увагу на створенні нових колекцій, наводимо лише кілька яскравих прикладів. Створена окрема колекція субтропічних плодових культур Хорольського ботанічного саду (0,26 га) є чи не однією з найбільших серед подібних дослідних ділянок у лісостеповій зоні України. Тут вирощуються азиміна трилопатева, гранатник зернястий, зизифус справжній, інжир звичайний, мигдаль звичайний, мушмула звичайна та хурма віргінська [4, с. 183-184]. З них азиміна, зизифус та інжир вступили у період плодоношення. Частина названих видів досліджується як інтродукційні популяції, що важливо для селекційного відбору стійких форм та виведення місцевих сортів [6].

Упродовж 2014–2016 р. закладено колекції рослин гінкго дволопатевого та рослин різних горіхових видів, які є початковим етапом створення тематичних експозицій парку юрського періоду і горіхового саду. Висаджено рослини бирючини звичайної та гледичії триколючкової у вигляді живої огорожі навколо частини території ботанічного саду. Проведено докорінну реконструкцію дубового гаю, що надало йому привабливий парковий вигляд. У той же час збережені вікові та багато-вікові екземпляри дерев. Вік значної частини з них (116 од.) знаходиться на рубежі 100–200 років, а деякі (14 од.) на рубежі 200–300 років.

Наведена низка історичних і сучасних фактів про ботанічний сад наочно демонструє процес його створення та розбудови, але важливо згадати й про добротність хорольчан. Це – Пасюта А. Г., Мухтарова Ф. А., Солдатенко О. О., Шевеля Г. П., Свириденко І. В., Хижнякова В. В., Качаненко Т. П., Лисенко Ю. О., Метана А. С., Стеценко М. В., Міщенко М. І., Вітряк А. М., Шишка В. С., Устименко А. С., Винограда М. В., Бондаренко І. К., Юрченко В. Д., Левченко С. В., Мазуренко М. П., місцеві депутати та інші небайдужі громадяни, які свого часу зробили вагомий внесок в реалізацію ідеї заснування ботанічного саду в Хоролі.

Джерела та література

1. Ботанічні сади та дендропарки України / За ред. Т. М. Черевченко, С. С. Волкова. – К.: ТОВ «РСК МАКСИМУС», 2010. – 296 с.
2. Ємець В. Подія державного значення / Віктор Ємець // Вісті Хорольщини. – м. Хорол Полтавської обл. – 2013. – 18 жовтня. - № 45 (11142) – С. 1.
3. Красовський В. В. Інтродукція унабі (*Zizyphus jujuba* Mill.) в Лісостепу України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біол. наук: спец. 03.00.05 «Ботаніка» / В. В. Красовський. – К., 2007. – 21 с.
4. Красовський В. В. Видовий склад рослин ботанічної колекції «Сад субтропічних плодівих культур» Хорольського ботанічного саду / В. В. Красовський // Лісове і садово-паркове господарство XXI сторіччя: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2014. – С. 183-184.
5. Красовський В. В. Історичні та сучасні аспекти ландшафтного проектування Хорольського ботанічного саду / В. В. Красовський // Інтродукція рослин, збереження та збагачення біорізноманіття в ботанічних садах та дендропарках: мат-ли Міжнар. наук. конф. – К.: Фітоцентр, 2015. – С. 135–136.
6. Красовський В. В. Хорольський ботанічний сад як осередок інтродукційної діяльності на Полтавщині / В. В. Красовський, А. В. Козлов // Електронний науковий фаховий журнал. «Наукові доповіді Національного університету біоресурсів і природокористування України». – К., 2016. – № 1 (58). – 16 с.
7. Красовський В. В. Концепція створення ботанічного саду в м. Хоролі Полтавської області / В. В. Красовський // Зб. наук. пр. Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. – Серія «Екологія. Ботанічні науки». – Полтава, 2008. – Вип. 5 (63). – С. 174-178.

8. Красовський В. В. Теоретичні основи створення колекції субтропічних плодкових культур у Хорольському ботанічному саду. [Електронний ресурс] / В. В. Красовський // Електронний наук. фаховий журнал. «Наукові доповіді Національного університету біоресурсів і природокористування України». – 2014 р. – Київ. – № 46. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npdntu_econ_2014_4_14.pdf

9. Самородов В. У Хоролі відкрито перший державний ботанічний сад / Віктор Самородов // Вечірня Полтава. – м. Полтава. – 2013. – 16 жовтня. – № 42 (1077). – С. 1.

V. V. Krasovskii

Khorol Botanic Garden: History and Nowadays

About the history of botanic garden creation, design option of its territory organization, main directions of scientific activity, botanical collections.

Key Words: *botanic garden, Khorol, creation chronology, scientific activity.*

УДК 902/904.4(477.53)“-4/17”

О. Б. Супруненко
м. Полтава

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ХОРОЛУ: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО АРЕАЛУ

У статті подається характеристика стану вивчення й особливостей збереження об'єктів археологічної культурної спадщини території міста Хоролу, перспективи їх залучення до меж історичного ареалу, визначаються основні етапи у заселенні міської території.

Ключові слова: ареал, археологічні пам'ятки, Хорол, історія заселення, Городище, Заяр'я, Красна Гірка, Хорольський районний краєзнавчий музей.

До постановки проблеми. Відомий міський центр Полтавщини — Хорол належить до числа історичних міст України. Його минуле сягає героїчних подій давньоруської історії. Проте і досі місто ще не має історико-опорного архітектурного плану, не визначені його історичні ареали, зони їх охорони та охорони історичного ландшафту, умови використання ділянок найдавнішої міської території. Щоправда, на сьогодні попередньо обстежені й локалізовані основні археологічні пам'ятки міста, які поки що ще взяті лише на попередній облік. Стан вивчення об'єктів найдавнішої культурної спадщини Хоролу зумовлений порівняно невеликою кількістю випадкових археологічних знахідок і в цілому епізодичним характером проведення розвідкових обстежень. Останні виконані майже півтора десятки років тому фахівцями та кра-

езнавцями, хоча і донині у межах міста жодного разу не проводилися повномасштабні дослідження, не дивлячись на появу нових об'єктів забудови в історичному центрі міста. Більш позитивним моментом у такому стані справ є те, що місцем зосередження рухомих речових матеріалів археологічного характеру, виявлених на території та в окрузі районного центру, наразі є Хорольський краєзнавчий музей зі 100-річною історією, який зберігає і пропагує реліквії найдавнішого минулого краю, представляючи їх у діючій експозиції. Отже, проблемним завданням роботи є характеристика стану вивчення й особливостей об'єктів археологічної культурної спадщини території міста, визначення з можливостями їх збереження, потенційним залученням до складу майбутнього історичного ареалу, що неодмінно стане в нагоді за підготовки планувальної документації для міського центру з 900-літньою історією.

Мета роботи полягає у спробі визначення з історико-археологічним ареалом Хоролу, результатами інвентаризаційних обстежень пам'яток найдавнішої культурної спадщини на його території і в окрузі, встановленні основних етапів історії заселення міської території.

Аналіз стану вивчення старожитностей. Хорол як місто (або одноіменна назва річки) неодноразово згадувався у давньоруських літописах під 1083, 1111, 1185 рр. [24, с. 161, 166, 335, 459]. У кількох випадках, як на думку М. М. Карамзіна, це могло бути саме назвою населеного пункту [12, прим. 146].

Після тривалої перерви у заселенні місця першого поселення, викликаного його запустінням за монгольської навали, відродження міського центру відбулося наприкінці XVI чи на самому початку XVII ст. Адже існують відомості про пожежу і відбудову Хоролу у 1600 р. [23, с. 225–226]. Між 1615 та 1618 рр. Хорол вже згадується у чималій кількості документів як «замок і місто..., назване Ярослав» [35, с. 120–121; 55, с. 209, 295, 315, 598] у складі лівобережних володінь Речі Посполитої. Ним на той час майже 40 років володіли князі Вишневецькі [41, с. 78]. На початок другої чверті XVII ст. Хорол вже перевершив за розмірами, кількістю населення і господарств сусідні міські центри на схід від Сули [20, с. 62; 32, с. 76]. Він мав укріплення – замок, острог і посади [35, с. 120–121]. Це знайшло відображення й на «Спеціальній карті України» 1650 р. Г. Л. де Боплана, де позначені міська фортифікація та укріплення посаду [3, с. 98]. Вважається, що місто було побудоване на колишньому давньоруському городищі, як і більшість замків та фортець козацької епохи у басейнах Псла і Сули [25, с. 164; 48, с. 5]. Описи решток хорольських укріплень козацької доби відклалися у статистично-описових джерелах 70-80-х рр. XVIII та початку XIX ст., існують свідчення про їх руйнування селітроварниками [4, с. 3; 30, с. 76, 219, 222, 311; 31, с. 55].

З метою ознайомлення з місцевими старожитностями Хорол і с. Вишняки 1845 р. відвідав Т. Г. Шевченко [39, с. 421]. Першою й досі найяскравішою знахідкою, що започаткувала коло джерел з археології міського центру, вважається лита статуетка кочівника, випадково виявлена у надзаплаві р. Хорол навпроти міста. Її зберіг і передав до Археологічного музею Київського університету св. Володимира 1861 р. освітянин, доглядач повітового училища, український письменник М. Г. Димський [19, с. 4]. Завдяки цьому випадково знайдений артефакт привернув до себе увагу найвідомішого професора університету, основоположника історичного українознавства та очільника київського археологічного центру В. Б. Антоновича [1, с. 71; 45, с. 55], інших знаних археологів й істориків мистецтва [10, с. 17, 55; 13, с. 131, № 1596; 37, с. 52; 43, с. 130; 46, с. 1–2]. Сучасні дослідники вбачають у бронзовій фігурці частину високохудожнього виробу (свічника, підставки тощо) провінційно-візантійського (кримського-?) майстра VII–VIII ст. Ця річ могла використовуватись аж до початку II тис. н. е. [33, с. 82–84; 34].

Звернув увагу на місцеві старожитності і Ф. І. Камінський, який невдовзі нетривалий час працював викладачем Хорольського повітового училища, обстеживши 1872 р. кургани в ур. Могильному і, можливо, в Заяр'ї, рештки козацьких укріплень [47, с. 244; 48, с. 5].

Матеріали анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р. зберегли відомості про окремих курган і три групи давніх поховальних насипів на території та в околицях міста [27, с. 104]. Опис слідів давніх укріплень й особливостей історичного ландшафту Хоролу залишив В. Г. Ляскоронский [26, с. 3]. Полтавський статистик та історик Л. В. Падалка вважав залишки хорольських укріплень в ур. Городище також і рештками одного з літописних населених пунктів, опублікував відомості про 9 курганів у складі трьох груп в околицях міста [32, с. 167, 176].

Відомо, що засновник Хорольського музею й організатор виставки місцевої старовини В. П. Бірюков збирав 1917 р. археологічні знахідки на дюнах в околицях міста, зокрема біля Вишняків, кахлі та зразки пізньосередньовічної кераміки з території Хорольської фортеці [48, с. 4–6; див. також статтю І. О. Новікова в цій збірці]. Частина з них потрапила до першої експозиції музею, колекція якого, на жаль, не збереглася.

Першим з-поміж краєзнавців більш детально звернув увагу на вивчення залишків міських укріплень статистик та історик Хоролу Т. М. Бريدун [4], зафіксувавши в своєму дослідженні чимало важливих фактів і влучних спостережень. У 1977 р. історичний центр міста оглядав ще один відомий краєзнавець, заступник директора з наукової роботи Музею-заповідника «Поле Полтавської битви» Я. Г. Іва-

нюк. Він відзначав збереження тут решток кількох бастіонів з боку річки, навів дані щодо розмірів фортеці [11].

Суто наукові розвідкові обстеження на території Хоролу були розпочаті київським археологом П. А. Горішним, який 1993 р. оглянув його історичний центр, відзначивши факти руйнувань культурних нашарувань давньоруського селища-посаду та козацької фортеці [9, арк. 1–2]. Контакти зі вченим започаткували регулярні збори археологічних матеріалів 1993–1998 рр. хорольським краєзнавцем О. М. Кожевніковою, яка й зініціювала проведення практично суцільних розвідок на міській території у 1994 р., здійснених колективом полтавських археологів на чолі з О. Б. Супруненко [15, с. 7–9; 16; 29; 47; 51]. Ці обстеження мали на меті інвентаризацію об'єктів археологічної культурної спадщини у Хоролі і його найближчій окрузі [7; 8, с. 19; 50], внаслідок чого побачило світ невелике колективне дослідження «Старожитності Хоролу» [44] та було підготовлене перше рішення міськвиконкому про попередню постановку на облік групи збережених археологічних пам'яток. Цими роботами були зафіксовані факти повної руйнації фортечних споруд козацького міста, здійснені спроби локалізації давньоруського і першого козацького осередку за ділянками поширення культурних нашарувань, укладені плани археологічних об'єктів, здійснений їх опис. Відрадно, що артефакти з цих робіт поповнили збірку Хорольського районного краєзнавчого музею [52, с. 19].

Наступні роки позначилися відкриттям решток кількох поселень доби бронзового, раннього залізного віків й епохи раннього середньовіччя на території й окрузі міста, які виявила О. М. Кожевнікова [18]. Проте, частіше археологічні знахідки з об'єктів навколо Хоролу з поч. ХХІ ст. виявляли так звані «пошуковці»-мародери, кількість яких у місті поступово збільшувалась. Тому, звісно ж, найдавніші свідчення археологічної складової хорольської історії частіше стали потрапляти на колекційні торжища, ніж до рук учених або музейних збірок. Отже, початок нового століття майже нічого не дав для наукового вивчення хорольських теренів, так і не зберігши задокументовану інформацію про чергові знахідки і випадкові відкриття. У цей час, через економічні негаразди і відсутність інтересу до минулого, не проводилися не те що наукові розкопки, а й розвідки, не рахуючи кількох епізодичних виїздів полтавських археологів 2004–2015 рр. з метою експертизи окремих ділянок, що надавалися в оренду, розміщення ботанічного саду чи під забудову.

Хоча існуюча доволі обмежена археологічна інформація щодо вивчення минулого території міста все ж дає змогу вбачати в Хоролі

один з найдавніших міських центрів на теренах Полтавщини, історія якого розпочалася ще за давньоруської епохи.

Наявні матеріали. Найбільш давні археологічні знахідки засвідчують освоєння сучасної приміської заплави і надзаплави Хоролу ще за доби неоліту. Принаймні, на це вказують кілька уламків ліпного посуду дніпро-донецької культурно-історичної спільноти неолітичної епохи, знайдені біля підніжжя дюни в ур. Горб на схід від вул. Лугової і пров. Криничного. Фрагменти дещо більш пізнього посуду з ямковим орнаментом знаходили навпроти міста, на протилежному лівому березі Хоролу, в межах низинної частини с. Вишняки, про що 1978 р. повідомляла Г. О. Сидоренко. 2013 р. представники турецької компанії «Онур» передали автору уламок стінки ліпного горщика неоліту ямково-гребінцевої кераміки, вкритий рядами відступаючих наколів, що був знайдений у ході освоєння ділянки підвищення надзаплави на схід від міста під час спорудження «містечка» шляхобудівельників. Виходячи з цього, можна вважати, що широка заплава р. Хорол за неолітичної епохи була освоєна стародавнім населенням як мисливські угіддя і місця вилову риби. Про існування більш-менш виразних решток тривалих поселень, крім слідів короткочасових стійбищ, об'єктивні дані досі не отримані.

Використання сучасної міської території пізньонеолітичним скортарсько-збиральницьким населенням засвідчує знахідка дослідженого археологічно 2012 р. автором і В. В. Шерстюком поховання, здійсненого на краю підвищення другої тераси лівого берега Хоролу, за 0,7 км на північний схід від мосту на автомобільній дорозі М-03 і відповідної околиці с. Вишняки. Захоронення було влаштоване в традиціях квітянських (постмаріупольських) племен, імовірно, під невеликим насипом кургану, на глибині 0,45 м від рівня залягання стародавньої поверхні. Небіжчик знаходився у випростаній позиції горілиць, головою на північ – північний схід. Залишки скелету молодої особи зберігали сліди фарбування червоною вохрою. Цілком імовірно, що рештки подібного поховального комплексу можуть бути наявні під насипом невеликого розораного кургану з низкою топографією, що зберігся за 0,35 км на північний захід від вище згаданого мосту посеред масиву сільськогосподарських угідь, розташованого біля краю підвищення першої тераси правого берега за 0,1 км від полотна шосе. Висота цього кургану – 0,35 м, діаметр – 15 м, а в пошкоджену сільськогосподарськими роботами масиві наявні численні дрібні вуглини, включення мінералізації зотлілої рослинності у вигляді білих «волосків». Поодинокі знахідки уламків ліпного посуду енеолітичної епохи відзначені з-поміж матеріалів зборів на надзаплавних підвищеннях, зайнятих багаточасовими поселеннями та стійбищами в ур. Шовгениха по

вул. П. Радька, а також поза межами міста на місці кол. хут. Коноплянка [18, с. 81, 83].

За доби бронзового віку майже вся територія міста була включена до зони господарської діяльності різноманітних скотарських і скотарсько-землеробських племен, хоча освоєними для проживання на ранньому етапі залишалися лише помітні миси перших терас та дюнні підвищення надзаплави. Тільки за пізнього бронзового віку населення узбережжя Хоролу почали обирати для будівництва тимчасових і більш тривалих помешкань захищені від осінньо-зимових північно-західних вітрів підвищення надсхилля й миси високих терас правого берега, особливо вздовж правобережних приток-струмків, на берегах та поряд з місцями впадіння рр. Глибока, Кутуржиха і Лагодинка.

На сьогодні в межах міста, через наявність забудови і внаслідок господарської діяльності, вже не збереглося решток стійбищ ямного населення доби раннього бронзового віку, хоча одне з таких наявне на лівому березі вздовж дюнного підвищення в ур. Острів, на північний схід від Троїцької церкви в с. Вишняках [6, с. 46]. Сліди суто ямних і катакомбних стійбищ відомі за знахідками керамічних матеріалів на пунктах Глибока Долина 6 біля гирла р. Глибокої, Пристань 1, 3 на північ від Хоролу, хут. Коноплянки [18, с. 82, 83]. Неподалік Вишняків 2015 р. місцевими краєзнавцями виявлені виразні уламки ліпного катакомбного посуду, фрагмент пісковикового випрямлювача древок стріл.

Старожитності середнього бронзового віку представлені зразками характерного ліпного посуду бабинської культури з валиковою орнаментациєю, що виявлені на кількох місцезнаходженнях безпосередньо в межах міста, зокрема, ближче до гирла р. Лагодинки, в ур. Горб, по вул. Береговій та місцезнаходженнях Вишняки-4, 5 і 6 на західній околиці села [47, с. 26, 32–33, мал. 8: 3, 5; 15: 1, 2], а також знахідками бойових сокир: провушної «костромського» типу з округи Хоролу [52, с. 16] і кам'яної короткообушкової з ур. Ферма, на схід від ур. Горб у хорольській заплаві [18, с. 82, рис. 3: 5]. Типова бабинська кераміка походить з кількох різночасових місцезнаходжень в ур. Шовгениха, Ферма, на місці кол. хут. Коноплянки й пунктів в окрузі Вишняків [18, с. 81–83]. Раньозрубний час на початку пізнього бронзового віку репрезентують уламки ліпних горщиків зі вже згаданого ур. Горб, околиць Вишняків, а також дещо пізніша знахідка бронзової сокири-кельта типу К-14 з ур. Технове на північно-західній околиці міста — плато лівого берега р. Лагодинка [40, с. 42; 49, с. 175, 275; 54, с. 77]. Рештки поселень зрубної спільноти сабатинівського і пізнього етапів розвитку культури зафіксовані розвідками на пунктах Пристань 3, хут. Коноплянка, Вишняки 6 [18, с. 83].

З поховальними пам'ятками населення бронзового віку, вірогідно, пов'язані й рештки курганного некрополю в ур. Могильному у складі 3-х насипів, розташованому на вододільному підвищенні на захід від вул. Гастелло, що на околиці Хоролу. Зведення подібних могильників зазвичай започатковувалося ямними і катакомбними племенами, влаштування поховань в їх насипах продовжувалося і в наступні два тисячоліття, аж до часу розвинутого середньовіччя [47, с. 40–41, мал. 22]. Та наявність видовженого в широтному напрямку насипу найбільшого кургану № 1 може вказувати на використання однієї з поховальних споруд для влаштування поховань населенням бабинської культури і пізнішими племенами фіналу бронзового віку зі спільноти культур валикової кераміки.

Заключний етап пізнього бронзового віку позначений у межах міста рештками численних поселенських об'єктів на мисах другої – третьої терас правого берега р. Хоролу і його приток, в т. ч. добре збережених, з окресленою археологічно територію та площею від 0,3 до 1,2 га. Всі вони виявлені на місцях поселень і стійбищ населення бондарихинської культури, появи частини з яких передувало освоєння значених місцин постзрубним населенням лісостепової богуславсько-білозерської культури. Одне з таких поселень займає мисоподібне утворення другої тераси лівого берега р. Лагодинки у межах міста по пров. Круглому [47, с. 28–30, мал. 10; 11: 1–4], друге – край мису на північно-західній околиці (пункт Лагодинка 2), інші – відомі в околицях кутка Чигринівка, в ур. Шовгениха, південній і південно-східній околицях с. Глибока Долина (пункти 1, 4), три – в окрузі с. Пристань, на місці кол. хут. Коноплянка і на захід від с. Вишняки [18, с. 81, 82, 83].

Отже, фінал пізнього бронзового віку був часом практично повного господарського освоєння території Хоролу стародавнім фіноугорським бондарихинським населенням – мешканцями численних невеликих сільських поселень. Він передував появі на території міста значно більших за площею селищ початку раннього залізного віку.

Саме з розвідками на території та в окрузі Хоролу сер. 1990-х рр. пов'язане відкриття цілого «куща» поселенських пам'яток ранньої і середньоскіфського часу, пов'язаних із розташуванням на правому березі річки значного давнього масиву листяних лісів. На їх межі вже за періоду скіфської архаїки ділянка середньої течії Хоролу була обрана для розселення помітною групою лісостепового скотарсько-землеробського населення з рисами ворсклинсько-псільського локального варіанту скіфоїдної культури, територіальними особливостями просторового розселення якого було спорудження великих селищ на правому високому березі, оточених дещо меншими поселеннями

вздовж невеликих правобережних приток. І ця група пам'яток вишикувалася ланцюжком аж до гирла Кривої Руди. Найвиразнішим з-поміж таких виявилася селище в ур. Красна Гірка на підпрямокутному мису правого берега площею більше 2 га, де виявлені матеріали ранньоскіфського часу і розвинутої доби існування цієї лісостепової культури, а також сліди зольників — попелястих куп господарсько-кухонних відходів [47, с. 33–37, мал. 17; 18]. Суцільна забудова західної частини Красної Гірки вздовж вул. Української та пров. Робітничого не дозволила достеменно встановити ймовірність спорудження тут смуги укріплень цілком очікуваного городища.

Друге селище скіфської доби вдалося локалізувати дещо на південь, у межах кутка Заяр'я на Остапівській горі, з приблизною площею понад 1 га. Воно належало до кола поселенських об'єктів того ж часу. Поблизу нього посеред забудови знаходяться рештки курганного могильника з двох вцілілих насипів елітної кочівницької складової цього населення (вул. Чехова). Ще один компактно розташований некрополь у складі 4-х насипів на краю мису плато корінного берега прилягає з півдня до кутка Заяр'я (біля кол. кістковопереробного заводу). За плануванням та розміщення він також може розглядатися як могильник населення скіфської епохи [47, с. 39–42, мал. 21–23].

Невдовзі число відомих і переважно невеликих селищ скіфської доби збільшилося. Це — рештки поселень вздовж високих берегів р. Лагодинки — пункти Лагодинка 6 біля ур. Гринцевий ліс, Лагодинка 3 і 4 нижче за течією та місцезнаходження на дюні неподалік з кол. хут. Коноплянка [18, с. 81, 83]. Зростаюча кількість поселень скіфської епохи по Хоролу з часом дозволить розглядати басейн річки як локальне скупчення старожитностей лісостепу доби раннього заліза у межиріччі Псла і Сули, що мало свої укріплені осередки — територіально-адміністративні центри (наприклад, городища в окрузі Миргорода, між Розбишівкою і Лучкою тощо).

Наступні етапи історії Хорольщини на межі ер залишили лише поодинокі, відомі на сьогодні науковцям, сліди перебування стародавніх племен на цій території. Безперечно, вирізняється серед них факт збереження у Хорольському музеї речей з відкритого за випадкових обставин у зруйнованому насипу кургану в Заяр'ї ранньосарматського поховання кочівника [53, с. 3: фото], що супроводжувалося кинджалом із серпоподібним навершям та ліпною посудиною на кшталт пізньоскіфської курильниці [21, с. 144, рис. 5, 6; 22; 47, с. 43–44, мал. 24–25]. Ця знахідка, на думку фахівців, є однією з доволі ранніх на теренах Дніпровського Лівобережжя, засвідчуючи проникнення роксоланів до межиріччя Ворскли і Сули у II ст. до н. е. [42, с. 28, рис. 2: 3; 3: 6].

Для території міста й околиць відомо чимало невеликих селищ та їх висілків пізньоримському часу (III – поч. V ст. н. е.), належних до кола старожитностей доби існування протодержавного утворення пізньоскіфських, сарматських, слов'янських та германських племен – так званої «держави Германаріха». Їх огляд наведено в окремому дослідженні, вміщеному в цьому збірнику. Серед них назвемо рештки одного із найбільш ранніх селищ на території кутка Мукиївки по пров. Круглому зі знахідками посуду вельбарського типу, дещо пізніших селищ по вул. Крилова та в ур. Городище [29, с. 20; 47, с. 27–31]. Група подібних поселень відкрита вздовж р. Глибокої в околицях с. Глибока Долина (пункти 2–4, 6), біля сс. Петракіївки (пункти 1–3) та Пристані (пункт 3) і на місці кол. хут. Коноплянки [18, с. 82, 83]. Переважна більшість таких поселень мала невелику площу, прилягаючи до найбільшого, вірогідно, розташованого біля історичного центру сучасного Хоролу в гирлі р. Лагодинки і наразі перекритого пізньосередньовічними культурними нашаруваннями та існуючою забудовою. Площа більшості з поселень черняхівської культури поза межами міста інтенсивно перекопана мародерами. Металодетекторним скануванням на їх території виявлено чимало римських монет, фібул, ін. прикрас, відомо про знахідки, принаймні, двох скарбів, один з яких у складі більше 250 монет (у пониззі р. Лагодинки), уламка золотого римського ауреуса, скарбу сільськогосподарських залізних знарядь з серпів і коси (околиці с. Глибока Долина). На частині цих селищ виявлені уламки ліпного посуду пізніх етапів київської (Лагодинка 5) та пеньківської культур другої пол. V–VII ст. (Глибока Долина 3, Пристань 2 і 3, Вишняки 5) [18, с. 82, 83]. З околиць с. Пристань походили кілька пальчастих бронзових фібул та одна вишукана зооморфна застібка. Шкода, що на час «розвою» антикварного грабінництва першого десятиліття XXI ст. автор ігнорував інформацію про подібні знахідки й не зберігав їх фотозображень, які надсилали краєзнавці.

Дещо пізніші старожитності третьої чверті I тис. н. е. стали відомі внаслідок розвідкових обстежень за окремими знахідками саме на території міста – вздовж вул. Чигринівка на північній околиці Хоролу і поряд зі вже згаданим ур. Горб. Площа надзаплавного селища вздовж кутка Чигринівка перевищує 2,5 га, а знахідки можуть бути співставлені, на думку дослідниці, з матеріалами волинцевської культури [18, с. 81]. Матеріали з підніжжя дюни в ур. Горб (оплавлена ліпна кераміка, уламки діагностованих провінційно-візантійських амфор) вказують на розміщення тут імовірного стійбища кочівників [47, с. 26–27, мал. 8: 4; 9]. Можливо, що саме з цього місця й походила провінційно-візантійська бронзова статуетка, виявлена 1861 р.

Заснування і поява Хоролу як населеного укріпленого пункту часу Давньої Русі може пов'язуватися з подіями початку XII ст. і державними заходами з протистояння половецькій загрозі. Саме тоді на відділеному давніми вибалками мису правого корінного берега, що омивається з двох боків р. Лагодинкою й старицею р. Хоролу, між сучасним вигином вул. Небесної Сотні та 8 Березня, було засноване невелике городище площею близько 0,4 га. Мис розташований на північний схід від промислових будівель Хорольської харчосмакової фабрики, чітко обмежений від річкових долин ескарпованими схилами і з'єднаний з масивом плато вузьким пониженням перешийком завширшки 12 м. Його висота над рівнем заплави не перевищує 13 м. Поверхня вирівняна під час перебудов XVIII – XIX ст. і на сьогодні щільно зайнята приватною забудовою. Зі схилів цього утворення походять кілька уламків гончарних горщиків XII і початку XIII ст., а також ціла й фрагмент залізних давньоруських сокир, виявлених збирачами археологічного антикваріату, ще одна залізна сокира XVII ст., що зберігається у Хорольському музеї [53, с. 4: фото]. На мису в одній із водопровідних траншей 2002 р. виявлений бойовий давньоруський кистень, що залишився у приватній збірці, а з перетину господарської ями в цій же траншеї – розвали печини і конкрецій, уламки виразної давньоруської гончарної покривки до горщика.

Хорольськими краєзнавцями О. М. Кожевніковою і В. А. Козловим на поч. 1990-х рр. у котлованах під час спорудження корпусу харчосмакової фабрики, у відслоненнях та на городах вздовж краю плато з боку вул. Небесної Сотні і Незалежності та долини р. Лагодинки (30–60 м) зібрані уламки стінок і донець давньоруських гончарних горщиків, кілька вінець ліпного посуду скіфського часу. Неповдалі виявлені уламки давньоруського світильника, що зберігається у Хорольському музеї [17, с. 72, рис.]. Територія посаду на плато орієнтовно займала площу близько 2,0–2,4 га. Вона перекрита культурними нашаруваннями XVII–XVIII ст. потужністю 0,9–1,2 м, пошкоджена видобуванням селітри, знесенням фортифікаційних споруд козацької доби, заглибинами нижніх частин різноманітних господарських об'єктів і сучасною житловою забудовою.

Певним чином вивчалася й давньоруська округа Хоролу. За 1,5 км на південь від ур. Городище в ур. Червона Гірка південно-східну і східну частини мису зі скіфським поселенням (городищем?) перекривають культурні нашарування давньоруського селища, що тяжіють до крутого схилу [47, с. 33–37, мал. 16; 18: 7–12]. Вони займають східну і дещо понижену частину мису завширшки 60–100 м та площею 0,7–0,8 га. З поверхні походять виразні уламки вінець гончарних горщи-

ків XII, першої третини XIII ст. та залізний трикутний наконечник стріли 37-го типу за О. Ф. Медведевим, що датується XII–XIII ст. [28, с. 68]. Тут же помітні кілька скупчень печини, заглибини просілих господарських ям. Виявлене також вінце гончарного горщика кінця XIII – початку XIV ст. [47, с. 36, мал. 18: 13], знахідка якого вказує на продовження життя на селищі вже після монголо-татарської навали. Шурфуванням 2013 р. відзначена потужність давньоруських культурних нашарувань в 0,4 м, що підстиляються відкладеннями скіфського часу (0,3–0,4 м).

Окремі знахідки фрагментів давньоруського гончарного посуду нещодавно віднайдені на північний захід від с. Пристань, з околиць якого походить типова давньоруська бронзова вита шпилька для скріплення піл одягу [5, с. 51–52, мал. 30].

Між північно-східною околицею Хоролу (автотрасою М-03) та с. Пристань, на підвищенні другої тераси правого берега 1982 р. за випадкових обставин виявлена бойова залізна сокира XI ст. [2, с. 126: фото], що відноситься до першої групи (тип I-A) похідних або дорожніх спеціальних бойових сокир-молотів [14, с. 29]. Її знахідка пов'язується з перебігом подій відомої Хорольської битви 1185 р., як одного з епізодів русько-половецьких воєн кінця XII ст. [38; див. також публікацію І. С. Мельникової та О. В. Сидоренка в цій збірці]. А з лівого берега річки біля с. Вишняки виявлена ще одна знахідка цього ж часу – деталь поясного спорядження кочівницького походження – залізний портупейний гачок, що зберігається в Хорольському музеї [5, с. 52–53, мал. 31].

Щодо меж залягання культурних нашарувань фортеці міста Хоролу козацької епохи, окреслених у виданні «Старожитності Хоролу» 1994 р. [15; 16; 29], дослідницькому загалу в цьому виданні пропонується схема реконструйованого розміщення укріплень та давньої забудови, укладена В. В. Шерстюком. За нею, межа замку і посаду пролягала по вул. Незалежності, напільні укріплення посаду – по вул. Воскресенській. Визначена площа замку козацької доби має становити близько 5 га, посаду – понад 10 га, протяжність зовнішньої лінії укріплень складала приблизно 1750 м [36, с. 952].

Історико-археологічний ареал Хоролу, таким чином, може визначатися в межах реконструйованих В. В. Шерстюком обрисів Хорольської фортеці, включаючи ур. Городище і прилеглі ділянки передгороддя вздовж високого корінного берега до ур. Красна Гірка, а також гирло р. Лагодинка. На його території можна виключити зі складу історичних культурних нашарувань площі капітальних новітніх бу-

дівель XX ст. та корпуси харчосмакової фабрики, зони завширшки у 1,5–2,0 м навколо пролягання міських комунікацій.

Археологічними об'єктами (пам'ятками) на території міста мають бути визначені збережена північно-східна частина ур. Горб та його східна підосва, рештки стародавніх поселень по вул. Лубенській та пров. Круглий, залишки поселень у східній незабудованій частині ур. Красна Гірка, Остапівська гора (за винятком старого кладовища), групи курганів по вул. Чехова (безпосередньо їх насипи з охоронною зоною в 10–20 м), в ур. Могильне (з охоронними зонами 20–50 м навкруги), а також у Заяр'ї (кісткопереробний завод). З-поміж нововиявлених об'єктів варто розглянути можливість постановки на облік кількох поселень у межах міської території, обстежених О. М. Кожевніковою (ур. Шовгеніха, Чигринівка, Ферма, пункт Лагодінка 2).

Висновки. Внаслідок археологічних обстежень пам'яток найдавнішої культурної спадщини на території та в окрузі Хоролу, встановлені основні етапи історії заселення міської території. Її освоєння стародавньою людиною розпочалося ще за доби неоліту й енеоліту. За раннього і середнього бронзового віку для влаштування недовготривалих поселень та стійбищ почали використовуватися невисокі миси у надзаплав'ї Хоролу, береги річечок та струмків хорольського правобережжя. З пізнього і фінального бронзового віку заселяються окремі миси й останці високого корінного берега, від чого повною мірою розпочинається час тривалого заселення сучасної міської території. Численні поселенські пам'ятки з'являються тут за ранньоскіфської доби, продовжуючи існувати, вірогідно, до фіналу пізньоскіфського часу (тобто, до кінця IV ст. до н. е.). Спустошення міської території через кризові явища в економіці, посухи та інвазію кочівників відбувається в останні століття до н. е., коли утвореною пустою інколи пересувалися сарматські кочівники-роксолани.

Черговий розквіт заселення приміських і міських теренів розпочався за існування протодержавного утворення пізньоримського часу — «королівства Германаріха», коли в окресленій окрузі існувало більше десятка селищ населення черняхівської культури другої чверті I тис. н. е. У середині — третій чверті цього ж тисячоліття на частині з них продовжували існувати невеликі поселення слов'ян пізньокиївської та пеньківської культур (антів). Наприкінці I тис. н. е. в околицях Хоролу відзначені сліди кількох стоянок ранньосередньовічних кочівників.

Заснування сучасного міського центру переяславськими князями відбулося у XII ст. і було зумовлене необхідністю підсилення Посульського кордону Русі авангардним рубежем з Хорольським городищем та невеликими населеними пунктами ресурсної зони.

Це укріплення влаштоване на степовому шляху до Мгарської переправи вище Лубен, на межі з укріпленою ділянкою змійових валів у Нижньому Посуллі. З місцем кількох битв давньоруських князів із половцями 1111 і 1185 рр., вірогідно, й був пов'язаний ранішній етап існування Хорольського городища, життя на якому продовжувалося до Батигевої навали і жевріло в окрузі за золотоординського часу.

Пустки знелюднених земель межиріччя Псла і Сули в черговий раз почали освоюватися населенням Речі Посполитої на рубежі XVI–XVII ст., коли на місці старого Хорольського городища були осаджені першопоселенці Хоролу козацької епохи. Трохи більше за чверть століття це поселення у володіннях князів Вишневецьких отримало статус міста з магдебурзьким правом, зросло до розмірів значного, як на той час, міського центру. Після 1648 р. Хорол став сотенним центром Миргородського полку і продовжував зростати як міський осередок Гетьманщини.

Власне констатацію цих фактів на початкових етапах історії міського центру й забезпечує вивчення археологічних старожитностей Хоролу.

Насамкінець зазначимо, що можливості появи подібного дослідження, крім вивчення наслідків археологічних обстежень території міста, повною мірою були забезпечені матеріалами з колекції Хорольського районного краєзнавчого музею, чия речова джерельна база сповна ілюструє початковий етап в історії Хоролу. Таким чином, музейна складова у цій роботі виступає для окремих епох визначальною. Тому, відзначаючи 100-річчя з дня заснування Хорольського музею, маємо наголосити на важливості його роботи як одного з найстаріших музейних закладів Полтавщини, осередку наукового, краєзнавчого і громадського життя в місті і районі. Зауважимо, що без існування музейних осередків більшість населених пунктів так і не можуть претендувати на те, щоб вважатися повноправними містами. А наведені результати дослідження, сподіваємося, будуть використані під час укладання історико-архітектурного опорного плану і відповідної пам'яткоохоронної документації, необхідної під час розробки нового генерального плану розвитку міста Хоролу.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Музей древностей / В. Б. Антонович // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета Св. Владимира / [изд. под ред. ордин. проф. В. С. Иконникова]. — К. : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. — С. 68–96.
2. Білоусько О. А. Середньовічна історія Полтавщини (V – I половина XVI століття): підручч. для 7-го кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко. – Полтава: Оріяна, 2004. – 200 с.

3. Боплан Г. Л. де. Описание Украины / Гийом Левассер де Боплан; [пер. с фр. З. П. Борисюк, ред. пер. А. Л. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко]. — М.: Древлехранилище, 2004. — 576 с.

4. Бридун Т. М. Місто Хорол та його повіт. — К., 1933 / Бридун Т. М. // ІР НБУ НАНУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. X. — Спр. 15510. — 138 с.

5. Гавриленко І. М. Археологічні знахідки з Хорольського району / Гавриленко І. М., Супруненко О. Б. // Старожитності Хоролу / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава: РВВ Облстатуправління, 1994. — Препринт, вип. 4. — С. 48–53.

6. Гавриленко І. М. Деякі археологічні пам'ятки в околицях міста / Гавриленко І. М. // Там само. — С. 46–47.

7. Гавриленко І. М. Археологічні розвідки в Хоролі / Гавриленко І. М., Супруненко О. Б. // Полтав. археол. збірник: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. — Полтава: Полтав. літератор, 1995. — Число третє. — С. 105–110.

8. Гавриленко І. М. Розвідки у Хоролі у 1994 році / Гавриленко І. М., Левченко Д. І., Супруненко О. Б. // АДУ 1994–1996 рр.: зб. наук. ст. / НДІПД. — К.: Прайм, 2000. — С. 19.

9. Горішний П. А. Довідка про археологічну розвідку в м. Хоролі, Полтавської області. 1993 р. / П. А. Горішний; ІА НАНУ // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 43. — 7 арк.

10. Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе [X – XIV вв.] / В. П. Даркевич // САИ. — М.: Наука, 1966. — Вып. Е 1-57. — 147 с.

11. Иванюк С. А. Города-крепости Левобережной и Слободской Украины. Миргородский полк (продолжение). Хорол. — Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://ukrainianfortress.blogspot.com/search?q=%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BB>.

12. Карамзин Н. М. История Российскаго Государства. — СПб., 1818. — Т. II.

13. Каталог выставкi XI Археологического съезда. — К., 1899. — 258 с.

14. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. / А. Н. Кирпичников; АН СССР, Ин-т археол., Лен. отд. // САИ. — М.; Л.: Наука, 1966. — Вып. Е 1-36. — 146 с., 34 табл.

15. Кожевнікова О. М. До історичної топографії міста Хоролу / Кожевнікова О. М. // Старожитності Хоролу / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава: РВВ Облстатуправління, 1994. — Препринт, вип. 4. — С. 7–9.

16. Кожевнікова О. М. З історії Хоролу XI–XVIII ст. / Кожевнікова О. М. // Там само. — С. 10–16.

17. Кожевнікова О. М. Давньоруський світильник з Хоролу / Кожевнікова О. М. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1997. — № 1-2. — С. 72.

18. Кожевнікова О. М. Нові археологічні пам'ятки у Хорольському районі на Полтавщині / Кожевнікова О. М. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1998. — №№ 1-2 (3-4). — С. 81–83.

19. Кожевнікова О. М. Патріот краю — Модест Димський / О. М. Кожевнікова // Вісті Хорольщини. — м. Хорол Полтавської обл. — 2016. — 25 листопада. — № 50. — С. 4.

20. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. — Вид. 2-е / Володимир Кривошея. — К.: СтилоС, 2004. — 391 с.

21. Кулатова И. Н. Памятники времени проникновения сармат в Днепро-ское Лесостепное Левобережье / Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. // Полтав. археол. збірник – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 134–161.

22. Кулатова И. Н. Раннесарматские памятники Ворсклинско-Сульского междуречья / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова): сб. науч. ст. / Запорож. ГУ; МГУ; Запорож. ОКМ; ЦОДПА; [ред. кол.: П. П. Толочко, А. В. Симоненко, Г. Н. Тоцев и др.]. – Запорожье: РИО Запорож. ГУ, 1999. – С. 148–154.

23. Лазаревский А. М. Лубенщина и князя Вишневецкие (Матвию Терентьевичу Симонову) / Ал. Лазаревский // Киевская Старина. – К., 1896. – № 1-3. – С. 115-127, 209-229, 334-357.

24. Літопис Руський / За Іпатським списком, переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

25. Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / В. Г. Ляскоронский. – Изд. 2-е. – К.: тип. Гирича Н. А., 1903. – 422, III с.

26. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепро-вского Левобережья / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIV Археол. съезда / МАО. – М., 1911. – Т. III. – С. 1–82.

27. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1917. – XIX, 105 с.

28. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (луки, стрелы, самострел) VIII – XIV вв. / А. Ф. Медведев; АН СССР, Ин-т археол. // САИ. – М.: Наука, 1966. – Вып. Е 1-36. – 182 с.

29. Менчинський Д. А. Археологічні знахідки на території Хорольської фортеці / Менчинський Д. А., Супруненко О. Б. // Старожитності Хоролу / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1994. – Препринт, вип. 4. – С. 17–24.

30. Описи Київського намісництва 70-80-х рр. XVII ст. / АН УРСР, Археогр. коміс.; [упоряд. Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич та ін.; відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1989. – 392 с.

31. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / НАНУ, Археогр. коміс.; [упоряд., передм. Т. Б. Ананьевої; відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1997. – 325 с.

32. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: исследование и материалы с картами [репринт. изд.] / Л. В. Падалка. – Харьков: Сага, 2009. – 330 с.

33. Панченко М. В. К вопросу о происхождении и датировке статуэтки из Хорола / М. В. Панченко // 100-річчя красназничого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. / ПКМ та ін.; [відп. ред. О. Б. Супруненко] – Част. 1: Археологія Полтавщини. – Полтава, 1991. – С. 82–84.

34. Панченко М. В. Кочевническое облачение в художественном литье средневековья / М. В. Панченко // Восточноевропейский археологический журнал / НИИ ПОИ МКиИ Украины. – К., 2000. – Ноябрь-декабрь. – № 6 (7).

35. Папков А. И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века) / А. И. Папков. – Белгород: Константа, 2004. – 352 с.

36. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: Українська енциклопедія, 1992. – 1024 с.

37. Прохоров В. А. Материалы по истории русских одежд и обстановки жизни народной / В. А. Прохоров. – СПб., 1881.

38. Пуголовок Ю. О. Сокира давньоруського часу з околиць м. Хорол / Ю. О. Пуголовок // Середньовічні старожитності Південної та Східної Європи: тез. доп. Міжнар. наук. конф. – Чернігів: Сіверян. думка, 2006. – С. 142–143.

39. Ротач П. Полтавська Шевченкіана. Спроба обласної (крайової) шевченківської енциклопедії: У двох книгах. – Кн. 2: Л – Я. – Полтава: Дивосвіт, 2009. – 532 с.

40. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського Музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [під ред.: Бендеровського В., Риженка Я., Гавриленка М.]. – Полтава, 1928. – Т. I. – С. 29–62.

41. Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації / Юрій Рудницький. – Львів: Піраміда, 2008. – 300 с.

42. Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья / А. В. Симоненко; ІА НАНУ. – Изд. 2-е, испр. и доп. – К.: Издатель Олег Филюк, 2015. – 466 с., ил.

43. Спицын А. А. Несколько статуэток / А. А. Спицын // ИАК. – Пг., 1914. – Вып. 53. – С. 129–132.

44. Старожитності Хоролу / Гавриленко І. М., Кожевнікова О. М., Мєнчинський Д. А. та ін.; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1994. – Препринт, вип. 4. – 56 с.: 32 іл.

45. Сторочай О. Музей старожитностей університету Святого Володимира: завідувачі Яків Волошинський та Андрій Лінниченко (1854–1873) / Оксана Сторочай // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 12. – С. 52–69.

46. Стрекалов С. С. Исторические одежды от X до XIII века / С. С. Стрекалов. – СПб., 1877. – Вып. I.

47. Супруненко О. Б. Археологічні пам'ятки на території міста / Супруненко О. Б., Степанович С. П. // Старожитності Хоролу / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1994. – Препринт, вип. 4. – С. 25–45.

48. Супруненко О. Б. З історії вивчення старожитностей міста / Супруненко О. Б. // Там само. – С. 4–6, 55.

49. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / О. Б. Супруненко; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. П. П. Толочко]. – К.; Полтава: Археологія, 2000. – 398, II с.

50. Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки на території м. Хоролу на Полтавщині 1994 р. / Супруненко О. Б., Гавриленко І. М., Левченко Д. І. та ін.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/87. – 16 арк., 36 рис.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 44. – 49 арк.

51. Супруненко О. Б. Пізньосередньовічна кераміка Хорольського городища / О. Б. Супруненко // Українське гончарство. – Опішне: Укр. народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 94–99.

52. Хорольський районний краєзнавчий музей (До 100-річчя заснування музею) / Укл. Петльована Н. Г., Швидкий О. М.; Хорол. район. КМ. — Хорол, 2017. — 56 с.: іл.

53. Хорольський районний краєзнавчий музей: буклет / Відділ культ. і туризму Хорол. РДА. — Хорол, 2007. — 6 с.

54. Черных Е. Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР / Е. Н. Черных; АН СССР, Ин-т археол. — М.: Наука, 1976. — 180 с.

55. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 10: Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw / Dział II-gl opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. — Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. — Т. XXI. — 654, 2, 8, LI s.

O. B. Suprunenko

KHOROL ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS: TO THE DEFINITION OF ARCHAEOLOGICAL AREAL TERRITORY

The characteristics of exploration state and peculiarities of archaeological heritage saving at the territory of Khorol, perspectives of their joining to the borders of historic areal are given in the article, main stages of inhabiting town territory are defined.

Key Words: areal, archaeological monuments, Khorol, history of inhabiting, place of ancient settlements, Zayarya, Krasna Girka, the Khorol District Local Lore Museum.

УДК 902.21+903.53(477.43)

Л. М. Лугова, Р. С. Луговий

м. Полтава

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ХОРОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Наводяться дані щодо історії археологічних досліджень території Хорольського району. Відзначається його недостатня вивченість, а всі роботи, які тут проводилися, мали винятково розвідковий характер. На сьогодні відомо 169 об'єктів археології, серед яких найчисленнішу групу складають кургани і майдани, в меншій мірі представлені поселення та місцезнаходження.

Найдавніші з них відносяться до епох неоліту-бронзи.

Ключові слова: археологічні розвідки, кургани, майдани, поселення.

В археологічному відношенні територія Хорольського району на Полтавщині є малодослідженою, всі проведені тут роботи мали винятково розвідковий характер, жодна археологічна пам'ятка не вивчалася шляхом розкопок. На сьогодні на цій території відомо 169 об'єктів археології, які дозволяють скласти уявлення про його заселеність за давніх часів. Найчисленнішу групу пам'яток складають

кургани і майдани (76 окремих насипів, 120 — у складі 40 курганних могильників та 22 майдани). В меншій кількості представлені поселення і місцезнаходження, найдавніші з них належать до епох неоліту-бронзового віку.

Перші відомості про кургани та майдани на території району містяться в історико-краєзнавчих виданнях Полтавської вченої архівної комісії поч. ХХ ст., а саме, у відомих працях історика і статистика Л. В. Падалки «Прошлое Полтавской территории и ее заселение» та археолога і мистецтвознавця М. О. Макаренка «Городища и курганы Полтавской губернии». Автори навели короткі статистичні дані, отримані в результаті анкетувань місцевих респондентів, проведених для збирання інформації про пам'ятки археології губернії. Л. В. Падалка, в основному, використав повідомлення, які впродовж 1896 і 1897 рр. надійшли до Статистичного бюро Полтавського земства від «любителів місцевої старовини», а М. О. Макаренко опублікував матеріали анкетування, проведеного у 1873 р. Центральним статистичним комітетом за ініціативи Д. Я. Самоквасова. Наведені ними дані по Хорольському району [11, с. 142–143, 147, 167–168; 9, с. 101–105] подані у зведеної таблиці:

<i>Назва населеного пункту сучасн. Хорольського р-ну</i>	<i>Відомості, наведені Л. В. Падалкою</i>	<i>Відомості, наведені М. О. Макаренком</i>
Ковалі	3 лівого боку р. Хорол, «роблена» могила	
Мелюшки	2 кургани («роблені» могили «татарки»).	
Трубайці	3 лівого боку р. Хорол велика «роблена» могила	1 курган «в 3 верстах» на високому місці в полі
Шишаки	1 курган «сторожева могила», 2 групи по 4, 3 кургани	«могила на високому полі»
Мусіївка	3 кургани, 3 групи по 2 кургани	11 курганів
Березняки	1 курган, 1 група з 5 курганів	3 кургани і «сопка» в ур. Лишковом
Покровська Багачка	3 кургани, груп — 6 по 2, 8, 5, 4, 2, 2 курганів	12 насипів: «в ур. Магушном 1 сопка і 2 кургана; Криничном — 1 сопка і 2 кургана; Гончарки — 2 сопки і 4 кургана»
Хильківка	1 курган	
х. Прийми	1 група з 6 курганів	

<i>Назва населеного пункту сучасн. Хорольського р-ну</i>	<i>Відомості, наведені Л. В. Падалкою</i>	<i>Відомості, наведені М. О. Макаренком</i>
Коломійцеве Озеро	1 курган, 1 група з 2 курганів	
м. Хорол	1 курган, 3 групи по 5, 2, 2 кургани	3 кургани в полі, на високому місці
Клепачі	1 група з 3 курганів	
Вергуни	1 курган, 1 група з 2 курганів	
Стара Аврамівка	1 курган	
Попівка	1 група з 3 курганів	
Болбасівка	2 групи з 2 курганів	2 на високому місці, біля болота
Герасимівка	1 група з 2 курганів	
Тройняки	3 кургани	
Андріївка	1 група з 4 курганів	
Бригадирівка	2 кургани, 1 група з 3 курганів	2 «могили» на високому місці в полі
Глибока Долина		1 курган на високому місці в полі
При Полтавській дорозі		3 кургани на високому місці
Миколаївка		1 курган на високому місці біля лісу

Відтворюючи історію досліджень археологічних пам'яток Хоролу О. Б. Супруненко, висвітлив діяльність відомих археологів В. Г. Ляскоронського і Ф. І. Камінського, на той час викладача Хорольського повітового училища, Т. С. Бридуна – статистика і краєзнавця, а також засновника Хорольського музею й організатора виставки місцевої старовини В. П. Бірюкова [15, с. 4–6].

Найяскравішою знахідкою першого етапу археологічних досліджень Хорольщини можна вважати бронзову литу статуетку кочівника, випадково знайдено 1861 р. біля м. Хорол. За визначенням М. В. Панченка – це високохудожній витвір провінційно-візантійських майстрів VII–VIII ст., який нині зберігається в Національному музеї історії України [12, с. 82–84].

У 1927 р. поблизу с. Ковалі на правому березі р. Хорол, селяни, копаючи глину, натрапили на «людські кістки та посуд», виявивши могильник черняхівської культури. З цього приводу, на підставі повідомлення Всеукраїнського археологічного комітету УАН, Народний комісаріат освіти направив листа Лубенському Окрвиконкому, а той, в свою чергу,

Хорольському райвиконкому, з проханням вжити «термінових заходів, щоб припинити руйнацію цієї пам'ятки старовини і зберегти місцевість для наукового дослідження» [8, с. 49–50, 52; 16, с. 121–124].

Пізніше, також за випадкових обставин, було виявлено ще два пункти з матеріалами черняхівської культури. Перший відкритий в с. Березняки, на лівому березі Сули, де у 1950 р. знайдено фрагмент дна посудини з шерехатою поверхнею. Другий – в с. Клепачі, на правому березі Хоролу у 1952 р. під час риття котловану, коли було зруйновано поховання, що супроводжувалися двома мисками й келихом з лисованою поверхнею. Знахідки передані до Лубенського музею І. І. Горенком, музейником-співробітником цього закладу [10, с. 9–83].

Наступний етап систематичної наукової роботи в регіоні – перші широкомасштабні розвідки – здійснені 1988 р. експедицією Полтавського краєзнавчого музею під керівництвом Л. М. Лугової. Вони були пов'язані з програмою підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Як підсумок – виявлено одне поселення епохи неоліту-бронзи, обстежено і картографовано 190 курганів та 22 майдани і майданні комплекси.

Кургани, курганні групи та майдани, розташовані на плато, переважно по його краю, зрідка на других терасах, і лише один курган виявлено в заплаві річки Хоролу (с. Бовбасівка). Середня висота насипів складає 1–2 м. Лише кілька курганів мають висоту 3–5 м (сс. Миколаївка, Бовбасівка, Грушине, Лазьки). Найбільша група з 12 насипів (не виключено, що первісно їх було значно більше), розташованих ланцюжком вздовж краю високої тераси лівого берега Сули, знаходиться біля с. Хильківка.

Майдани, які мають характерну (класичну) для такого типу пам'яток кільцеподібну форму насипу з проходами та буртами, виявлені поблизу сс. Лазьки, Петрівка, Шкилі. Біля с. Орликіщина знаходиться великий майданний комплекс. Це – складна система задернованих насипів бургтів різних форм і розмірів висотою 1,0–3,5 м загальною площею 100 x 150 м.

Майже всі кургани і майдани розорюються. На час обстеження лише 20 насипів збереглися в задернованому стані.

Поселення знаходиться за 1 км на північний захід від с. Новоаврамівка в заплаві лівого берега Хоролу на піщаному дюнному підвищенні, розмірами 200 x 300 м, східна частина якого зруйнована піщаним кар'єром, а решта вкрита лісовими насадженнями. У місцевому музеї зберігаються зібрані тут фрагменти кераміки неоліту-бронзи, в тому числі верхньої частини великої посудини культури багатопружкової кераміки, кам'яні шліфовані свердлені сокири та крем'яні вироби [6].

У 1990 р. Полтавським загоном Волинської мезолітичної експедиції ІА НАНУ під керівництвом Л. Л. Залізняка, в околицях с. Вишняки зібрані окремі знахідки неолітичного часу, а за 0,4 км на північ від с. Ковалі в ур. Старицького на піщаному дюнному підвищенні в заплаві лівого берега р. Хорол виявлено поселення з матеріалами другого періоду дніпро-донецької культури епохи неоліту. Шурфуванням на поселенні виявлено потужний гумусований шар товщиною 0,6–1,0 м, який містив археологічні матеріали. З пам'ятки походять 54 крем'яних і 6 кварцитових виробів, та 35 фрагментів неолітичної кераміки і 4 фрагмента епохи бронзи. Поселення добре збереглося й є досить перспективним для стаціонарних досліджень [3, с. 72–84].

У 90-х роках минулого століття розвідкові роботи з виявлення та обстеження археологічних пам'яток були проведені на території м. Хорол та в його окрузі. У 1993 р. археолог, старший науковий співробітник Інституту археології АН України П. А. Горішній, оглянувши територію в ур. Городище, де у XVII–XVIII ст. знаходилася Хорольська фортеця, відмітив, що давня частина міста має досить насичений культурний шар, проте, забудована промисловими спорудами, а нашарування майже повністю знищені [4; 15, с. 4].

Більш детальні розвідки на території міста та в його околицях у 1994 р. провели науковці Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації за участі місцевих краєзнавців. Матеріали цих досліджень опубліковані [13, 56 с.].

Основним здобутком цих досліджень стало отримання археологічного підтвердження освоєння міської території від доби бронзового віку до пізнього українського середньовіччя. Розвідками виявлено п'ять пунктів з матеріалами епохи неоліту-ранньої бронзи (с. Вишняки ур. Острів), раннього і середнього бронзового віку (ур. Горб, вул. Берегова), пізньої бронзи (пров. Круглий), фіналу бронзового – початку раннього залізного віків (куток Заяр'я, п. 2); два поселення скіфського часу (ур. Красна гірка, Остапівська гора); одне селище черняхівської культури (вул. Крилова); три поселення і місцезнаходження середини – третьої чверті I тис н. е. (ур. Горб, вул. Лубенська, Вишняки 2); одне поселення з матеріалами часу Київської Русі (ур. Красна гірка); місцезнаходження з матеріалами XVI – XVIII ст. (вул. Берегова) та чотири групи курганів: дві у складі двох насипів (куток Заяр'я: вул. Челюскінців, вул. Чехова); група у складі трьох насипів (ур. Могильне) і група у складі чотирьох насипів (куток Заяр'я, кісткопереробний завод) [1, с. 46–47; 2, с. 105–110; 14, с. 24–45].

Продовженням цих робіт стали обстеження краєзнавця О. М. Кожевнікової пам'яток в околицях міста — по р. Хорол та її притоках: рр. Лагодинка, Глибока та Кутуржиха 1995 р. В їх результаті було знайдено нові археологічні об'єкти: 2 енеоліту, епохи бронзи (в тому числі: 5 ямної, 4 багатопружкової, 7 бондарихінської, 1 зрубної, 1 сабатинівської, 2 лебедівської-? культур), 5 епохи раннього заліза, 7 черняхівської, 1 київської, 3 пенківської культур, 2 доби пізнього середньовіччя [5, с. 81–83].

Таким чином, кількість і характер пам'яток даного регіону свідчать про досить густу заселеність території в усі основні історичні періоди. Відзначимо також перспективність подальших, і, в першу чергу стаціонарних, досліджень старожитностей Хорольщини. Нові знахідки, безсумнівно, стануть не лише важливими об'єктами наукових студій, а й займуть гідне місце у музейному просторі.

Література

1. Гавриленко І. М. Деякі археологічні пам'ятки в околицях міста / І. М. Гавриленко // Старожитності Хоролу / ЦОДПА. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 4. – С. 46–47.
2. Гавриленко І. М. Археологічні розвідки в Хоролі / І. М. Гавриленко, О. Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [наук. ред. Супруненко О.Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 105–110.
3. Гаскевич Д. Л. Нові неолітичні пам'ятки басейну р. Хорол / Д. Л. Гаскевич // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини: зб. наук. ст. / НДПОД; [редкол.: Відейко М. Ю., Герасимчук В. Є., Гладких М. І. та ін.]. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 72–84.
4. Горішний П. А. Довідка про археологічну розвідку в м. Хоролі, Полтавської області. 1993 р. / П. А. Горішний // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 43. – 6 арк.
5. Кожевнікова О. М. Нові археологічні пам'ятки у Хорольському районі на Полтавщині / Кожевнікова О. М. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1998. – №№ 1-2 (3-4). – С. 81–83.
6. Луговая Л. Н. Отчет об археологических разведках в Хорольском и Семеновском районах Полтавской области в 1988 г. (По «Своду памятников») / Л. Н. Луговая; ПКМ // НА ПКМ – Спр. 03-281. – 55 арк.
7. Ляпушкин И. И. Днепроовское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин; АН СССР, Ин-т археол. // МИА. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104 – 381 с.
8. Магура С. Випадкові знахідки за р. 1927 (з архіву ВУАК'у) / Сильвестр Магура // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 47–56.
9. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1917. – XIX, 105 с.
10. Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР: (Материалы к составлению археологической карты) / Е. В. Махно // МИА. – М.: Наука, 1960. – № 82 – С. 9–83.

11. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: исследование и материалы / Л. В. Падалка; ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.

12. Панченко М. В. К вопросу о происхождении и датировке статуэтки из Хоролу / М. В. Панченко // 100-річчя краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. / ПКМ та ін.; [відп. ред. О. Б. Супруненко] – Частина 2: Археологія Полтавщини. – Полтава, 1991. – С. 82–84.

13. Старожитності Хоролу / Гавриленко І. М., Кожевнікова О. М., Менчинський Д. А., Степанович С. П., Супруненко О. Б.; відп. ред. Супруненко О. Б.; ЦОДПА. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 4. – 56 с.: 32 іл.

14. Степанович С. П. Археологічні пам'ятки на території міста / С. П. Степанович, О. Б. Супруненко // Старожитності Хоролу. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 4. – С. 25–45.

15. Супруненко О. Б. З історії вивчення старожитностей міста / О. Б. Супруненко // Там само. – С. 4–6.

16. Чиркова М. Ю. З історії охорони пам'яток археології на Полтавщині в 20-х роках ХХ ст. / Чиркова М. Ю. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1998. – №№ 1-2 (3-4). – С. 121–124.

L. M. Lugova, R. S. Lugovyi

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS IN THE KHOROL DISTRICT

The history of archaeological researches at the territory of Khorol district is given in the article. The authors outline small amount of previous explorations in the district, as all the works here were not deep. Nowadays there are only 169 known archaeological objects. The biggest group is barrows and squares. There are also places of settlements and locations among them. The most ancient is dated to the Neolith – Bronze Age.

Key Words: *barrows, squares, archaeological researches, places of settlements*

УДК 903.5(477.53)“03/04”

А. В. Гейко, Р. М. Рейда, В. М. Верещака, С. В. Савегін

с-т Опішня; м-м. Київ; Лубни; с. Ковалівка Полтавського р-ну

ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХОРОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

У публікації наведений огляд пам'яток черняхівської культури на території Хорольського району Полтавської області.

Ключові слова: Хорольський район, черняхівська культура, селища, поховання.

У Хорольському районі на Полтавщині серед численних різночасових археологічних пам'яток значна кількість належить поселенням та похованням черняхівської культури. Вони виявлені археоло-



Рис. 1. Директор
Лубенського музею
І. І. Горенко.



Рис. 2. Пам'ятки черняхівської культури
Хорольського району
(нумерація за текстом).

гами або краєзнавцями чи знайдені випадково. Слід зазначити, що суцільних розвідок на теренах району, крім території міста Хоролу, не проводилося. Роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Хорольський район» продовжуються й досі, але наявні матеріали, що стосуються пізньоримського часу, все ж дозволяють зробити певні узагальнення стосовно поширення таких пам'яток, їх топографії, площі тощо.

Зазначимо, що у регіоні дослідження пам'яток пізньоримського часу були епізодичними. У вересні 1953 р. директор Лубенського краєзнавчого музею І. І. Горенко (рис. 1) здійснив розвідкові обстеження у селах Клепачі і Шишаки, де оглянув місце зруйнованого поховання і виявив неподалік поселення [3].

У Хоролі та в його околицях 1994 р. проведені розвідки експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, що розшукала два поселення черняхівської культури на території міста [1; 9].

Пізніше місцевий краєзнавець О. М. Кожевнікова по берегах річки Хорол та на її притоках річках Глибокій і Кутуржисі виявила ряд різночасових поселень, у тому числі і з матеріалами черняхівської культури [4].

Відомості про селища та могильники черняхівської культури, а також про випадкові знахідки зустрічаємо у зводі «Памятники черняхівской культуры на территории УССР: материалы к составлению археологической карты», що був виданий 1960 р. [7] та у «Довіднику з археології України. Полтавська область» за 1982 р. [8].

Нижче подаємо коротку характеристику відомих на сьогодні пам'яток III – початку V ст. (рис. 2).

1. **Березняки с.**, Березняківська сільська рада. В околицях села, на лівому березі р. Сула виявлені уламки гончарного посуду черняхівської культури. Площа поселення не визначена [7, с. 42; 8, с. 88].

2. **Глибока Долина с.**, Староаврамівська сільська рада. Селище Глибока Долина-3 розташоване на першій і другій терасах високого лівого берега р. Глибока Долина, неподалік від села. На площі 9 га, крім фрагментів черняхівського гончарного посуду, зустрічаються й матеріали пенівської культури [4, с. 82].

3. **Глибока Долина с.**, Староаврамівська сільська рада. Селище-2 знаходиться на плато високого лівого берега річки. Площа – 2,2 га [4, с. 82].

4. **Глибока Долина с.** Селище-4 виявлене на мисоподібному виступі другої тераси високого лівого берега річки в околицях села. На площі 0,4 га виявлена гончарна кераміка та фрагмент амфори інкерманського типу, а також керамічні матеріали доби бронзового віку [4, с. 82].

5. **Глибока Долина с.** Селище-6 розташоване на мисоподібному підвищенні лівого берега річки висотою близько 2 м. На території також наявні матеріали доби ранньої бронзи [4, с. 82].

6. **Клепачі с.**, Клепачівська сільська рада. Поховання з тілопокладенням було зруйноване в ході господарських робіт 1952 р. На схематичному малюнку, виконаному в 1953 р. І. І. Горенком, зі слів вчителя Шишаківської школи М. М. Сокурєнка, похований був орієнтований головою на північ. У його головах знаходилися кубок, дві миски закритого типу, миска відкритого типу, одноручний глек з широким горлом. Ще один одноручний глек із вузькою шийкою та носиком для зливу стояв біля правої руки небіжчика (рис. 3). До Лубенського музею були передані горщик, миска та напівовальний лискований кубок [3, арк. 2; 7, с. 42; 8, с. 88].

7. **Клепачі с.**, Клепачівська сільська рада. Селище на території села. Площа невідома [3, арк. 2–3; 8, с. 88].

8. **Ковалі с.**, Ковалівська сільська рада. Ґрунтовий могильник виявлено біля села членами краєзнавчого гуртка наприкінці 20-х років ХХ ст. В ямі глинища знайдено людські кістки та посуд [7, с. 42; 5, с. 165; 9, с. 88; 10, с. 67].

9. **Ковалі с.**, Ковалівська сільська рада. Неподалік могильника знаходиться і селище черняхівської культури [7, с. 42; 8, с. 88]. Дані про пам'ятку потребують додаткових уточнень та проведення розвідкових досліджень.

10. **Ковтуни с.**, Штомпелівська сільська рада. На території села виявлено римські монети [6, с. 31; 8, с. 88].

11. **Коноплянка хут.** (приєднано до с. Петракіївка), Петракіївська сільська рада. Поселення розташоване на дюноподібному підвищенні в заплаві правого берега стариці Хоролу. Крім черняхівської гончарної кераміки та ніжки амфори інкерманського типу, тут зібрані також матеріали доби енеоліту, бронзи, раннього залізного віку, доби пізнього середньовіччя [4, с. 83].

12. **Петракіївка с.**, Петракіївська сільська рада. Селище-1 виявлене на території села, на першій і другій терасах лівого берега річки Куторжиха, на висоті до 12 м над заплавою [4, с. 83].



Рис. 3. Схематичний план поховання з Клепачів.

За І. І. Горенком.

13. **Петракіївка с.** Селище-2 розташоване на плато високого лівого берега р. Куторжиха, на території села. Площа – 0,6 га [4, с. 82–83].

14. **Петракіївка с.** Селище-3 знаходиться у східній частині села [4, с. 83].

15. **Пристань с.,** Староаврамівська сільська рада. Селище-3 виявлене на дюноподібному підвищенні висотою 3–4 м у заплаві правого берега р. Хорол. Площа – 3 га. Тут також трапляються окремі матеріали епохи бронзи [4, с. 83].

16. **Хорол, м.** Поселення на вул. Крилова займає мис другої тераси лівого берега р. Лагодинка. Розташоване на висоті близько 18 м над рівнем заплави. Площа – 0,7 га (60 x 120 м). Територія розорюється, частково забудована. Зустрічаються уламки гончарного посуду з лискованою і шерехатою поверхнею [1, с. 109; 9, арк. 6].

17. **Хорол, м.** Поселення з матеріалами скіфського часу, черняхівської культури, ранньослов'янського часу, Київської Русі і XVII – XVIII ст. Виявлене на південно-східній околиці міста, в ур. Красна Гірка. Займає мис чотирикутної в плані форми площею 1,6 га (90x180 м). Потужність культурного шару у відслоненнях досягає 0,8 м. Поверхня зайнята забудовою, садками і городами, близько 40 % площі задерновано [9, арк. 10–12].

18. **Шишаки с.,** Шишаківська сільська рада. Під забудовою села розташоване велике селище черняхівської культури. Площа не встановлена [3, арк. 2–4; 8, с. 88].

19. **Шишаки с.,** Шишаківська сільська рада. З цього населеного пункту походить знахідка римського денарія Фаустіни-?, що зберігалась у Лубенському краєзнавчому музеї [3, арк. 4]. Детальніші відомості про монету відсутні.

Базуючись на наявних матеріалах з Хорольського району, можна зробити певні висновки. На цій території протікає річка третього порядку Хорол, права притока р. Псел (басейн Дніпра). Долина річки має трапецієподібну форму, з підвищеним правим і пологим лівим берегами. Між м. Миргород і с. Вишняки Хорольського району річка тече у підвищених берегах [2]. У межах району притоками Хоролу є річки Лагодинка, Куторжиха, Глибока Долина, Рудка. По їхніх берегах саме і розташовані черняхівські археологічні пам'ятки.

Нині відомо 15 селищ та 2 ґрунтових могильники черняхівської культури. Хоча суцільних розвідок тут не проводилося, проте можна стверджувати, що тут, як і в інших регіонах Полтавської області (наприклад, басейнах річок Говтва, Грунь, Грунь-Ташань), поселення розташовувалися по берегах водної артерії – річки або струмка. Вони розміщувалися на схилах, мисах 1-ї та 2-ї терас берегів річок, на плато, по берегах обводнених балок. Окрім того, широка долина Хоролу дозволяла освоїти дюноподібні підвищення. Все це може свідчити про особливості господарства черняхівських племен, основними заняттями яких було землеробство і скотарство. Площа поселень коливається в межах від 0,4 до 9 га. Подальші розвідки дадуть змогу дослідити щільність освоєння цієї місцевості.

На жаль, треба визнати, що Хорольський мікрорегіон і досі є мало вивченим, потребує проведення більш ретельних досліджень, зо-

крема археологічних розкопок. Вказані поселенські та поховальні пам'ятки, окремі знахідки черняхівської культури невдовзі увійдуть до археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Хорольський район». Роботи з виявлення нових, уточнення їх топографії, площ, стану збереження вже відомих поселень та могильників мають бути проведені на території району вже найближчим часом. Вони внесуть певні зміни та корективи до карти розповсюдження пам'яток пізньоримської доби басейну Хоролу.

Джерела та література

1. Гавриленко І. М. Археологічні розвідки в Хоролі / Гавриленко І. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 105–110.
2. Географія Полтавщини. Води і водні ресурси // <http://geo.pnpu.edu.ua/waters.php>.
3. Горенко І. І. Звіт про результати обстеження археологічних пам'яток в селах Клепачі і Шишаки, Хорольського району, Полтавської області / Горенко І. І. // Науковий архів Лубенського краєзнавчого музею. – 7 арк.
4. Кожевнікова О. М. Нові археологічні пам'ятки у Хорольському районі на Полтавщині / Кожевнікова О. М. // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 81–83.
5. Ляпушкин І. І. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – № 104. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 382 с.
6. Ляпушкин І. І. Памятники «культуры полей погребений» первой половины I тыс. н. э. Днепровского Левобережья (по материалам полевых изысканий 1940, 1945-1948 гг.) / И. И. Ляпушкин // СА. – М., 1950. – Вып. XIII. – С. 29–38.
7. Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР: материалы к составлению археологической карты / Е. В. Махно // МИА. – № 82. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 9–82, 328–345.
8. Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1982. – 107 с.
9. Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки на території м. Хоролу на Полтавщині 1994 року / Супруненко О. Б., Гавриленко І. М., Левченко Д. І., Степанович С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/87. – № 25668. – 49 арк.
10. Сымонович Э. А. Погребальные обряды племён черняховской культуры / Э. А. Сымонович, Н. М. Кравченко // САИ. – Вып. Д 1-22. – М.: Наука, 1983. – 152 с.

A. V. Geyko, R. M. Reyda, V. M. Vereshchaka, S. V. Sapegin

Opishnia, Kyiv, Lubny, Kovalivka of Poltava region.

THE CHERNIAKHIV CULTURE MONUMENTS IN KHOROL DISTRICT

An observation of the Cherniakhiv culture monuments in Khorol district Poltava region is given in the publication.

Key Words: *Khorol district, the Cherniakhiv culture, towns, burials.*

БРОНЗОВА СТАТУЕТКА КОЧІВНИКА З ХОРОЛУ (до історії досліджень Хорольської знахідки)

*Про історію вивчення першої археологічної знахідки з околиць
Хоролу та деякі питання її атрибуції.*

Ключові слова: ранньосередньовічний час, Хорол, статуетка,
Димський М. Г.

Історія Хорольщини губиться у глибині віків. Топографія нашої місцевості виявилася надзвичайно привабливою для її заселення. Численні яри, по яким струмки та річечки прямують до річки Хоролу, та і самі її береги здавна були заселені племенами різних епох, починаючи з енеоліту. Сприятливий клімат, багаті чорноземи давали можливість займатися землеробством, численні луки — вирощувати коней, овець, корів; річка годувала рибою, а невеликі ліси та болотяні хащі сприяли полюванню; в ярах можна було ховатися, коли нападав ворог.

Тривалий час Хорольщина була практично «білою плямою» на археологічній карті Полтавщини. В різні роки сюди навідувалися окремі історики та археологи, про що з'являлися поодинокі публікації [1, с. 4–6]. Але справжнє дослідження і вивчення хорольських старожитностей розпочалося лише на початку 90-х рр. ХХ ст., коли до Хоролу 1993 р. завітав київський археолог П. А. Горішний, який провів археологічну розвідку й локалізував місцезнаходження Хорольської фортеці XVII – XVIII ст. [2]. А у 1994 р. археологи Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом О. Б. Супруненка, за участі місцевих краєзнавців, провели комплексні археологічні обстеження території й околиць Хоролу. При цьому було виявлено цілий ряд місцезнаходжень і поселень, кілька груп курганів, зібрано чимало артефактів різного часу, починаючи від доби бронзи і закінчуючи періодом Київської Русі. Здобуті матеріали досліджень лягли в основу брошури «Старожитності Хоролу» [3, с. 7–54] і відклалися у збірці місцевого музею. З часом археологічні розвідки на Хорольщині продовжувалися силами місцевих краєзнавців [4, с. 81–83]. Окремі знахідки з них дали можливість побудувати експозицію відділу археології Хорольського районного краєзнавчого музею. До речі, результати останнього етапу досліджень були зафіксовані й на археологічних картах різних періодів найдавнішої історії Полтавщини [5, с. 96, 101, 105, 129].

Але, повернемося в історичне минуле Хоролу. У 1861 р. штатним доглядачем місцевого повітового училища в околицях міста була знайдена бронзова лита скульптурка воїна-кочівника у характерному вбранні. Ця знахідка була ним передана до Археологічного музею Університету св. Володимира і зберігалася там тривалий час. Статуетка воїна привернула до себе увагу професора університету, основоположника української історичної та археологічної шкіл Володимира Боніфатійовича Антоновича, про що він відзначив у своїй праці «Музей древностей» [6, с. 71]. Саме на це звернула увагу київський мистецтвознавець О. В. Сторчай, характеризуючи Археологічний музей університету: «Музей комплектували також за рахунок пожертвувань, про деякі з них зазначав В. Антонович. Це, зокрема, бронзова статуетка, що була знайдена в Полтавській губернії (поблизу р. Хорол) і доставлена в музей 1861 р. місцевим доглядачем повітового училища. Її цінність полягала в зображенні костюма, схожого основними деталями на одяг Святославовичів, відтворених на відомому рисунку, вміщеному в «Ізборнику Святослава» [7, с. 55].

З часом бронзова статуетка воїна-кочівника, разом з іншими експонатами, була передана з університету до майбутнього Національного музею історії України, де і до сьогодні зберігається та експонується.

Ця знахідка привертала до себе увагу цілого ряду археологів, якими висловлювались різні думки, знову ж таки, щодо особливостей одягу воїна. Наприклад, С. С. Стрекалов уважав цей костюм «святковим одягом X ст.» і навіть здійснив його реконструкцію [8, с. 1–2]. В. А. Прохоров також схилився до думки, що це — давньоруський одяг [9, с. 52]. І з такою атрибуцією статуетка перебувала на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві у 1899 р. [10, с. 131, № 1596].

Пізніше думку В. А. Прохорова переглянув О. А. Спіцин, висловлюючись на користь західноєвропейського походження вбрання воїна [11, с. 130]. Його пізніше підтримав В. П. Даркевич [12, с. 17, 55].

Найдетальний аналіз всіх елементів одягу та навіть зачіски воїна здійснив київський дослідник М. В. Панченко [13; 14], прийшовши до висновку, що бронзову литу статуетку з Хоролу можна розглядати як провінційно-візантійський високохудожній витвір майстра VII – VIII ст.

Але завдяки ж кому сучасне музейне життя бронзової статуетки пройшло такий захоплюючий шлях, привертаючи до себе увагу скількох дослідників? І хто ж був той штатний доглядач Хорольського повітового училища, який знайшов статуетку, оцінив її художнє й історичне значення та, на відміну від давніх антикварів XIX



Рис. 1. Фігурка з Хоролу: а – фото з негатива 1907 р.; б – фото після реставрації 1988 р. (реставратор А. І. Мінжулін); НМІ України, бронза.



Рис. 2. Реконструкція костюму роботи С. С. Стрекалова.

ст. і сучасних «чорних археологів»-мародерів, передав її до Археологічний музей Київського університету?

Відповідь на це була отримана під час дослідження життя і діяльності нашого земляка — діяча освіти, засновника недільної школи у Хоролі та українського письменника — Модеста Гавриловича Димського [16]. Місцеві краєзнавці вже давно були знайомі з його нарисом «Хорол, яки й він тепер є», надрукованим 1961 року в журналі «Основа».

Короткі біографічні відомості про М. Г. Димського можна почерпнути з «Української літературної енциклопедії» [15]. Поглибити

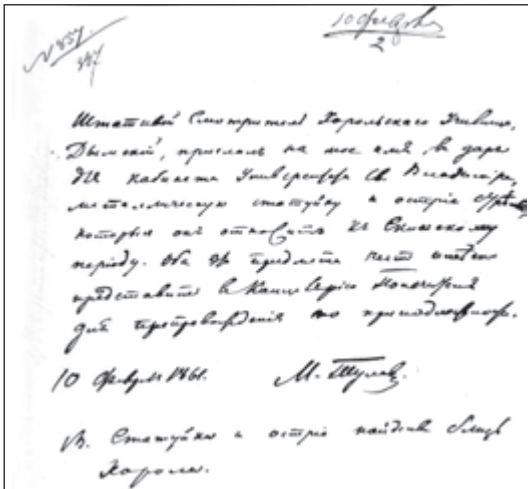


Рис. 4. Лист, що засвідчує знахідку статуетки М. Г. Димським та її передачу до музею Київського університету св. Володимира. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4453, арк. 1.

пошук було вирішено в історичних архівах Полтави, Харкова і Києва. Тільки в Центральному Державному історичному архіві м. Києва вдалося розшукати документи, в тому числі і формулярний список Модеста Гавриловича, з якого слідувало, що в 1849 р. М. Г. Димський був направлений до Хорольського повітового училища вчителем історії та географії. А з 1860 р. він займав посаду штатного доглядача [ЦДІАК України, ф. 707, оп. 38, спр.



Рис. 3. Модест
Гаврилович Димський.
Фото кін. XIX ст.

127, арк. 35–47 зв.]. Серед інших документів було виявлено повідомлення [Там само, оп. 87, спр. 4453, арк. 1], де вказувалося:

«Штатный смотритель Хорольского училища Дымский, прислал на мое имя, в дар для кабинета Университета Св. Владимира металлическую статуйку и острое стрелы, которые он относит к скифскому периоду. Оба эти предмета честь имеет представить в Канцелярию Попечителя для препровождения по принадлежности.

10 февраля 1861. Подпись [нерозбірливо]

Статуйка и острое найдены близ Хоролы».

Необхідно відзначити, що саме бронзова статуетка воїна-кочівника започаткувала наукове вивчення археологічних пам'яток Хорольщини.

Тому вважаючи за необхідне мати в районному краєзнавчому музеї хоча б копію цього витвору давнього майстра, було вирішено звернутися до Національного музею історії України з проханням виготовити її в матеріалі та розмірі 1: 1 оригіналу. Це питання було узгоджено з керівництвом музею, відділом наукової реставрації закладу, на що укладено договір з виконання робіт із реставраційною майстернею. Спонсором виконання робіт виступив Хорольський механічний завод (директор — М. І. Міщенко).

Отже, хорольці невдовзі отримають нагоду познайомитися зі знахідкою, що пролежала в околицях міста більше тисячі років, а в музеях Києва — більше 150 років. Вона, так би мовити, нарешті «повернулася» до Хоролу.

Таким чином, можна стверджувати, що сучасне історичне життя бронзового «кочівника» з Хоролу успішно триває і продовжує викликати зацікавленість та захоплення не тільки фахівців, а й широкого кола шанувальників старожитностей.

Література

1. Супруненко О. Б. З історії вивчення старожитностей міста / Супруненко О. Б. // Старожитності Хоролу / ЦОДПА. — Полтава, 1994. — Препринт, вип. 4. — С. 4–6, 55.

2. Горішний П. А. Довідка про археологічну розвідку в м. Хоролі, Полтавської обл., 1993 р. / П. А. Горішний; ІА НАН України // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 49. — 3, 3 арк.

3. Старожитності Хоролу / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава, 1994. — Препринт, вип. 4. — 56 с.

4. Кожевнікова О. М. Нові археологічні пам'ятки у Хорольському районі на Полтавщині / Кожевнікова О. М. // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С. 81–83.

5. Білоусько О. А. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. – V століття): підручн. для 6 класу загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. — Полтава : Оріяна, 2004. — 200 с.

6. Антонович В. Б. Музей древностей / В. Б. Антонович // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета Св. Владимира / [изд. под ред. урдин. проф. В. С. Иконникова]. — К. : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884.

7. Сторчай О. Музей старожитностей університету Святого Володимира: завідувачі Яків Волошинський та Андрій Лінниченко (1854 – 1873) / Оксана Сторчай // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: зб. наук. пр. — К., 2012. — Вип. 12. — С. 52–69.

8. Стрекалов С. С. Исторические одежды от X до XIII века / С. С. Стрекалов. — СПб., 1877. — Вып. I.

9. Прохоров В. А. Материалы по истории русских одежд и обстановки жизни народной / В. А. Прохоров. — СПб., 1881.

10. Каталог выставки XI Археологического съезда. — К., 1899.

11. Спицын А. А. Несколько статуэток / А. А. Спицын // ИАК. — Пг., 1914. — Вып. 53.

12. Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе X – XIII вв. / В. П. Даркевич // САИ. — М.: Наука, 1980.

13. Панченко М. В. Об этнокультурной принадлежности и датировке статуэтки из Хоролы / Панченко М. В. // 100-риччя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. — Ч. 1: Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — С. 82–84.

14. Панченко М. В. Кочевническое облачение в художественном литье средневековья / М. В. Панченко // Восточноевропейский археологический журнал / НИИ ПОИ МКИИ Украины. — К., 2000. — Ноябрь-декабрь. — № 6 (7).

15. Українська літературна енциклопедія. — К., 1990. — Т. 2.

16. Кожевнікова О. М. Патріот краю — Модест Димський / О. М. Кожевнікова // Вісті Хорольщини. — м. Хорол Полтавської обл. — 2016. — 25 листопада. — № 50. — С. 4.

O. M. Kozhevnikova

THE NOMAD BRONZE STATUE FROM KHOROL

(TO THE HISTORY OF KHOROL FINDING EXPLORATION)

About the history of the first archaeological finding from Khorol suburbs exploration and some question of its attribution.

Key Words: *the early medieval time, Khorol, statue, Dymskii M. G.*

ДАВНЬОРУСЬКА РЕЛІКВІЯ В ІСТОРІЇ ХОРОЛЬСЬКОГО КРАЮ

Про рідкісну археологічну знахідку з околиць м. Хорол, на жаль, втрачену для українських музейників.

Ключові слова: сокира-чекан, озброєння вершника, русько-половецькі війни XII ст., літописні відомості, Давня Русь.

На сьогодні далеке історичне минуле Хорольського краю залишається ще порівняно недостатньо дослідженим, хоча інтенсивність і характер археологічних обстежень його території не є однаковими впродовж останньої половини століття [3, с. 46–47; 7, с. 17–24; 12, с. 35–46; 13, с. 25–47].

Серед старожитностей Хорольщини існує невелике, хоча і досить яскраве зібрання випадкових археологічних знахідок, що мають значну історичну цінність та становлять неабиякий науковий інтерес [2, с. 48–53; 13, с. 43–44]. До цієї категорії артефактів саме і відноситься досить рідкісна знахідка, про яку піде мова далі.

Під час археологічних розвідок на Полтавщині у 1981–1982 рр. лубенським краєзнавцем О. В. Сидоренком за випадкових обставин огляду навколохорольської території у місцевих жителів виявлено цікаву знахідку давньоруського часу.

Це – бойова середньовічна сокира XI ст. Артефакт відноситься до категорії випадкових знахідок, без точно встановленого місця знаходження. Відомо лише (зі слів городян), що вона трапилася за 1,2 км на північ від міста, на другій терасі правого берега р. Хоролу.

Детальний опис, визначення типології і датування цього зразка озброєння дружинників Київської Русі було подано у публікації Ю. О. Пуголовка «Сокира давньоруського часу з околиць м. Хорол» [10, с. 142–143]. Але, на жаль, останнє дослідження проведене лише на підставі фотографічного зображення, виконаного 1982 р. О. В. Сидоренком.

Автор вищезгаданої роботи наводить наступний опис артефакту: сокира залізна незначних розмірів та ваги, загальна довжина – 13,8 см; ширина леза – 9,2 см; довжина обуха – 3,8 см; діаметр обухного отвору – 2,2 см [10, с. 142]. Посередені лезової частини є отвір діаметром близько 0,5 см.

Усі давньоруські сокири можна розподілити на три групи, що розрізняються лише розмірами, вагою і товщиною руків'я. Хорольська сокира відноситься до першої – спеціальних бойових сокир-моло-

тів, характерних за конструкцією для такого типу бойових взірців і незначних за розмірами [4, с. 29].

Ю. О. Пуголовок, провівши дослідження знахідки, відносить цей екземпляр холодної зброї до сокир типу I-A (за А. М. Кирпічніковим), що мають грибоподібну шляпку на молоточку та відтягнуте донизу лезо [4, с. 30, 35, рис. 6, табл. XII: 7-9].

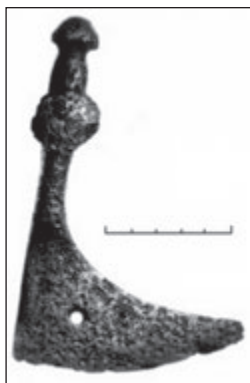
За всіма ознаками хорольський зразок давньоруського озброєння належить до групи похідних або дорожніх бойових сокир-молотів. Як вид зброї середньовіччя, він відноситься до так званих «чеканів», що набули поширення переважно у X – XI ст. на території Київської Русі і розповсюдилися звідси до країн Центральної та Північної Європи [4, с. 33]. Чекан – доволі «легка» бойова сокира-молот (об'єднував властивості молотка і сокири), яку можна було тримати однією рукою, і тому, швидше за все, використовувався кінними воїнами під час ближнього бою. До речі, чекани, як знак рангу і предмет озброєння, були вживані у військовій справі аж до кінця XVII ст. [4, с. 33].

Потрібно зазначити, що переважну більшість сокир-чеканів цього типу було знайдено на території сучасної Росії, Польщі та в межах колишньої Пруссії. Датуються вони лише XI ст. на підставі знаходження у похованнях цього часу [4, с. 35, 42; 10, с. 143]. Прямі аналогії чекану з Хорольщини можна знайти у дослідженні А. М. Кирпічнікова. Походять вони з території колишньої Володимирської губ. (сучасна Курська обл.) – один з розкопок кургану у с. Кабанське (дослідження П. С. Соловйова, 1853 р.), другий – з культурних нашарувань городища Старої Рязані (розкопки П. С. Соловйова та А. С. Уварова, 1851-1854 рр.) [4, с. 112: № п.п. 214, 216, табл. XII: 7, 8]. Схожі бойові сокири знайдені серед інвентарю угорських та болгарських поховань ґрунтових могильників Волзької Болгарії [9, с. 217, рис. 41].

Подібні сокири-чекани можна знайти і в поховальних пам'ятках X–XI ст. території України, зокрема, в аланських похованнях салтівських могильників басейну рр. Сіверського Дінця й Осколу [5, с. 102].

Також, слід зазначити, що знахідка сокири-чекана давньоруського часу вже траплялася на території Полтавщини. Йдеться про сокиру, виявлену «металозбирачами» на правобережжі Сули, поблизу Снітинського городища. Але вона відноситься до типу I (за А. М. Кирпічніковим) і датується у більш широких межах – від X до XIII ст. [11, с. 92].

Варто зауважити, що у науковій літературі значно краще відомі бойові сокири Північної і Центральної Русі, ніж її південної частини, що була за давньоруського часу територією Переяславського князівства, до якого переважно входили землі історичної Полтавщини. Заслугує на увагу той факт, що за близько 40 років, що розділяють час зна-



Бойова сокира
давньоруського часу
з околиць Хоролу.
Залізо

ходження хорольського артефакту і сьогодні, достоменно невідомі знахідки аналогічної зброї на теренах Дніпровського Лівобережжя.

Факти давньоруської історії Хорольського краю, з якими можна пов'язати цю знахідку, відклялися у вигляді літописних відомостей з описом подій відомої Хорольської битви – одного з епізодів русько-половецьких воєн кінця XII ст. (рис. 2).

Так, під 1185 р. маємо: «Пришов був окаянний, і безбожний, і треклятий Кончак із безліччю половців на Русь, похвалившись, що візме городи руські і попалить вогнем. Він бо знайшов був мужа такого, бусурменина, який стріляв живим огнем; були також у них луки тугі самострільні, [що їх] ледве п'ятдесят чоловік могли натягти. Але «всемиловичий господь бог гордим противиться», і заміри їхні він розбив. Коли [Кончак] прийшов, то став він на [ріці] Хоролі, бо послав був [посла] із обманом до Ярослава Всеволодовича, миру прохаючи. І Ярослав, не відаючи підступу їх, послав до них мужа свого Ольстина Олексича, хоча Святослав Всеволодович слав [послів]до Ярослава...

Неділя 17. II. 1185. І Святослав Всеволодович та Рюрик Ростиславич з усіма полками своїми, не барячись, пішли супроти них. При цім Рюрик і Святослав одрядили удвох [наперед] Володимира Глібовича. Вирядили вони в напад також Мстислава Романовича, а сами пішли позаду них.

1. III. 1185. Тим часом вої з передового загону, перейшовши Хорол, зійшли на узвишся, розглядаючи, де побачити їх. Але Кончак стояв у лузі, і вони, їдучи по узвишші, оминули [його], а інші ватаги побачивши, вдарили на них. Коли ж Кончак це побачив, то позаду них утік через дорогу, а молодшу жону його захопили, і того бусурменина схопили, що в нього був живий огонь, – і того теж до Святослава привели. А інших воїв їхніх – тих побили, а других захопили, а коней і оружжя їх многе-множество набрали» [1, с. 131–132; 6, с. 335; 8, с. 8].

Ще одна літописна згадка, що пов'язана з давньоруською історією Хорольщини, відноситься до початку XII ст. Це – Лубенська битва – одна з битв Великої русько-половецької війни 1105–1107 рр. (рис. 3).

Так, під 1107 р. повідомляється: «...12 серпня 1107 р. руські дружини князів Святополка Ізяславича, Володимира Всеволодовича, Олега Святославича, Мстислава Всеволодовича та Вячеслава і Яро-

полка Володимировичів перебрили через Сулу і «зняли клик» на половців, від якого ті перелякалися і побягли. Руські ж гнали половців до р. Хорол ...» [1, с. 126; 6, с. 161; 8, с. 8].

Обидва історичні епізоди можуть бути пов'язані зі знахідкою нашої сокири. Але слід обов'язково підкреслити, що ототожнення певних археологічних артефактів з матеріальною культурою чи історією якихось народів давнини є доволі складною процедурою і завжди залишається певною мірою гіпотетичним.

Отже, як бачимо, процес атрибуції сокири залишається ще досить далеким від остаточного вирішення, потребуючи залучення певної кількості джерел, у тому числі й археологічних. Знахідки останніх на північ від сучасного міста Хоролу значно б підсилили вірогідність правомірності наведеного припущення щодо локалізації місця битви.

На сьогодні відомо, що хорольська знахідка все ж таки потрапила до музейної колекції, проте не на Полтавщині, а до Державного історичного музею (ДІМ РФ) у м. Москві. В Полтаві, з-поміж архівних документів Центру охорони та досліджень пам'яток археології, зберігся фотовідбиток зовнішнього вигляду цього зразка озброєння.

На завершення зазначимо, що є всі підстави вважати, що сокира, потрапивши на територію Хорольського краю за випадкових обставин, все ж таки залишила свій слід у його давній і, сподіваємося, подальшій історії. Її наукова фіксація та локалізація місця знахідки мають велике значення для вивчення історичного минулого Полтавщини взагалі і Хорольського мікрорегіону зокрема [1, с. 132].

Література

1. Білоусько О. А. Середньовічна історія Полтавщини (V – I половина XVI століття): підручн. для 7-го кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко. – Полтава: Оріяна, 2004. – 200 с.
2. Гавриленко І. М. Археологічні знахідки з Хорольського району / Гавриленко І. М., Супруненко О. Б. // Старожитності Хоролу / ЦОДПА. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 4. – С. 48–53.
3. Гавриленко І. М. Деякі археологічні пам'ятки в околицях міста / Гавриленко І. М. // Старожитності Хоролу / ЦОДПА. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 4. – С. 46–47.
4. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. / А. Н. Кирпичников; АН СССР, Ин-т археол., Лен. отд. – М.; Л.: Наука, 1966. – 146 с., 34 табл. – (САИ, вып. Е 1-36).
5. Крыганов А. В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) / А. В. Крыганов // Проблемы археологии Поднепровья: сб. науч. ст. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. – С. 98–114.
6. Літопис Руський / За Пнатьським списком, переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

7. Менчинський Д. А. Археологічні знахідки на території Хорольської фортеці / Менчинський Д. А., Супруненко О. Б. // Старожитності Хоролу / ЦОДПА. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 4. – С. 17–24.

8. Моця О. П. Протистояння Русі Полю (за матеріалами межиріччя Сули та Сіверського Дінця) / Моця О. П. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 7–11.

9. Плетнева С. А. Кочевники Южнорусских степей в эпоху средневековья (IV – XIII века) / С. А. Плетнева; [отв. ред. А. З. Винникова]. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ГУ, 2003. – 248 с.

10. Пуголовок Ю. О. Сокира давньоруського часу з околиць м. Хорол / Ю. О. Пуголовок // Середньовічні старожитності Південної та Східної Європи: тез. доп. міжнар. конф. – Чернігів: Сіверян. думка, 2006. – С. 142–143.

11. Пуголовок Ю. О. Знахідки сокир давньоруського часу з Посулля / Пуголовок Ю. О., Сидоренко О. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 92.

12. Ромашко В. А. До питання про культурні складові населення заключного етапу пізнього бронзового віку у басейні Псла / В. А. Ромашко, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: Г. Ю. Івакін, І. Ф. Ковальова, І. М. Кулатова та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 30–56.

13. Степанович С. П. Археологічні пам'ятки на території міста / Степанович С. П., Супруненко О. Б. // Старожитності Хоролу / ЦОДПА. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 4. – С. 25–45.

I. S. Melnikova, O. V. Sydorenko

ANCIENT RUSSIAN ARCHAEOLOGICAL RELICT IN THE HISTORY OF THE KHOROL DISTRICT

*About a unique archaeological finding from Khorol suburb,
unfortunately, lost for Ukrainian museologists.*

Key Words: *ax hammer, rider amour, the Russian-Polovtsian wars of
the 12th century, chronicles, Ancient Rus.*

УДК 903.5(477.53)“16/17”

В.В. Шерстюк

м. Полтава

ХОРОЛ ЗА ДОБИ КОЗАЧЧИНИ: ЗАСНУВАННЯ ТА ЙОГО УКРІПЛЕННЯ.

*Розглядаються питання часу заселення Хорола в XVII ст.,
перші етапи його історії, локалізації місця розташування
укріплень козацької доби.*

Ключові слова: Хорол, Ярослав, козацька доба, городище,
укріплення.

Місто Хорол є одним із найбільших населених пунктів Полтавщини. Хоча це слабко відобразилося на інтенсивності вивчення його найдавнішої історії. Дана публікація присвячена двом проблемним

аспектам історії міста: часу його перезаселення колонізаційними рухами XVII ст. і першому етапу його існування (у складі Речі Посполитої в 1 пол. XVII ст.), а також вивченню форм, розмірів, часу появи, та локалізації місця розташування його фортечних укріплень.

Історія заснування. Більшість дат, що фігурують в літературі як час найдавнішої історії Хоролу нової доби — 1617-1618 рр. Саме цим часом датується кілька позовів та скарг удови Михайла Вишневецького (помер 1616 р.) Раїни Могилянки до свого родича, каштеляна київського Юрія Вишневецького (помер 1618 р.). Перший датований ще 1617 р.; тут фігурує, зокрема, «... zamek i m. Chorole nazwane Jarosław» [1, s. 598]. Наступним роком значиться ще ціла низка документів справи «гвалтовного забрання добр», серед яких знову ж таки згаданий «Хорол, званий також Ярослав» (zw. Jaroslaw) [1, s. 209, 295, 315]. Ця згадка про Хорол (як і про цілу низку інших містечок та «добр») була пов'язана лише з певними утисками з боку Ю. Вишневецького. Тому, відповідно, заснування міста можна сміливо віднести до часу, що їм передував.

Це підтверджують інші, наразі ще маловідомі, документи. У 1615 р. об'єднаний загін путивльців і риліан «..литовские города Хорол и Миргородок взяли взятъем, и острог, и посады выжгли, и литовских людей многих побили, и по дворам пожгли, и в языцех взяли литовских людей з женами и з детьми человек со сто и больше...» [22, с. 120-121].

У процесі судових тяганин Я. Вишневецького та О. Конецпольського 1646-1647 рр. дізнаємося, що до цього часу Вишневецькі «спокійно собі володіли Хоролом близько 40 років [25, с. 78]. Звісно, це не може бути чітким вказівником на час облаштування тут нової фортеці, але дає змогу припустити появу тут міста ще орієнтовно в першому десятилітті 1600-х рр.

Надзвичайно цікавим у цьому плані є друга назва Хорола — Ярослав: «Chorole nazwane Jarosław», «zw. Jaroslaw» [1, s. 598, 295, 315]. У зазначений час подвійні назви міст на теренах Лівобережжя відомі, й якраз — серед маєтностей кн. Вишневецьких: Олександрів (Лубни) та Михайлів (Пирятин), що у подібному вигляді теж згадуються в цих документах. Вони, як відомо, отримали свою нову назву за іменами членів родини Вишневецьких (тут також є й інші подвійні імена — Перволока-Межиріччя чи Замостя-Huszczyńce/Stuszyńce, але вони іншого походження).

Як зазначав О. Лазаревський у родині Вишневецьких чоловіків з іменем Ярослав на той час не було. Тому він припускав, що таку назву Хорольському городищу могли дати його нові осадники з інших регіонів України. Ними могли бути вихідці з галицького Ярослава, а відбутися

ця подія могла після великої пожежі 1600 р., коли місто «вигоріло і його населенню довелося на новому кореню будуватися» [13, с. 225-226].

У розписі подимного податку Київського воєводства 1628 р. Хорол значиться за Вишневецькими. Серед жителів міста називаються піп, млинар, кравець, різник, швець, коваль та рибалка [2, с. 397]. Місто мало 8 ринкових димів, 15 вуличних [певно, розміщувалися в межах міста] та 8 в передмісті [за межами посадських укріплень]. У порівнянні з Лубнами і Лукім'ям у Посуллі Хорол був забудований слабкіше, як саме місто так і передмістя, і на рівних чи навіть перевершував за «димами» Снітин, Миргород [21, с. 76]. Отже, у першій третині XVII ст. Хорол був найбільшою осадою в долині однойменної річки, та однією з найбільших (разом з Голтвою та Манжелією) в Попсіллі.

Безперечно, місто було головним осередком поширення влади Вишневецьких на всій ділянці Попсілля з його притоками. За князями згадується Хорол і в 1633 р. [26, с. 461]. У «Списку Пшездзецького» перед початком Хмельниччини у Хоролі (певно, з «фільварками») було 1297 господарств (для прикладу: Лубни 2646, Лохвиця 3325, Пирятин 1749, Комишня 1194) [13, с. 344]. З 62 міст у складі Вишневецьчини воно було 5-м за кількістю населення [12, с. 62].

Цікавими також є перипетії історії Хорола напередодні Визвольної війни 1648-1657 рр. Зі скарг О. Конецпольського 1646-1647 рр. дізнаємося, що Хорол «колись хоч і належав їм» [Вишневецьким], але «потім був обернений у «кролевщизну» [13, с. 341-342; 25, с. 78]. Відповідач з боку Яреми С. Косцельський висвітлив юридичний казус, оприлюднивши документ, за яким король Сигізмунд III своїм декретом (рік невідомий) дійсно забрав колись Ромни та Хорол у королівщину. Та до того Вишневецькі «спокійно собі володіли Хоролом близько 40 років, і скарб коронний, до якого сплачували податки з волості, не заявляв жодних претензій». Крім того 1645 р. Вишневецький віддав місто в оренду Я. Блендовському [25, с. 78]. На думку Ф. Ніколайчика, Вишневецький «винагородив себе» Хоролом за повернення його дядьком Яблонова і Миргорода до «скарбу» [16, с. 103].

Як бачимо, Хорол першопочатково юридично не мав належати Вишневецьким, адже в тих були «привіліє лише на Посулля, а р. Хорол у Сулу не впадає». Не зважаючи на це магнати «...не маючи наменей жадного права, место Хорол и иных местечок и сел, слобод и осад новых килкадесят выбудовал и осадил...» [17, с. 85–86, 176–181]. З цього документу можемо побачити, що й осадження самого міста приписується Вишневецьким. У травні 1647 р. сейм визнав право коронного хорунжого О. Конецпольського на Хорол, але за це він мав заплатити Вишневецькому 100 тис. злотих [13, с. 341-342]. Цікаво також, що в 1649 р. Хорол було визнано довічним володінням Яреми за

втрату Недригайлова під час Смоленської війни. Зрозуміло, що скористатися таким «подарунком» польському магнату вже не судилося.

Фортеця XVII–XVIII ст. Встановлення й локалізація місця розташування укріплення давнього міста чи городища, особливо — в межах сучасних великих населених пунктів, є справою надзвичайно складною, але і дуже важливою. Крім суто наукового навантаження, такі дослідження важливі й з точки зору потенційної розробки історико-опорних планів міст та селищ.

У документі 1615 р. фігурують «... Хорол, ... и острог, и посады...» [22, с. 120-121]. В іншому, 1617 р., значиться «... zamek i m. Chorole...» [1, s. 598]. Таким чином, як і більшість інших значних населених укріплених пунктів поч. XVII ст. регіону (Лубни, Ромни, Прилуки, Сенча, Снітин і т.д.) Хорол складався із замку (острогу) та «міста» (miasto) — укріпленого посаду.

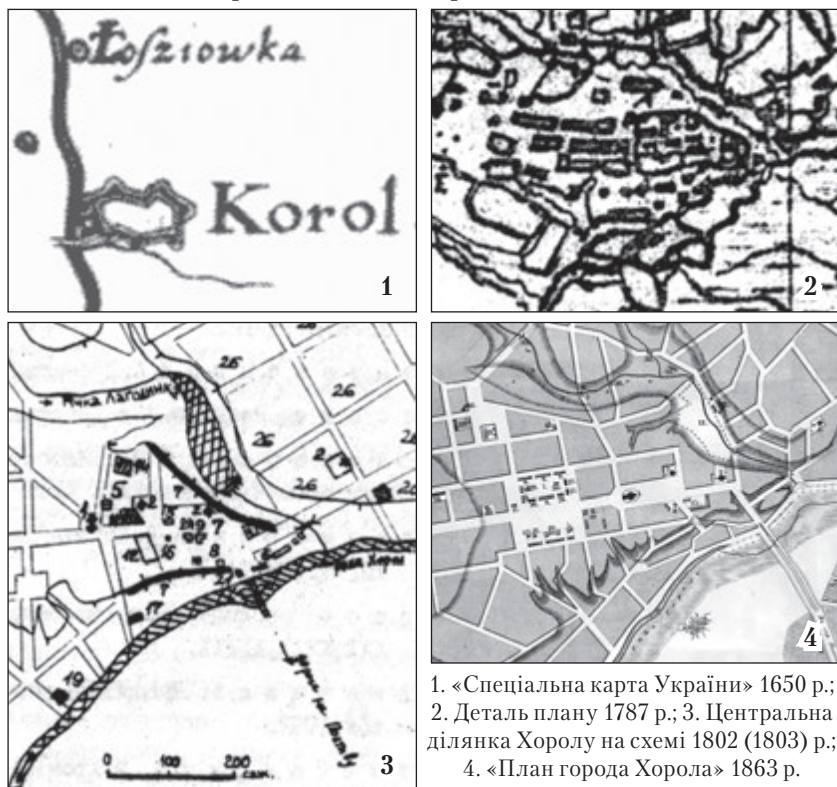
На «Спеціальній карті України» Г. Л. де Боплана 1650 р. Хорол, як і більшість подібних (великих) укріплень того часу зображений фортифікованим містом із замком та великим укріпленим посадом [3, с. 98]. Насправді, більшість козацьких містечок XVII–XVIII ст. мали подібну структуру, щонайменше — двоскладову. Відкритими у даному аспекті є лише питання: 1) локалізації місця розміщення колишніх укріплень; 2) часу появи цих укріплень у зазначених контурах; та 3) чи був, і якщо був, то коли саме, давньоруський дитинець і укріплений посад XI–XIII ст. об'єднаний у єдиний комплекс замку козацької доби.

Історія досліджень хорольських укріплень досить небагата. Усе це можемо пояснити швидким ростом та перебудовою Хорола в XIX–XX ст. Не сприяв збереженню укріплень і розвиток селітроваріння. У 1787 р. Київською казенною палатою вал Хорола був відданий поруч. І. Коновалову, що до 1802 р. займався видобутком з нього селітри, коли виробництво було призупинене і «вал перероблений» [4, с. 3]. Цей же Коновалов мав заводи в Миргороді, Ромнах та ін. [20, с. 56]. Хоча дивно, чому факт діяльності в Хоролі селітроварного заводу не відобразився в описових джерелах тієї доби.

Піонером серед істориків, що звертали свою увагу до вивчення хорольських укріплень, можемо назвати Т. М. Бридуна [4] Дослідник зафіксував цілий ряд цікавих моментів, що допомогли у подальших реконструкціях. У 1977 р. місто оглядав краєзнавець Я. Г. Іванюк. Він відзначав збереження тут решток кількох бастіонів з боку річки. Хоча загальні розміри фортеці за Я. Г. Іванюком (4500 м зовнішні та 600 м замку) [7] виглядають занадто перебільшеними.

З пізніших можемо назвати лише результати робіт 1990-х рр.: П. А. Горішного 1993 р. [6, арк. 1-2], а далі — О. М. Кожевнікової, О. Б. Супруненко, Д. А. Менчинського та ін. [10-11; 14; 28-29], що

1. Хорол на планах і картах XVII–XIX ст.



1. «Спеціальна карта України» 1650 р.;
2. Деталь плану 1787 р.; 3. Центральна ділянка Хоролу на схемі 1802 (1803) р.;
4. «План города Хорола» 1863 р.

вилилися в колективне видання «Старожитності Хоролу» 1994 р. Останніми були зафіксовані факти повної руйнації фортечних споруд міста, здійснені спроби локалізації давньоруського та козацького осередку Хоролу за ділянками поширення культурних нашарувань.

Звісно, реконструкція фортечних укріплень є значно більш точнішою при залученні польових обстежень. Але останні не здійснювалися за браком такої можливості, та й їх руйнування, зафіксоване попередніми дослідниками, може не дати бажаного результату. Тому в нашому випадку головним джерелом інформації стали дослідження карт і планів Хоролу XVII–XIX ст.

Для подібної хорографічної (хорографія — спосіб опису, зображення на карті чи плані окремих областей, районів) [27, с. 197] реконструкції місця розташування фортечних укріплень Хоролу козацької доби було залучено кілька виявлених раніше закономірностей для синхронних і однотипних пам'яток краю.

1) Перші церкви в козацьких містечках, як показує практика і підказує здоровий глузд, зводилися в межах тогочасних укріплень. Пізніше їх географія розширювалася і за межі фортеці, в передгороддя. Також відомо, що більшість міських церков у XVIII–XIX ст., навіть при руйнуванні, перебудовувалися на старих місцях. Ця закономірність у подальшому стане гарним маркером для реконструкції місць розташування фортечних укріплень.

2) Ще одною опосередкованою підказкою місця розташування та напрямку пролягання давніх укріплень міст XVII–XVIII ст. (як це було помічено, наприклад, в Гадячі, Сенчі, Лукім'ї тощо) є вулиці, що перетинають мис упоперек, особливо – при радіальному їх розміщенні. По більшості смуг проходження укріплень (рову та валу) після їх занепадання напр. XVIII – на поч. XIX ст. виникали проїжджі ділянки вулиць, що в загальних контурах повторювали напрямки проходження колишніх фортифікаційних споруд.

Плани Хорола. Найдавнішим планом хорольських укріплень є дані зі «Спеціальної карти України» Г. Л. де Боплана 1650 р. [3, с. 98]. Як і для більшості подібних великих укріплень того часу він показаний як фортифіковане місто із замком та укріпленням посадом. Значної деталізації на цій карті немає, тому стверджувати, що замок мав 4 бастіони, а посад – 6, як то показано на плані Г. Боплана, не видається надто обґрунтованим.

Наступна відома нам карта хорольських укріплень з'явилася лише через більше ніж сто років. Це – план Хорола з «Карты Киевской губернии, со разделением уездов и с расположением в округе оной уездным городам планов и табелей, показывающих расстояние оных и число селений, строений и народа» [8], без дати (1781-1796 рр., час існування Київської губернії [намісництва]), що на разі ще не публікувалася.

Деякі з карт цього атласу (наприклад, Говтва, який була змога порівняти детально з результатами польових обмірів) не відрізнялися надзвичайною точністю передачі не лише загальних контурів (та ж Говтва показана лише великим замком, без посадських укріплень), а й відсутністю окремих ділянок фортечних споруджень. Тут також відсутні позначки будівель, храмів, що ускладнює точну його прив'язку до сучасної ситуації. Хоча для Хорола контур укріплення, співставляючи з абрисом топографії, споруд і основних географічних маркерів, загалом співпадає. Тому, наразі можна вважати цю схему чи не найдетальнішою відносно відображення форми, напрямку та характеру пролягання стін фортеці.

Проміжки-розриви у рештках фортечних стін (валах) на цій схемі не є показниками проїздів, брам, принаймні, на час повноцінного

функціонування цих споруд, як укріплень. Останні могли бути як «графічними недоліками», так і слідами діяльності селітроварів, розгортань валів тощо. Тут також відсутній розподіл на замок та посад. Певно, на той час напільні укріплення замку вже були знищені повністю, і фортеця стала односкладовою. Замок, безперечно, раніше був (див., напр., план Боплана). З цього плану вгадується дві логічно розділені частини. Одна з них, східна, майже прямокутна, певно, й є замком Хорола козацької доби. Реконструктивно ця межа проходить по суч. вул. Незалежності. Інша частина, західна, має різке розширення в сторони, і може бути ототожнена з укріпленням посадом нового часу.

Менш розгорнуту, але більш насичену легендою, карту знаходимо у складі схем і планів «Опису Київського намісництва» 1787 р. [19, с. 222]. Тут схематично показані рештки укріплень. З текстів «Описів» 1770-1780 рр. дізнаємося, що на той час земляний вал фортеці «совсем обветшал» і «вже зовсім розвалився» [19, с. 76, 224]. У «Топографічному описі Малоросійської губернії 1798-1800 рр.» у Хоролі значиться «давнє укріплення, що складається з валу, який осипався, продовгуватої фігури наподобі трикутника, з шістьома для виїзду воротами без споруд і назв, лише в руїнах» [20, с. 55]. Така велика кількість воріт-проїздів, певно, з'явилася лише у XVIII ст. при частковій, а пізніше і повній, втраті оборонної функції фортеці як укріплення.

Більш детальніший план відомий під 1802-1803 рр. [11, с. 12, 14, мал.2; 5, с. 75, 77; 24, с. 952]. Цікавий він вже відсутністю навіть позначки напільної частини валу посаду, детальнішим зображенням окремих елементів та легендою (храмів, торгової площі тощо).

На «Плане города Хорола» 1863 р. [23, с. 205, лист 38] вже не зображено фортечних укріплень чи їх решток, зате точно зазначене розміщення приходських церков. Остання карта досить детальна, точна, та вже містить схему структурованої вуличної забудови Хорола, що в загальних обрисах і зараз сприяє «прив'язковим локалізаціям».

Церкви Хорола. Важливим для вирішення поставленого завдання є встановлення місця розміщення та часу зведення храмів міста. Підтвердженням традиції влаштування церков на старих місцях є й нині знов відбудований Успенський собор, відомий ще з поч. XVIII ст. (1715 р.?) [15]. Звернувшись до документів бачимо, що у 1770-х рр. у Хоролі налічувалося 5 церков: Воскресінська (даєю зведення називається 1725 р.), Успенська (1715 р.), Покровська (1732 р.), Петра і Павла (1744 р.), Іоана Хрестителя (1779 р.). Існуюча раніше ще одна дерев'яна церква (безперечно, Миколаївська, не названа в цьому переліку) згоріла 1778 р., будувалася нова [19, с. 76].

Цікавим є опис місць розміщення храмів Хорола у «Топографічному описі 1798-1800 рр.». Тут мовиться, що з тих же 6 церков лише 2

«всередині валу»: соборна Воскресіння, кам'яна Св. Миколая. На Передмісті розміщувалася дерев'яний Успенський храм, Покрови та ін. [20, с. 55]. Це може бути лише ознакою того, що передова напільна частина фортечних укріплень на той час настільки зруйнувалася, що не була помічена описувачами. Ще раніше, 1723 р., згадуються ті ж храми: Миколаївський, Воскресіння і Пречистенський (Успенський) [30, с. 318]. 1739 р. фігурують ті ж 3 церкви [18, с. 1355, 2628]. Останні три церкви й є тими храмами, що зображенні в центральній частині Хорола (в межах укріплень) на планах кін. XVIII ст. Відносно їх розміщення залишається лише питання по Воскресенській та Вознесенській.

Найдавнішою церквою в Хоролі Т. М. Бридун називає Миколаївську [4, с. 3]. Вона була відновлена С. Устимовичем 1792 р. У віднайдених Т. М. Бридуном церковних документах значаться пожежі 1701, 1767 та 1788 рр., окремі написи на дарах свідчать про її існування в 2 пол. XVII ст. (існував, зокрема, і Синодик 1707 р. [9, с. 11]). Є дані про зупинку патріарха Афанасія у 1654 р. при подорожі до Лубен у Хоролі саме в Миколаївській церкві [4, с. 7-9]. А в наведеному вище «Списку» 1628 р. серед мешканців згадується і «піп», безперечно, православний священник (хоча П. Куліш і припускав можливість зведення Я. Вишневецьким костьолу в Хоролі, але ця думка віднайшла лише критичну оцінку) [2, с. 397]. Тобто, час її фундації, певно, — 1 пол. XVII ст.

Т. М. Бридун відзначав місце розташування Миколаївської церкви біля старої базарної площі. Отже, можемо локалізувати місце розміщення храмів: Вознесенського в східній частині укріплення, Миколаївського — по центру, Успенського — як найзахіднішої. Зважаючи на те, що Миколаївська церква розташовувалася в крайньому західному секторі укріплень XVIII–XIX ст., можемо припустити, що абрис Хорольської фортеці, відомі за планами XVIII ст., оформилися у подібному вигляді ще в 1 пол. XVII ст., та в загальних контурах не зазнали істотних змін упродовж зазначених століть.

Відоме урочище Красна Гірка, сучасне Заяр'я [10, с. 7] не входило до складу фортечних укріплень. Подібна ситуація розміщення місцевості з таким топонімом вже зустрічалася на теренах Полтавщини (зокрема, в Гадячі), хоча більш характерним є вклюдження «Красних гірок» у комплекс міських укріплень. Зауважимо, що в певних випадках ці урочища співпадають з селищами (городищами?) скіфського часу, як і в Хоролі [28, с. 33-37].

Відносно місця розміщення напільної (західної) смуги укріплень замку козацької доби висловимо таке припущення. Як зазначалося вище, на плані міста з «Карты...» 1781–1796 рр. [8], можна вгадати певні контури, що, певно, вказують на абрис замку XVII–XVIII ст. Іншим місцем його розміщення може бути невеличка ділянка мису

на схід від спуску вниз суч. вул. Небесної Сотні. Але остання, «з вузьким перешийком-перемичкою, площею до 0,40 га», скоріше за все, є дитинцем Хорола XII–XIII ст. [14, с. 17]. Тоді як укріплення посаду цього часу мали б розташовуватися західніше.

Отже, укріплення давньоруського дитинця та посаду в XVII ст. могли бути об'єднані в єдиний комплекс та скласти замок козацької доби. Подібна традиція відома для фортифікації міст Лівобережжя за доби козаччини (напр., Лукім'я, Говтва). Можна припустити, що подібна практика була використана і тут. А посадські укріплення змістилися західніше. Зважаючи на бурхливу історію розвитку Хорола (другого міста за кількістю населення у складі Миргородського полку), ця подія відбулася, певно, ще у 1 пол. XVII ст. Хоча остання теза має на разі статус припущення.

Було розроблено схему реконструктивного розміщення укріплень козацької доби Хорола. Межа замку і посаду, ймовірно, проходила по вул. Незалежності. Напільні укріплення посаду – по вул. Радянській (що, до речі, помічено було і раніше [14, с. 17]). Отже, площа замку козацької доби може становити бл. 5 га, посаду – бл. 10 га. Протяжність зовнішньої лінії укріплень – приблизно 1750 м. Примітно, що ця цифра майже повністю співпала з даними обмірів укріплень з плану 1787 р. В. Вечерського – 800 сажнів за останнім, тобто, 1700 м [24, с. 952].

Висновки. 1) На сьогоднішній день чітко підтвердженої та надійної дати осадження Хорола за нової доби немає. Це відбулося не пізніше 1615 р., скоріше за все, в перше десятиліття XVII ст., можливо – в 1600 р. 2) За результатами проведених розшуків здійснена спроба хорографічної реконструкції місць розміщення укріплень замку та посаду козацького міста Хорола XVII–XVIII ст, вміщена на с. 4 обкладинки.

Джерела та література

1. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom 10 : Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw / Dział II-gł opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – T. XXI. – 654, 2, 8, LI s.

2. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. VII. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 85, 647, XII с.

3. Боплан Г. Л. Описание Украины [пер. с фр. З.П. Борисюк, ред. пер. А. Л. Хорошкевич, Е.Н. Ющенко] / Гийом Левассер де Боплан. – М. : Древлехранилище, 2004. – 576 с.

4. Бридун Т.М. Місто Хорола та його повіт (рукопис) // ВР ЦНБ НАНУ ім. В. І. Вернадського. – К., 1933. – 138 с.

5. Вечерський В. Плани міст Гетьманщини й національне містобудування / Віктор Вечерський // Пам'ятки України. – 1996. – № 2. – С. 66–77.

6. Горішний П. А. Довідка про археологічну розвідку в м. Хоролі, Полтавської області, 1993 р. — Хорол, 1993 // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 43. — 7 арк.

7. Иванюк С. А. Города-крепости Левобережной и Слободской Украины. Миргородский полк. Хорол // Ел. ресурс. Режим доступу: <http://ukrainianfortress.blogspot.com/search?q=%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BB>.

8. Карта Киевской губернии, со разделением уездов и с расположением в округе оной уездным городам планов и таблицей, показывающих расстояние оных и число селений, строений и народа [1781–1796 pp.] // Фонди НМІУ.

9. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове; [под. ред. П. М. Добровольського]. — Чернигов: Тип. губ. правл., 1908. — VIII. Отдел рукописей. — 42 с.

10. Кожевнікова О. М. До історичної топографії міста Хоролу / Кожевнікова О. М. // Старожитності Хоролу / Гавриленко І. М., Кожевнікова О. М., Менчинський Д. А. та ін.; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава, 1994. — С. 7–9.

11. Кожевнікова О. М. З історії Хоролу XI–XVIII ст. / Кожевнікова О. М. // Там само. — С. 6–10.

12. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. — Вид. 2-е / Володимир Кривошея. — К.: Стилюс, 2004. — 391 с.

13. Лазаревский А. М. Лубенщина и князя Вишневецкие (Матвию Терентьевичу Симонову) / Ал. Лазаревский // Киевская Старина. — К., 1896. — № 1–3. — С. 115–127, 209–229, 334–357.

14. Менчинський Д. А. Археологічні знахідки на території Хорольської фортеці / Менчинський Д. А., Супруненко О. Б. // Старожитності Хоролу. — Полтава, 1994. — С. 17–24.

15. Мокляк В. О. Хорол м., райцентр. Православної церкви (УПЦ МП) громада. Успенська церква / В. О. Мокляк, В. А. Павленко, Т. П. Пустовіт // Полтавіка: Полтавська енциклопедія. Т. 12: Релігія і церква [гол. ред. О. А. Білоусько]. — Полтава: Полтавський літератор, 2009. — С. 675–676.

16. Николайчик Ф. Д. Начало и рост владений Вишневецких по данным Литовской метрики / Ф. Д. Николайчик // Труды XI-го АС в Киеве. 1899; [под ред. графини Уваровой и С. С. Слущкого]. — М.: Печатня А. И. Снегиревой, Остоженка, 1901. — Т. 2. — С. 95–104.

17. Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине / Ф. Николайчик // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. — К., 1900. — Т. XIV. — Отд. III. — С. 84–192.

18. Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода. СПб.: в Синодальной типографии, 1915. — Т. XVIII (1738 г.) — 2628 с.

19. Описи Київського намісництва 70–80-хх рр. XVII ст.: описово-статистичні джерела. — К.: Наукова думка, 1989. — 392 с.

20. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: описово-статистичні джерела; [упор., передмова — Ананьева Т. Б.]. — К.: Наукова думка, 1997. — 325 с.

21. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: исследование и материалы с картами [репринт. изд.] / Л. В. Падалка. — Х.: Сага, 2009. — 330 с.

22. Папков А. И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века) / А. И. Папков. — Белгород: Константа, 2004. — 352 с.

23. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе. — Т. XXXVIII. Отделение второе. От № 40025-40456. — СПб. : В Типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. — 1010 с, 60 лист.

24. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. — К.: Укр. Енциклопедія, 1992. — 1024 с.

25. Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації (есеїстична розвідка) / Юрій Рудницький. — Львів: Піраміда, 2008. — 300 с.

26. Селянський рух на Україні (1569–1647 рр.): зб. док. і мат-лів. — К.: Наукова думка, 1993. — 535 с.

27. Словарь общегеографических терминов / в 2-х т. [под ред. Л. Стампа; пер. с англ. под ред. Л. Н. Кудрявцевой]. — М.: Прогрес 1975-1976. — Т. 1. — 407 с.

28. Супруненко О. Б. Археологічні пам'ятки на території міста / Супруненко О. Б., Степанович С. П. // Старожитності Хоролу. — Полтава, 1994. — С. 25–45.

29. Супруненко О. Б. Пізньосередньовічна кераміка Хорольського городища / О.Б. Супруненко // Українське гончарство. — Опішне: Укр. народознавство, 1995. — Кн. 2. — С. 94–99.

30. Швидько Г. К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Ганна Швидько. — Дніпропетровськ: НГУ, 2004. — 335 с.

V. V. Sherstiuk

Khorol in the Cossacks Time: Founding and Its Growth

The questions of Khorol settling in the 17th century, first stages of its history, localization of the Cossacks Time fortification places are observed.

Key Words: *Khorol, Yaroslav, the Cossacks Time, place of ancient settlement, fortification.*

УДК 926.6(477.53)“16/20”

С. А. Дудка
м. Полтава

ГЕРБ МІСТА ХОРОЛУ У XVII – ПОЧ. XXI СТ.

Дослідження присвячене проблемам міської геральдики України. Розглядається процес створення міських гербів на лівобережних українських землях, аналізуються витоки та історія герба міста Хоролу.

Ключові слова: геральдика, герб, міський герб, Хорол, магдебурзьке право.

Герб – це емблема, спадкова відзнака, поєднання кольорів, предметів і фігур, що має символічне значення. Він є своєрідним художньо-графічним паспортом держав, окремих територій, міст, цілих родів чи окремих осіб. Перші герби на території України починають з'являтися з XIV ст. Їх виникнення тісно пов'язане з отриманням українськими містами магдебурзького права та самоврядування, символом якого і був власний герб. Старовинні міські герби містять закодовані відомості про реальні події й явища, що мали місце в історичному минулому Україн-

ської держави. У цьому контексті досить цікавим є дослідження гербів маленьких міст і містечок, які колись були значними центрами політичного та соціально-економічного життя країни, але наразі втратили своє значення. Серед них і одне з найдавніших міст Полтавщини – Хорол.

Проблемою походження гербів українських міст займалися такі дослідники, як А. Гречило, М. Дмитрієнко, В. Замлинський, В. Румянцева, Ю. Савчук. Вони присвятили свої роботи комплексному вивченню еволюції гербів у межах всієї території України чи її окремих частин. Цінним джерелом з історії міської геральдики є книга П. Вінклера, в якій описано і подано зображення міських і земельних гербів Російської імперії, серед яких 112 українських. Подальшого вивчення потребують герби окремих населених пунктів, тому мета нашого невеликого дослідження – дати комплексну характеристику історичного герба міста Хорол.

Перша письмова згадка про Хорол міститься у «Повчанні дітям» київського князя Володимира Мономаха під 1083 р. У XII ст. Хорол був невеликим укріпленим городищем, що знаходилося у степовому прикордонні, і мало захищати землі Київської Русі від нападів кочівників. Тому й не дивно, що перша згадка про Хорол пов'язана з його оборонною функцією. Потім назва міста ще кілька разів зустрічається в літописах, у контексті боротьби руських князів з половцями. З середини XIII ст. згадки про Хорол в історичних документах обриваються. Це пов'язано з тим, що під час монголо-татарської навали місто було зруйноване. З огляду на відсутність джерел, важко стверджувати напевне, про його тогочасну емблематику, що надалі могла використовуватися при створенні міського герба [3, с. 899].

Появу міського герба Хоролу варто відносити до початку XVII ст. У цей час, він, як і більшість лівобережних українських міст, що опинилися у складі Речі Посполитої, отримав привілей у вигляді магдебурзького права на самоврядування. Разом із грамотою на магдебургію місто обов'язково отримувало власну печатку і герб. При цьому герб був не лише своєрідним символом незалежності міста, а й використовувався із практичною метою. Він ставився на предметах міської власності, розміщувався на фасадах будівель, був невід'ємним атрибутом у торгівлі, а також використовувався в міській канцелярії, фігуруючи на всіх печатках [5, с. 49].

Українські міські герби поділялися на два типи – «надані» та «довільні». Так звані «надані» герби отримувалися як привілей від польського короля, що завжди підтверджувалося відповідними документами. Досить часто на таких гербах зображувалися стандартизовані геральдичні фігури, що не були пов'язані з історією міста



Герб Хоролу
1782 р.



Проект герба Хоролу
барона Б. Кене. 1865 р.



Сучасний герб
міста Хорол.

(хрести, зірки, півмісяці, зброя). «Довільні» герби відрізнялися від «наданих» тим, що ними міста користувалися здавна і вони більш точно відображали місцеві особливості. Ці герби не надавалися, а лише затверджувалися королівською владою [4, с. 137].

Оскільки більшість тогочасних міст мала статус приватних, то вони отримували магдебурзьке право, а з ним і герб, від свого власника. Досить часто герб власника ставав гербом міста, але інколи було й навпаки. Лише зрідка міські привілеї формально перезатверджувалися королівською грамотою, в якій або наводився опис герба, обраний власником чи громадою міста, або залишалось порожнє місце для пізнішого заповнення. Відсутність фіксації герба у міських привілеях вказує на те, що його вибір відбувався на місці [2, с. 66].

На початку XVII ст. Лівобережна Україна стала об'єктом колонізаційної політики польської шляхти. Хорол, як і Посулля, був приватною власністю князів Вишневецьких. Відомо, що Хорол входив до числа міст, які користувалися магдебурзьким правом. На жаль, документально зафіксованих відомостей про те, коли саме і від кого Хорол отримав міські привілеї, а, отже і свій герб, немає. З огляду на це, відповіді на питання про те, яким був герб Хоролу («наданий» чи «довільний») і чи взагалі він був, досить складно. Однак у гербовнику П. Вінклера при описі герба Хоролу підкреслюється, що це «старий герб», тобто наданий місту раніше загальноросійського офіційного затвердження гербів, що розпочалося у другій половині XVIII ст. Це свідчить про те, що хорольський герб був створений набагато раніше. Напевно, що разом із магдебурзьким правом десь у першій половині XVII ст. Хорол отримав і герб із традиційним для тогочасного міського герботворення зображенням зброї – навхрест покладених шаблі та стріли вістрями донизу. Такий герб вже широко

вживався у міському діловодстві сотенного містечка Хорол за доби Гетьманщини [5, с. 61].

У 1667 р. територію України по Дніпру було поділено між Польщею і Росією. Хорол опинився у складі Російської імперії і потрапив під вплив російських геральдичних традицій. Проблемами геральдики в Росії займалася спеціально створена у 1722 р. Герольдмейстерська контора або Герольдія. З 20-х рр. XVIII ст. вона розпочала систематичну роботу зі створення гербів для міст імперії, в т. ч. й українських. Герольдмейстерська контора збирала матеріали про існуючі герби, розсилаючи на місця спеціальні анкети. Якщо ж місто раніше не мало герба, то про нього отримувалися свідчення, на основі яких і складався новий міський герб. Підсумком роботи було видання у 1782 р. указів Катерини II про «височайші надання» гербів містам Лівобережної України. 4 червня 1782 р. були затверджені герби 11 міст Київського намісництва, серед яких був і Хорол. Опис герба Хоролу подавався таким чином: «Въ красномъ поле крестообразно положенныя: золотая сабля и стрела острыми концами внизъ» [1, с. 162]. Червоний колір поля герба символізує хоробрість, мужність і безстрашність жителів міста, а предмети озброєння (сабля і стріла) є свідченнями оборонної ролі поселення. Їх золотий колір символізує багатство землі, великодушність і справедливість українського народу, що привітний до друзів і нещадний до ворогів. Тут проглядаються давні корені хорольського герба, що сягають часів Київської Русі, коли місто захищало східні кордони від нападів степових кочівників. Таким чином, Хоролу вдалося зберегти свій історичний герб, наданий ще польськими королями, в незмінному вигляді [4, с. 138].

На початку XIX ст. процес централізованого міського герботворення в Російській імперії загальмувався, що було пов'язане зі зміною функцій Герольдії, яка відтепер займалася розробкою переважно дворянських гербів. На зменшення інтересу до міських гербів вплинула також відміна магдебурзького права у 1831 р. Такий стан справ існував до 1856 р., доки барон Б. Кене, виконуючи наказ імператора Олександра II, не розпочав перегляд всіх раніше затверджених міських гербів з метою їх вдосконалення. В основних рисах зовнішній вигляд герба Хоролу зберігся, але було додано кілька нових елементів. Так, за проектом Кене, герб Хоролу мав виглядати наступним чином: «В червоному полі навхрест покладені срібна перекинута стріла і такий же дугоподібний меч із золотим руків'ям. У вільній частині – герб Полтавської губернії. Щит увінчаний срібною міською короною з трьома вежками та обрамлений двома золотими

колосками, оповитими Олександрівською стрічкою». Зображення у вільній частині герба губернії вказувало на місцезнаходження міста, корона символізувала його значимість (срібна з трьома вежами – повітове місто), а Олександрівська стрічка з двома золотими колосками характеризувала Хорол як місто, що вирізняється земле-робством і торгівлею зерном. Проект герба Хоролу, створений Кене, ніколи офіційно затвердженим не був [5, с. 109].

Українська геральдика радянської доби перебувала під значним ідеологічним тиском. Популярними в цей час були червоний колір, серп, молот і колоски, які використовувалися як агітаційні символи. Тому інтерес до гербів, як проявів територіальної і національної окремішності українських міст, зникає. Ситуація змінилася зі здобуттям Україною незалежності, коли розпочався процес відновлення історичних гербів, або створення нових для населених пунктів, що їх не мали. У цей час в якості офіційного міського символу Хоролу затверджено історичний герб 1782 р., що використовується й до сьогодні [4, с. 139].

Таким чином, герб Хоролу, що був створений у першій половині XVII ст., успішно функціонує як міський символ і в наш час у майже незмінному вигляді – на щиті у червленому полі схрещені вістрями донизу золота шабля і стріла.

Література

1. Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в полное собрание законов с 1649 по 1900 год / П. П. Винклер. – СПб.: Тип. И. М. Камелова, 1899. – 312 с.
2. Гречило А. Б. Українська міська геральдика / А. Б. Гречило. – К.; Львів: УГТ, 1998. – 192 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – 352 с.
4. Красніцька Г. М. Розвиток геральдики в Україні [Електронний ресурс] / Г. М. Красніцька // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 90. – С. 136–139. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_90_34
5. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / В. В. Румянцева. – К.: Наукова думка, 1986. – 127 с.

S. A. Dudka

KHOROL EMBLEM IN THE 17TH – EARLY 21ST CENTURY

The research is dedicated to the problems of city heraldic in Ukraine. The process of city emblems creation at the territory of Left-bank Ukrainian lands is observed, roots and history of Khorol emblem are analyzed.

Key Words: *heraldic, emblem, city emblem, Khorol, Magdeburg rights.*

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ 5-ГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ У СЕЛІ ГОРОШИНЕ ХОРОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Розглядається питання формування І. П. Котляревським 5-го козацького кінного полку в с. Горошине Хорольського пов. Полтавської губ. як однієї з подій російсько-французької війни 1812–1814 рр. у контексті висвітлення цієї теми в експозиції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та увічнення пам'яті про подію на Полтавщині.

Ключові слова: музейна експозиція, діарама, Котляревський І. П., с. Горошине, 5-й козацький кінний полк, Гудим-Левковичі, Лобанов-Ростовський Я. І., Жевахов П. С.

Музейну експозицію будують так, щоб вона була естетичною й цікавою для сприйняття. Для цього використовують різні методи, серед яких – діарамний показ певної місцевості або історичної події. Одна з таких діарам вміщена у розділі «Полтавщина у ХІХ – на початку ХХ ст.» Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Вона має назву «І. П. Котляревський формує 5-й козацький кінний полк у с. Горошине Хорольського повіту Полтавської губернії» (автори: П. Вітрик, О. Журбій, К. Посполітак). Мова йде про участь полтавців у подіях російсько-французької війни 1812–1814 рр., зокрема, про формування ополченських полків на Полтавщині.

Іван Петрович Котляревський (1769–1838) походив з бідної дворянської родини, навчався у Полтавській семінарії. У 1796 р. став військовим, вступив до Сіверського карабінерного (пізніше – драгунського) полку. У 1798–1806 рр. служив ад'ютантом у генерала Дотішампа, інспектора Дністровської і Кримської інспекції. У Полтавському літературному-меморіальному музеї І. П. Котляревського зберігається атестат, виданий генералом. У ньому дається позитивна характеристика Івана Петровича, відзначається, що виконує він свої обов'язки «... с отличною рачительностью и прилежанием». У 1806–1808 рр. І. П. Котляревський у складі Сіверського драгунського полку брав участь у російсько-турецькій війні. Тоді він перебував у штабі корпусу на посаді ад'ютанта командуючого корпусу генерала Мейєндорфа. Виявив мужність під час штурму Ізмаїла та взятті Бендер. У цей період виконав дипломатичну місію. З листопада 1807 р. отримав атестат, де зазначалося про нагородження його

орденом святої Анни 3-го класу. Вийшов у відставку у чині штабс-капітана («капітана с мундиром») й оселився у рідному місті Полтаві [5, с. 241]. У 1810 р. почав працювати наглядачем у будинку виховання дітей бідних дворян, за що отримав чин майора (1817 р.).

І. П. Котляревського по праву вважають засновником нової української літератури. Його твори «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль Чарівник» увійшли до скарбниці української культури.

Під час російсько-французької війни 1812–1814 рр. було сформоване народне ополчення (козацьке й земське) згідно з урядовими маніфестами від 6 та 16 липня 1812 р., де «с крестом в сердце и с оружием в руках» закликали виступити на захист Вітчизни. Очолив Полтавське ополчення генерал Пилип Семенович Жевахов. Він належав до грузинського князівського роду, служив у кавалерії. Брав участь у російсько-турецьких війнах 1768–1774 та 1787–1791 рр. Вийшов у відставку в чині полковника й оселився в містечку Білики Кобеляцького пов. Полтавської губ. Саме П. С. Жевахова полтавські дворяни обрали у 1812 р. начальником земського ополчення, після розпуску якого у 1814 р. він повернувся до Біликів. Під час військових подій отримав чин генерал-майора [5, с. 242].

Швидкий наступ військ Наполеона вимагав прискорення формування козацьких полків. Іменним рескриптом від 25 червня 1812 р. Малоросійському генерал-губернатору князю Я. І. Лобанову-Ростовському було наказано приступити до створення козацьких полків у Чернігівській та Полтавській губерніях. Генерал-губернатор не скупився на обіцянки повернути козакам колишній устрій та надати пільги щодо сплати податків.

Від імені Олександра І він оголосив, що участь у козацьких полках звільнить їх від усіх податків, за винятком подимного (1 крб.). Імператор наполягав на мобілізації також поміщицьких селян і створенні з них земського ополчення. Обіцянки перевершили сподівання: козацтво сформувало 15 кінних полків, виставило одного козака-воїна від 25 ревільких душ. Кожен з них був забезпечений конем, зброєю, провіантом і фуражем на два роки, людські втрати та збитки поповнювались також за рахунок козаків [10, с. 100].

Згідно з царським маніфестом від 6 (18) липня 1812 р. у 16 губерніях Росії, на Україні, Дону та Уралі створювалися допоміжні військові формування – земське і козацьке ополчення [1, с. 72].

Імператор видав указ від 26 грудня 1812 р., в якому наказував Сенату скерувати роботу з формування ополчення [9, с. 3а].

Комплектуванням українських козацьких полків особисто цікавився М. І. Кутузов. Він запропонував Я. І. Лобанову-Ростовському призвати на службу місцевих відставних унтер-офіцерів, які б займалися

формуванням полків. Як відомо, влітку на Полтавщині було сформовано 9 козацьких полків і 6 пунктів, а на Чернігівщині – 6 козацьких полків. Воєнні дії російсько-французької війни 1812–1814 рр. обійшли Хорольські землі, та хорольці не залишилися осторонь боротьби з ворогом. До 5-го полку були віднесені козаки 3-х повітів: Хорольського – 442 чоловіки, Кременчуцького – 337, та Миргородського – 421 [1, с. 73].

На початку серпня І. П. Котляревський прибув до Горошина. Село Горошине – одне з давніх поселень Полтавщини, його попередник – місто на правому березі Сули – згадується у XII ст. серед населених пунктів, де Володимир Мономах здобув перемоги над половцями (1103, 1110 рр.) [7, с. 201]. 10 серпня Іван Петрович розпочав прийом козаків. Роботи було багато. Про кожного козака він складав формулярний список, виконуючи це самотужки, адже не мав помічників. Через 10 днів І. П. Котляревський відправив листа генерал-губернатору про перебіг подій: «... Люди, принятые мною, хороши, стариков нет и очень молодых мало; большей частью поступают в козаки с удовольствием, охотностью и без малейшего уныния; все с пиками и саблями, но много есть сабель из кос переделанных; есть с ружьями и пистолетами, но сие оружие в посредственной исправности. Лошади небольшие, но к службе годные, одяние все новое, но надо будет привести все в единобразии; в одних шапках не соблюдена мера, ибо у одних довольно высокие, а у других низки, но все одинакового вида. Все силы употребляю, чтобы оправдать доверенность вашего сиятельства и заслужить продолжение ваших ко мне милостей...» [8, с. 33]. В цьому ж листі він просив генерал-губернатора не направляти його на військову службу, а залишити на цивільній посаді наглядча у Полтавському будинку виховання бідних дворянських дітей. Також просив надати помічника з метою прискорення роботи з формування полку, надіслати гроші та казани, вказував причини уповільнення цього процесу: недостатньо швидко доставляють людей земські чиновники, погане озброєння та одяг козаків. У донесенні генерал-губернатору І. П. Котляревський рапортував: «Об успехе формирования 5 казачьего полка честь имею вашему сиятельству донести, что по сие число принято мною казаков с лошадыми 760 человек. Не успешность сия происходит не от того, что я здесь нахожусь и делаю приём, но от нескорого доставления людей земским правительством...» [8, с. 33]. Далі він відзначає, що з Миргородського повіту встигли прибути до Горошиного вчасно, а з Кременчуцького, хоча й приїхали у призначений день, однак з такими недоліками в озброєнні, одязі, що треба ще багато часу і зусиль для гідного формування підрозділу. Відзначив також недостатню кількість корму для коней. Далі І. П. Котляревський доповів, що вимагав від Хорольського земського засідателя Щочки з найближчих чи наближених сіл

та містечок долучити відставних військових на тимчасову послугу, додавши їм команди козаків, і потім відправив їх у чотири волості. Важко було формувати ескадрони за відсутності офіцерів [5, с. 243].

Однак, не дивлячись на труднощі, І. П. Котляревський сформував полк раніше місячного терміну, який йому було відведено. 27 серпня Іван Петрович написав листа князю Я. І. Лобанову-Ростовському, де повідомив про закінчення довіреної йому справи і знову попросив повернути його до Полтави з метою продовження роботи з виховання дітей бідних дворян. «Наконец 5 конный козацкий полк сформирован, – писав він, – одних только офицеров и унтер-офицеров не достаток. Люди в полку очень хороши, лошади лучше посредственных, амуниции хлопчочу с отдатчиками, чтобы были в исправности, равно уравниваю шапки, полукафтаны и пики, коих одни древки без железа будут 4 аршина; недоимки в людях и лошадях скоро не будет никакой...» [6, с. 60].

Щодо повернення І. П. Котляревського до Полтави, слід відзначити, що його бажання було враховане. У вересні 1812 р. він повернувся до міста. А полк, сформований І. П. Котляревським, повів з Горошиного 2 вересня 1812 р. штабс-капітан Рудницький, якого й рекомендував сам Іван Петрович. Пізніше (у Чернігівській губернії) до них приєднався підполковник Санковський, якого призначили командиром полку. Полк рушив до Лубен, Пирятина, Прилук, Борзни, а потім до Калуги й Тули. У військових діях 5-й полк, як і інші полки козацького ополчення, участі не брав.

Малоросійський генерал-губернатор Я. І. Лобанов-Ростовський давав певні доручення І. П. Котляревському, зокрема, в травні 1813 р. відвезти ділові папери з приводу формування козацьких полків до Дрездена з депешами в штаб-квартиру російської армії [2, с. 33].

У «Зводі пам'яток історії та культури України: Полтавська область, Семенівський район» вміщені матеріали (історичні довідки, світлини, бібліографія) щодо трьох пам'яток, пов'язаних з вище зазначеними подіями.

Перша – це дуб, біля якого І. П. Котляревський формував полк та виступав з напутнім словом перед козаками. Дуб є ботанічною пам'яткою природи, має вік понад 300 років й площу крони у 0,02 га [4, с. 115].

Другий об'єкт – будинок, що належав поміщикам Гудим-Левковичам, представникам козацько-старшинського роду сербського походження. У 2-й пол. XVII ст. Левковичі переселилися до Києва. Представники цього роду були відомі своїм благодійництвом. Петро Левкович, київський дворянин, одержав універсали з подяками від гетьманів І. Мазепи та І. Скоропадського за те, що на власні кошти будував річкові переправи. У 1789 р. під час одержання дворянського титулу нащадки Петра Левковича об'єднали прізвища Гудимів і Лев-

ковичів в одне. Їх внесли до родовідної книги Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Сибірської губерній [3, с. 244–245] і вони стали однією із найбільш заможних родин в українських землях.

До Гудим-Левковичів горошинські землі перейшли у володіння в 1798 р., а до того належали поміщику Д. Оболонському, якому у 1744 р. їх подарувала імператриця Єлизавета Петрівна. Сьогодні на будинку встановлена меморіальна дошка, текст якої засвідчує формування І. П. Котляревським козацького полку [7, с. 202]. У кінці 50-х – на початку 60-х р. XIX ст. Горошине належало Устиму Гудим-Левковичу, який володів 4200 десятинами землі. На колишній будинок Гудим-Левковича меморіальну дошку з білого мармуру (0,6 x 0,5 м) з написом: «В серпні 1812 року видатний український письменник І. П. Котляревський сформував 5-й козацький кінний полк, який приймав участь в боротьбі з наполеонівськими загарбниками» перенесли з фасаду сільського Будинку культури. А на ньому, у центрі села, цю дошку встановили 1955 р. до 143-ї річниці формування полку [4, с. 113].

Третій об'єкт – пам'ятник І. П. Котляревському – першому класику нової української літератури. Його виготовив полтавський скульптор К. С. Посполітак. Пам'ятник встановили у 1964 р. Висота залізобетонної скульптури – 3 м, цегляного постаменту, обшитого металом, – 2 м [4, с. 118].

Цікаво, що про цю подію російсько-французької війни на Полтавщині український художник В. Бакало (народився 1900 р., м. Миргород Полтавської губ.) написав у 1951 р. картину «І. П. Котляревський формує 5-й козацький полк» [1, с. 73].

Література

1. Білоусько О. А. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття): пробний підручник для 9 кл. загальноосвітньої школи / О. А. Білоусько, В. І. Мирошніченко. – Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с.
2. Волинський П. К. Іван Котляревський / П. К. Волинський. – К.: Дніпро, 1969. – 270 с.
3. Енциклопедія історії України: В 5-ти тт. / [редкол.: В. А. Смолій та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003.
4. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Семінівський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 396 с.
5. Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк её, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторов (1802–1856) / И. Ф. Павловский. – Полтава: Электрич. Типо-литогр. Т-ва бывш. И. А. Дохман, 1910.
6. Полтаві 800 років. 1174–1974: зб. док. і мат-лів / [Упорядн. П. Х. Білий, П. Н. Ємець, В. Н. Жук та ін.]. – К.: Наукова думка, 1974. – 420 с.
7. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: Укр. Енциклопедія, 1992. – 1024 с.

8. Ротач П. П. Иван Котляревський у листуванні / П. П. Ротач. – Опішне: Укр. народознавство, 1994. – 336 с.

9. Указы царя Александра I об объявлении ряда губерний на военном положении и взимании в связи с этим различного рода налогов и пошлин; о рекрутских наборах; об отбытии наказаний уголовными преступниками; формы донесений гражданскими губернаторами о земских повинностях // ДАПО. – Ф. 83. – Оп. 3. – Спр. 21. – 82 арк.

10. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів / В. С. Шандра; Держ. ком. архівів України. – К., 2001. – 356 с.

G. M. Barska, L. V. Kalashnyk

**TO THE HISTORY OF THE 5TH COSSACKS REGIMENT CREATION
IN THE GOROSHYNЕ VILLAGE KHOROL DISTRICT POLTAVA GUBERNIYA**

The question of forming of the 5th Cossacks horse regiment in Goroshynе village Khorol district Poltava Guberniya by I. P. Kotliarevskii as one of the events of Russian-French War 1812 – 1814 in the context of this theme in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum and commemorating this event in Poltava region is observed.

Key Words: *museum exposition, diorama, Kotliarevskii I. P., Goroshynе village, the 5th Cossacks horse regiment, the Gudym-Levkovichs Y. I., Lobanov-Rostovskii, Zhevakhov P. S.*

УДК903:925.5(477.53)“17/18” Старицькі

О. В. Олексенко

м. Хорол

МІСТЕЧКО КНЯЖА ЛУКА І РОДИНА СТАРИЦЬКИХ

Про історичне минуле села Княжа Лука у XVI – XIX ст., генезу династії Старицьких, які мешкали у Княжій Луці, їхній внесок у розбудову вотчинного поселення.

Ключові слова: село (містечко) Княжа Лука, Старицькі, Родзянки.

*Свою Україну любіть,
За неї Господа моліть...*

Т. Г. Шевченко

Необхідність заповнення «прогалин» у знаннях з історії рідного краю спонукала дослідити історичне минуле села (містечка) Княжа Лука (з 1934 по 2016 рр. — село Ульянівка) Староаврамівської сільської ради на Полтавщині.

Історико-краєзнавче дослідження, запропоноване автором, слід розглядати як спробу відслідкувати і показати найважливіші віхи процесу господарського освоєння населеного пункту в минулому та внесок у розбудову села династії Старицьких — одного з найвідоміших козацько-старшинських, згодом дворянських родів.

Дослідження історичної минувшини Похоролля сягає у давнину. Ще в кінці XIX ст. відомий український історик Олександр Лазаревський започаткував серію робіт «Описание Старой Малороссии», що включала дослідження історії окремих козацьких полків, у тому числі і Миргородського. В 1903 р. вона була опублікована на сторінках часопису «Киевская старина» [4]. Через певний час вийшла робота відомого полтавського історика Лева Падалки «Прошлое Полтавской территории и ее заселение» [9]. Цінність цих досліджень полягає в тому, що хоча й коротко, поряд із нарисами історії Полтавщини, автори подають відомості про Хорольщину.

Першими, хто почав збирати дані про минуле нашого краю, були наші земляки поч. XX ст. Членом Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету, який досліджував культуру старовину, був Микола Львович Копа-Овдієнко – протоієрей, законоучитель Полтавської класичної гімназії, настоятель гімназійної церкви, а також його рідний брат, священник Олександр Львович Копа-Овдієнко з містечка Княжа Лука. В Інституті рукопису НБ НАН України імені В. І. Вернадського зберігаються записки Хорольського повітового земського статистика поч. XX ст. Тимофія Степановича Бридуна «Місто Хорол і його повіт», в яких містяться спогади про минуле Хорольщини і села Княжа Лука, котрі можна розглядати як історичне джерело.

Не менш цінною є історико-краєзнавча праця Л. В. Падалки «Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте» [9]. У списку кореспондентів від Хорольського повіту, які допомагали збирати ці матеріали про побут і звичаї населення краю, лічаться: селянин з Вергунів Н. Т. Хімич; жителі села Нова Аврамівка священник Григорій Петрович Клепачівський, козак Силівестр Данилович Васецький та ін. До речі, постать козака Васецького неоднозначна й описана у кількох документах. Ось, що писали про нього у виданні «Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв 1907–1912 гг.»: «Васецкий, Сильвестр Данилович. Депутат II Государственной Думы от Полтавской губернии. Родился в 1863 г. Правый. Казак. Образование низшее. Занимается земледелием». Статистик Хорольського повіту поч. XX ст. Т. С. Бридун про нього згадує наступне: «Новоаврамовський козак, бувший волосний писар Сильверст Данилович Васецький. Сам Васецький тип дуже нецікавий, рудий, дуже кирпатий, з блакитними маленьким очима. Освіти ніякої не має й взагалі тип неінтелігентний. Дітям дає гарну освіту, не жалкуючи коштів, сини вчаться в колегії Павла Галагана в Києві» [11].

Кроком у дослідженні історії нашого краю став час підготовки капітального видання «Історія міст і сіл України». У томі, присвяченому Полтавській області, є короткі відомості про сучасні села Староаврамівської сільської ради. У 1992 р. вийшов з друку енциклопедичний довідник «Полтавщина» за редакцією А. В. Кудрицького. Він містив понад 3000 статей – довідок, серед яких є описи сіл Староаврамівської сільської ради, укладені вчителем-краєзнавцем Олександром Панасовичем Романенком, учасником Другої Світової війни. Саме він ініціював створення краєзнавчого музею у селі Староаврамівці і був його першим керівником. Варто зазначити, що в «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область», енциклопедичному довіднику «Полтавщина» аналіз чималого кола подій подано в дусі радянського часу. В енциклопедичному довіднику «Хорольщина» (автори А. В. Козлов, В. А. Козлов, Ю. О. Лисенко) вміщено багато цінних матеріалів про населені пункти Староаврамівської сільської ради. Про них також йдеться у краєзнавчому нарисі автора «Стежки історії рідного краю» (2001 р.) [6] та його більш глибокому історико-краєзнавчому дослідженні «Рідний край» (2016 р.) [7].

Збереглися поодинокі свідчення, що мешканці Поділля втікали від татарських набігів і польського гніту на вільні лівобережні землі. Стверджує цю думку й український історик О. Лазаревський у статті «Лубенщина й князя Вишневецькие» (1896 р.). Він пише: «В подтверждение того, что Подолія была колонизационным источником для левобережной Малороссии, можно указать на название некоторых поселений последней, повидимому, перенесенных сюда из Подоліи; так мы находим в Подоліи: Биевцы, Демковку, Княжнюю Луку, Лозовую, Мачуху, Тростянецъ, Хомутинцы, Ярмолинцы... Все эти названия находим мы и у поселений левобережной (и притом южной) Малороссии». Ймовірно, що саме в цей час з'явилося поселення й у Похороллі, яке називалося Княжа Лука. Про це пише і Т. С. Бридун: «Княжа-Лука селище занадто старе, під цією назвою воно відоме у Боплана, назва Княжої-Луки дає нам можливість згадати про його існування ще за часів великокняжеських. Без сумніву, назву одержало від належності селища якомусь князеві, але котрому, до цього часу не відомо. Можливо назву одержало від належності селища князеві Вишневецькому, а[бо] ... в значно ранішу добу нашої історії» [7].

Вірогідно, село Княжа Лука виникло як невелике селище наприкінці XVI чи на початку XVII ст. У XVIII – XIX ст. воно вже стає доволі відомим як село, що знаходилося у володінні поміщиків Старицьких. У XIX ст. навіть мало статус містечка. Специфіка містечок, як особливого типу населених пунктів, обумовлювалася тим, що

частина їх жителів вважалися міщанами, які займалися торгівлею, працювали на місцевих промислових підприємствах.

Однією з перших писемних згадок про Княжу Луку є документи, що відносяться до Хорольської сотні Миргородського полку. Хорольська сотня була створена влітку 1648 р. як військово-територіальний підрозділ Миргородського полку. В 1648 р. до сотні входило багато сіл, серед інших і Княжа Лука.

Про заселення цього краю наприкінці XVI – першій половині XVII ст. можна судити з карти України, укладеної французьким інженером Г. Л. де Бопланом – одним із найвидатніших картографів XVII ст. [1].

Позначені населені пункти Вергуни, Княжа Лука, Стайки, Староаврамівка (Горенівка), Хорол та ін.

Детальні відомості про старшинсько-козацькі, а потім поміщицькі роди Родзянок і Старицьких, які володіли в різний час селом Княжа Лука, дізнаємося з досліджень Вадима Львовича Модзалевського (1882–1920) – історика, генеалoga, архівіста, археографа, мистецтвознавця і громадського діяча, заступника голови секції історії мистецтв Українського наукового товариства (1918–1920), керуючого комісією для складання біографічного словника при УАН (1919–1920), автора унікального видання «Малоросійський Родословник». У цій праці, серед іншого, досліджено походження найвідоміших родин Хорольської сотні Миргородського полку – Родзянків і Старицьких [5].

З цієї роботи відомо, що с. Княжа Лука потрапило до власності козацько-старшинського роду Родзянків. У кріпосній книзі земського суду Миргородського повіту було вписано кілька сотень купчих, уступних, замісних «кріпостей», за якими Родзянки придбавали собі землі, ліси, луки на території здебільшого Хорольської сотні Миргородського полку в 1732–1765 рр. 11 жовтня 1735 р. вони отримали універсал гетьмана К. Разумовського, в якому значилися «по 10 дворів в с. Тройняках, с. Княжой Луке (Хорольской сотне) за ним в Хороле 4 хати» [5].

Землями, одночасно із селянами, в Княжій Луці (Хорольської сотні) володів Семен Степанович Родзянко (р. н. 1721). Від шлюбу з Ганною Михайлівною Мартос у 1761 р. в них народилася донька Палагея Семенівна. Палагея Семенівна одружилася із Василем Михайловичем Старицьким, який і отримав у придане володіння Родзянок у Княжій Луці [7].

Василь Михайлович Старицький перебував на різних старшинських посадах Миргородського полку, служив військовим канцеляристом, Миргородським полковим хорунжим, полковим обозним, а по тому, як Катерина II скасувала козацький полковий устрій, отри-

мав звання прем'єр-майора. У «Малоросійському Родословнику» про нього вказано: «жил в Хорольском уезде в с. Княжа Лука з 1791 по 1795, за его наследниками числилось в 1795 году в Хорольском уезде в с. Княжей Луке, Богдановке, хуторе Гиренковском при урочище Олешковского озера м. (мужчин) 351 ж. (женщин) 360. Жена Пелагея Семеновна Родзянко, дочь коллежского асесора» [5]. Василь Михайлович і його дружина Палагея Семенівна мали одинадцять дітей. Це — Семен, Василь старший, Дмитро, Іван, Андрій, Микола, Василь молодший, Варвара, Олена, Марія, Олександра. Їхній син Семен Васильович народився в 1778 р., займав посаду губернського секретаря, колежського секретаря, в 1807 р. був хорунжим Хорольського повіту. Постійно проживав у Княжій Луці з 1818 по 1826 рр. Займаючи різні посади, він постійно дбав про розбудову вотчинного села. У Княжій Луці збудував панський маєток, винокурню, розчистив заплаву річки Хорол. У «Клировой книжке Полтавской епархии на 1902 год» згадується благодійність Семена Старицького. В цій книзі у розділі «V – й благочиннический округ» на сторінці 652 під номером 1241 записано наступне: «Местечко Княжьей Луки. Троицкая церковь, каменная в одной связи с такою же колокольнею, построенная в 1816 г. старанием Титулярного Советника Симеона Василюева Старицкого» [3].

Стіни церкви добре збереглися до наших днів. В плані вона має форму хреста (мурована «до восьмерика»), прикрасою даху була дерев'яна баня, з прибудованою в західній частині над входом дзвіницею, на честь Святої Живоначальної Трійці. Територія була обнесена огорожею, тут містився цвинтар [7]. Як свідчать перекази, біля церкви ховали місцевих знатних людей з роду Старицьких. У «Клировой книжке за 1902 г.» лічиться наступне: «володіла 0,5 дес. церковної, 33 дес. ружної землі. Мала церковну сторожку. Діяла бібліотека, у віданні парафії перебувало земське училище, жіноча церковнопарафіальна школа, церковнопарафіальне попечительство. До парафії входили с. Стайки, хут. Силощина. 1902 парафіян – 532 душі чоловічої, 537 душ жіночої статі; 1912 парафіян міщан – 6, козаків – 591, селян – 469. Із священників відомі: Лука Григорович Сахновський (1902, у сані з 1852, нагороджений наперсним хрестом у 1897), Олександр Львович Копа Овдєнко (1912); із псаломщиків: Костянтин Михайлович Олександровський (1902, на посаді з 1884), Сергій Іоаннович Батієвський (1912); із церковних старост: статський радник Олександр Дмитрович Старицький (1902), селянин Антоній Іоаннович Аксениченко (1912) [3; 10].

У Княжій Луці народився серед одинадцяти дітей Василя і Пелагеї Старицьких, Іван Васильович Старицький, рідний брат Семена Васильовича Старицького, дід видатного діяча ХІХ ст. Михайла

Петровича Старицького. Іван Васильович не довго жив у Княжій Луці. Він перебував на військовій службі, а його син Петро Іванович Старицький (відставний ротмістр) був одружений з Анастасією Захарівною Лисенко (із роду композитора Миколи Лисенка). В них 2 грудня 1840 р., в селі Кліщинці Золотоніського повіту Полтавської губ. (тепер Черкащина), й народився Михайло Старицький.

Отже, з Княжої Луки веде родовід один з корифеїв вітчизняного театру, громадський діяч Михайло Петрович Старицький. Серед найпопулярніших його творів комедія «За двома зайцями», драма «Циганка Аза», п'єси «Не судилось», «Талан», «Остання ніч». Молодша донька Михайла Петровича Оксана згадувала: «Рід Старицьких походив із села Княжї Луки Миргородського полку. І був чисто козацьким старшинським родом. Усе це були сотники, осавули, полковники. Розкоренилися вони на Полтавщині: у Миргородському, Хорольському і Полтавському повітах, оскільки батько М. Старицького був уланським офіцером, то він мусив увесь час разом зі своєю дружиною перебувати при військових частинах, а маленький Михайлик жив і виховувався в Кліщинцях у маєтку діда і баби». У Княжїй Луці залишився жити тільки син Семена Старицького — Дмитро [7].

Т. С. Бридун пригадує: «Старі люди містечка згадували минулі часи, часи життя в Княжїй-Луці Дмитра Семеновича Старицького, сина Семена Старицького. Кажуть, що Дмитро Семенович, володіючи великими коштами, вів широке гарне барське життя. Будучи занадто великим прихильником музики й сам до волі багато граючи на скрипці, мав оркестр музикантів з своїх кріпаків, при чому кращі музиканти оркестру вчилися у столиці у відповідних майстрів цього мистецтва. Дмитро Семенович жив гарно, в садибі було завжди свято, а після смерті Дмитра Семеновича все припинилось. В моє відвідування містечка при ньому була велика поміщицька садиба, до якої належало 600 десятин гарної землі, з заливних луків по річці Хоролу та чудового чорнозему. В маєтковій мається великого виробництва ґуральня. Маєток в описуючий час належав нащадкам Олександра Дмитровича Старицького й знаходився в оренді Белицького (Білецького). Останній гарно господарював й помітно наживав кошти. Княжа-Лука, будучи віддалена від культурних центрів, живе тихим скучним однобоким життям. Вся різноманітність складається в поїздах мешканців на базар та в ярмарки у Миргород і Хорол» [6].

Відомо що у Княжїй Луці жив його син Олександр Дмитрович Старицький. Олександр Дмитрович народився в 1843 р., закінчив курси другої Харківської гімназії і в 1867 р. поступив на службу до Хорольського повітового казначейства, де служив до 1872 р. З 1883 р. — мир-

городський предводитель дворянства, а з 1890 р. — земський начальник. Разом із дружиною Анастасією Андріївною з 1902 р. постійно проживав в селі Княжа Лука і служив церковним старостою [2]. Ось що про нього пише очевидець: «Княжа-Лука припала старшому з синів Старицького — Олександровичу, котрий повів одинокі тихе життя. Він жив з наймичкою, в них було багато дітей. Перед смертю він одружився з своєю співмешканкою й діти їхні після його смерті були повноправними спадкоємцями всього його маєтку. В маєткові вони не жили, а мати їхня придбала в Миргороді гарну садибу. Збудувала будинок і жила в ньому з своєю сім'єю, що складалася з 8 душ дітей. В Княжій-Луці мається парк і овочевий садок ... загальною площею в 20 десятин, а також великий стародавній будинок з великою залою, де відбувались бали та концерти. В цій же садибі знаходиться цеглова церква, відбудована з початку ХІХ-го століття на кошти поміщика Старицького. В середині церкви бувати мені не вдалось, чому відомостів про її загальний стан дати не можу. В 1913 році будинок і гуральний завод володільців продали на розбій своєму орендаторові Білецькому, котрий будинок переніс у Миргород на свою садибу, а з гуральні на станції Миргород збудував млин для селянських потреб» [6].

У Княжій Луці доживав свій вік ще один із молодших синів Дмитра Старицького — Микола Дмитрович Старицький [8]. Микола Старицький, як і брат Олександр, невдало хазяйнував на своїй Княжолуцькій землі. Після смерті дружини уклав шлюб із служницею Ганною. Збереглося фото цього подружжя з роду Старицьких, які жили у Княжій Луці.

Література

1. Боплан Г. Л. де. Опис України / Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. — К. : Наукова думка, 1990.
2. Дворяне, сопричисленные и вновь внесенные в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии с 4 марта 1895 г. по 10 апреля 1901 г. — Полтава, 1901. — С. 90.
3. Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 год. — Полтава : Типо-Литография Фришберг, Александровская улица, Соборный дом, 1902. — С. 650.
4. Лазаревский А. М. Лубенщина и князя Вишневецкие / А. М. Лазаревский // Киевская старина. — К., 1896.
5. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. — К., 1902. — Т. 3; К., 1914. — Т. 4.
6. Національна бібліотека НАН України ім. В. І. Вернадського // Інститут рукопису. — Ф. Х. — Спр. 15510: Бридун Т. Місто Хорол і його повіт. — 150 арк.
7. Олексенко О. В. Стежки історії рідного краю / О. В. Олексієнко. — Полтава : АСМІ, 2001. — 75 с.
8. Олексенко О. В. Рідний край / О. В. Олексієнко. — Полтава : АСМІ, 2016. — 237 с.

9. Падалка Л. В. Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте / Л. В. Падалка. – Полтава, 1914.

10. Справочная Клировая книга по Полтавской епархии на 1912 год / Сост. в Канцелярии Духовной Консистории по сведениям, доставленным благочинными. – Полтава, 1912. – С. 296.

11. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв 1907–1912 гг. / Сост. М. М. Бойович. – М. : Типогр. Тов-ва И. Д. Сытина, 1907. – С. 260.

O. V. Oleksenko

KNIAZHA LUKA TOWN AND THE STARYTSKIS FAMILY

About Kniazha Luka village historical past in the 16th – 19th century, the Starytskis dynasty, who lived in Kniazha Luka, genesis, their contribution in basic place.

Key Words: *village (town), Kniazha Luka, the Starytskis, Rodzianko.*

УДК 903.08: 502.8(092)(477.53) Мощенко

I. О. Власенко

м. Полтава

ПОРУЧ ХVIII СТ. З МІСТЕЧКА ОСТАП'Є ХОРОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ (збори Костя Мощенка)

Про збиральницьку діяльність відомого мистецтвознавця, музеолога, першого завідувача етнографічного і церковного відділів Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського) К. В. Мощенка.

Ключові слова: К. В. Мощенко, колекція, церковні старожитності, поручі, гаптування, орнамент, техніка.

Відомим мистецтвознавцем, музеологом Костем Васильовичем Мощенком (1876 – 1963), який майже двадцять років свого життя віддав Полтавському музею, було зібрано значну колекцію церковних старожитностей, особливо літургійного шитва.

Він, художник і архітектор за фахом, наприкінці 1906 р. став завідувачем етнографічного, а потім і церковного відділів Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Розпочинав роботу у Полтаві того ж року, як помічник Василя Кричевського, який завершував будівництво Земського дому в українському стилі. Досвід співпраці в Києві з такими відомими вченими як Микола Біляшівський, Данило Щербаківський, Микола Макаренко, Вікентій Хвойка зі створення експозиції «Першої Південноросійської виставки» та збиральницької роботи направив в інше русло його подальше життя, яке він присвятив служінню музейній справі [3, с. 402–403].

Свою діяльність у Полтавському музеї Кость Васильович розпочав зі впорядкування етнографічної колекції та збірки церковних речей Круглицького музею Катерини Скаржинської. Серед більше ніж двадцятитисячного зібрання близько тисячі експонатів виявилися предметами культового призначення: виробами з олова і срібла, священницьким облаченням, літургійними тканинами, дрібною металеву пластикою, сучасними іконами місцевих живописців та старовинними іконами. Серед них був і повний іконостас з Петро-Павлівської церкви міста Хоролу [6, с. 1–2; 9, с. 79]. На той час у Хоролі діяло шість церков: Воскресенська, Іоанно-Предтеченська, Миколаївська, Петро-Павлівська, Покровська, Успенська [8, с. 674–676]. Все це дало змогу виокремити і створити в Полтавському музеї церковний відділ.

У повсякденній музейній роботі зі створення експозицій, складання книжкового і карткового каталогів, пріоритетом залишалася збиральницька діяльність. Костем Мощенком була розроблена розгорнута програма формування збірок [7, с. 9–10]. Відомо, що за 1910–1913 рр. ним обстежено одинадцять повітів Полтавської губернії. Особисто зібрано більше, ніж півтори тисячі експонатів. У результаті цього значно збагатилися музейні колекції одягу, килимів, скла, ювелірного народного мистецтва, гаптованих речей, була започаткована фототека, куди ввійшли виконані завідувачем фотознімки. З-поміж останніх зафіксовано зразок старовинної української архітектури — церкву в ім'я святого Миколая в с. Запілля Хорольського повіту (сучасний Великобагачанський район) [4, с. 6; 8, с. 231].

З експедиції 1912 р. походив поруч XVIII ст. (ПКМВК 6211, Тк 1390) з містечка Остап'є Хорольського повіту (сучасне с. Остап'є Великобагачанського району). Поручі — елементи священницького вбрання, парні нарукавники для духовенства всіх рангів. Вони символізують пута Христові. Вірогідно, поруч, знайдений Костем Мощенком, належав комусь зі служителів культу з Хрестовоздвиженської або Успенської церков, що діяли на той час у цьому населеному пункті [8, с. 454]. Він виконаний із зеленого оксамиту, прикрашеного гаптованою композицією у вигляді квітів гранату й акантового листа технікою «в прикріп за лічбою» і «в прикріп за картою» (рис. 1 на кол. вкл.). Це типовий бароковий орнамент, що став популярним в Україні у другій чверті XVIII ст.

Якщо гаптування XVI – XVII ст. розвивалося в стилістично-художній єдності з іконописом та гравюрою [5, с. 9] і часто євангельські теми, зображення святих (на поручах — це сюжет «Благовіщення», Антоній і Феодосій Печерські, євангелісти [1, с. 146] доповнювались рослинними візерунками, то з другої чверті XVIII ст. вони стають домінуючими, а потім і зовсім витісняють фігурні композиції [2, с. 553]. Поруч з містечка Остап'є наочно демонструє цю закономірність.

У сучасній фондовій колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського ідентифіковано п'ятдесят дві одиниці літургійного шитва зі зборів Костя Васильовича Мощенка: воздухи і покрівці, фелони, поручі, подоли підризників. Певна частина з них походить з колишнього Хорольського повіту. Робота зі систематизації та каталогізації фонду відомого музейника триває.

Джерела та література

1. Варивода А. Пам'ятки українського церковного гаптування XVII – XVIII ст. з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника як об'єкт культурної спадщини: дис. на правах рукопису / Варивода Аліна Григорівна. – К., 2005. – 267 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Pamjatky.org.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis.dok>
2. Власенко І. Колекція літургійного шитва в збірці Полтавського краєзнавчого музею (збори Костя Мощенка, Вадима й Данила Щербаківських) / Ірина Власенко, Марія Пісцова // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – Вип. VII. – С. 550–556.
3. Галян Г. Про маловідому, але визначну особистість української культури – К. В. Мощенка / Галина Галян // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава: Полтав. літератор, 2010. – Вип. V. – С. 401–423.
4. Ежегодник музея Полтавского губернского земства. 1913 год. – Полтава, 1915. – 82 с.
5. Кара-Васильева Т. Українське літургійне шитво / Тетяна Кара-Васильєва // Людина і світ. – К., 1996. – № 11–12. – С. 46–52.
6. Отчет о Естественном-историческом музее Полтавского губернского земства за 1908 год. – Полтава, 1909. – 14 с.
7. Отчет о Естественном-историческом музее Полтавского губернского земства за 1910 год. – Полтава, 1911. – 12 с.
8. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 тт. / [гол. ред. О. А. Білоусько]; Центр дослід. істор. Полтавщини Полтав. обл. ради. – Полтава: Полтав. літератор, 2009. – Т. 12: Релігія і церква. – 755 с.
9. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / О. Б. Супруненко. – К.; Полтава: Археологія, 2000. – 392, 2 с.

I. O. Vlasenko

THE LITURGICAL CUFF OF THE 18TH CENTURY FROM OSTAPYE VILLAGE KHOROL DISTRICT (KOST MOSHCENKO GATHERINGS)

About the gathering activity of famous museologist, first head of the ethnographic and church department of the Natural-historic Museum of the Poltava Guberniya Zemstvo (now the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum) K. V. Moshchenko.

Key Words: *K. V. Moshchenko, collection, church relics, liturgical cuffs, embroidery, ornament, technique.*

ЗБІРКА ХОРОЛЬСЬКИХ КИЛИМІВ КІН. ХVІІІ – ПОЧ. ХХ СТ. У ПОЛТАВІ

Про історію розвитку килимарства та колекцію килимів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Приділена увага килимам з Хорольського повіту Полтавської губернії, що потрапили до музейної збірки на поч. ХХ ст. завдяки експедиційній дослідницькій діяльності учених-етнографів Костя Мощенка і Данила Щербаківського.

Ключові слова: вовна, килим, орнамент, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ткання, Хорольський повіт.

В українському декоративно-ужитковому мистецтві визначне місце займає килимарство. Воно зародилось у давнину і за тривалий час розвитку досягло високого художнього рівня.

У минулому не було міста чи села в Україні, де б у побуті не використовували килимові вироби. Практичне застосування килимів було широке: ними накривали лави, сани, вози, завішували стіни, встилали підлогу. Від призначення килима залежали його форма, розмір, оздоблення. Водночас, у всіх верств населення килим виконував не тільки утилітарні, а й естетичні функції, будучи одним з головних елементів декоративного оздоблення житла [6, с. 235].

Повсюдно розвинуте вівчарство давало сировину, а відносно прості технології обробки сприяли значному поширенню килимарства, що мало як домашній, так і промисловий характер.

У ХVІІ – ХVІІІ ст. килими виробляли у селянських господарствах, поміщицьких майстернях, а також приватних мануфактурах та килимових цехах [6, с. 235]. Матеріалами виготовлення слугували вовна і прядиво. Спочатку килими були цілком вовняними, згодом для їх основи, як правило, додавали лляну або конопляну пряжу, нитку якої скручували вдвоє для надання пружності і міцності. Використовували лише природні барвники. Фарби виготовляли з лушпиння цибулі (жовта), з ягід крушини (зелена, чорна), з чорнильних дубових горішків (чорна, сіра), споришу (ясно-зелена), молодій вільхової кори (брунатна) тощо. Рослинні фарби давали приємні, м'які тони [3, с. 18].

За характером орнаменталізації та пов'язаною з нею технікою ткання килими поділяються на два основні види: з геометричним та рослинним орнаментами.

Геометрично орнаментовані килими ткались на горизонтальних верстатах лічильною (рахунковою) технікою, при якій візерунок виконувався завдяки лічбі ниток основи [6, с. 235]. Рахункова техніка ткання характерна також тим, що узор формувався відразу, на всю ширину верстата і мав прямолінійні, східчасті обриси. Така техніка дещо прискорювала роботу і була найпридатнішою для ткання геометричних мотивів [3, с. 20].

На вертикальних верстатах, які в Центральній Україні називали «кроснами», візерунок виконувався вручну шляхом переплітання основи кольоровими нитками. Нитки протягували не лише горизонтально, а й вільно, плавними закругленими лініями відповідно до контурів окремих колірних площин малюнка [6, с. 235]. Узор орнаменту формувався окремими рапортами, між якими потім вліталося гло. Така гребінцева техніка ткання забезпечувала можливість вести нитку в різних напрямках по контуру малюнка. Внаслідок цього на кроснах можна було відтворювати складні орнаменти, майже природні форми рослин і квіти з їхніми закругленими формами [3, с. 18].

Особливим оздобленням вирізнялись так звані панські килими та гобелени. В орнаментатії килимів, витканих на замовлення вельмож, був помітний вплив художніх стилів бароко, рококо та класицизму. Картуші, кошики з квітами, а також важкі гірлянди і різноманітні завитки – все це характеризує панський килим, в композицію якого іноді міг бути вкомпонований герб замовника. До найвиразнішої групи панських килимів відносяться ті, що, крім орнаменту, були оздоблені сценами з життя та побуту панської верхівки, полювання, прогулянок тощо. Тематичні зображення були також характерні для гобеленів, які виготовлялись у панських майстернях і на фабриках. Гобелени, або як їх ще називали шпалери, вирізнялись з-поміж гладеньких килимів не лише стилістичними ознаками, а й технікою виконання, зокрема, наявністю ланцюжків на звороті тканини в місцях поєднання кольорів. Подібна техніка, а також використання тонкої вовняної пряжі забезпечували можливість передавати нюанси кольорових відтінків, тонко моделювати риси людського обличчя, одягу [3, с. 28–31].

У першій половині XIX ст. килимарство на українських землях досягло значного розвитку. Було засновано низку килимових фабрик, а також килимових майстерень у поміщицьких маєтках. У цей час виробництво килимів розвивалось також і в містах, де ним професійно займалися ремісники [3, с. 32].

Проте вже у другій половині XIX – на поч. XX ст. відбувся помітний спад у килимарстві, спричинений розвитком капіталістичної промисловості, ліквідацією переважної більшості поміщицьких майстерень,

заснованих на праці кріпаків. До негативних наслідків також призвела здирницька політика перекупників, які майже задарма скуповували виробы народний майстрів. Тоді ж для основи килима почали використовувати замість міцних лляних чи конопляних ниток, нитки бавовняні, що були досить крихкі. Водночас, менше уваги приділяли підготовці вовняної пряжі, природні рослинні барвники поступово замінювали синтетичними аніліновими фарбами [3, с. 37].

У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського сформувалась колекція килимів, що презентує традиції різних мистецьких осередків краю. Архівні фондові документи свідчать, що комплектування колекції килимів було розпочате з 1902 р. Тоді проводилось глибоке дослідження килимарства, відбувалась тісна співпраця з майстрами, організовувались виставки [5, с. 209].

Формуванню колекції килимів музею в значній мірі також сприяла активна діяльність учених-етнографів Костянтина Моценка (1876–1963) та Данила Щербаківського (1877–1927), які, прагнучи дослідити джерела народної творчості, організовували експедиції до сіл, де знаходили старовинні зразки [2, с. 100]. Завдяки цим експедиціям до музею надійшли десятки унікальних килимів, що відповідають зразкам виробів найвищого світового художнього рівня [1, с. 411].

Були серед інших і килими, що походили з Хорольського повіту Полтавської губернії. Збірка хорольських килимів наразі нараховує сім одиниць і стала об'єктом дослідження авторів. Наводимо відповідні описи з каталогу українських народних килимів XVIII – поч. XX ст. Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, укладеного співробітниками науково-дослідного відділу фондів Вірою Іванівною Старченко та Олександром Михайловичем Ткаченком:

1. Килим прямокутний зі стилізованим рослинно-квітковим орнаментом (рис. 1). Цей килим опублікований за № 95 в альбомі «Квіти і птахи в дизайні українських килимів» видавництва «Родовід» [4, с. 221, 392].

Інв. № – ПКМВК, Тк 3397.

Автор невідомий.

Місце і час виготовлення: Полтавщина. Перша половина XIX ст.

Матеріал і техніка: вовна на конопляній основі; ткання на кроснах, гребінецьова техніка.

Розмір: 325 x 186 см.

Опис: на жовтому тлі ряди стилізованих гілочок з квітами; кайма однорядна з гірляндю на зеленому тлі, по периметру – смужка охристого кольору.

Місце знахідки: с. Бригадирівка, Хорольський повіт, Полтавська губернія. Експедиція К. В. Моценка, 1912 р.

2. Килим прямокутний (фрагмент) з геометричним орнаментом.

Інв. № – ПКМВК, Тк 3154.

Автор невідомий.

Місце і час виготовлення: Хорольський повіт, Полтавська губернія. XIX ст.
Матеріал і техніка: вовна на конопляній основі; тканина на кроснах, гребінцева техніка.

Розмір: 225 x 230 см.

Опис: орнаментований замкненими геометричними фігурами, з декоративною розробкою внутрішньої площини; кайма однорядна, широка, заповнена геометризованою гірляндю.

Місце знахідки: Хорольський повіт, Полтавська губернія.

3. Килим прямокутний з геометричним орнаментом.

Інв. № – ПКМВК, Тк 3155.

Автор невідомий.

Місце і час виготовлення: Полтавщина. XIX ст.

Матеріал і техніка: вовна на конопляній основі; тканина на кроснах, гребінцева техніка.

Розмір: 294 x 107 см.

Опис: тло суцільно заповнене геометричними фігурами, кайма однорядна, на голубому тлі зубчаста смужка.

Місце знахідки: с. Запсілля, Хорольський повіт, Полтавська губернія. Експедиція К. В. Мощенка, 1912 р.

4. Килим прямокутний зі стилізованим рослинним орнаментом.

Інв. № – ПКМВК, Тк 3278.

Автор невідомий.

Місце і час виготовлення: Полтавщина. Кін. XVIII ст.

Матеріал і техніка: вовна на конопляній основі; тканина на кроснах, гребінцева техніка.

Розмір: 260 x 176 см.

Опис: на жовтому тлі п'ять рядів, по п'ять в кожному, великих стилізованих квітів; з вузьких сторін – однорядна кайма зі ступінчастими ромбами.

Місце знахідки: с. Веселий Поділ, Хорольський повіт, Полтавська губернія. Експедиція Д. Щербаківського, 1906 р.

5. Килим прямокутний зі стилізованим рослинно-квітковим орнаментом.

Інв. № – ПКМВК, Тк 3249.

Автор невідомий.

Місце і час виготовлення: Хорольський повіт, Полтавська губернія.

Поч. XX ст.

Матеріал і техніка: вовна на конопляній основі; тканина на кроснах, гребінцева техніка.

Розмір: 260 x 119 см.

Опис: на зеленому тлі стилізовані квіткові дерева та маленькі пташки; кайма однорядна широка з восьмипелюстковими квітами на білому тлі.

Місце знахідки: с. Бірки, Хорольський повіт, Полтавська губернія. Експедиція К. В. Мощенка, 1912 р.

6. Килим прямокутний зі стилізованим квітковим орнаментом.

Інв. № – ПКМВК, Тк 3167.

Автор невідомий.

Місце і час виготовлення: Хорольський повіт, Полтавська губернія. Перша половина XIX ст.

Матеріал і техніка: вовна на конопляній основі; тканина на кроснах, гребінцева техніка.

Розмір: 300 x 177 см.

Опис: на жовтому тлі в чотири ряди, по три в кожному, великі стилізовані гілки з квітами та листям.

Місце знахідки: с. Білоцерківка, Хорольський повіт, Полтавська губернія. З колекції К. В. Моценка, 1912 р.

7. Килим прямокутний зі стилізованим квітковим орнаментом.

Інв. № – ПКМВК, Тк 3298.

Автор невідомий.

Місце і час виготовлення: Хорольський повіт, Полтавська губернія. Кін. XVIII ст.

Матеріал і техніка: вовна на конопляній основі; тканина на кроснах, гребінцева техніка.

Розмір: 205 x 161 см.

Опис: на чорному тлі ряди великих стилізованих квітів з пташками; кайма широка, жовта, з квітковою гірляндою.

Місце знахідки: с. Білоцерківка, Хорольський повіт, Полтавська губернія. Експедиція К. В. Моценка, 1912 р.

Таким чином, збірка хорольських килимів XVIII – поч. XX ст. у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського відображає загальну тенденцію переважання у килимових візерунках на Полтавщині рослинного орнаменту над геометричним. Для цих килимів характерним є також симетричне розташування рослинних мотивів на площині килима [5, с. 215].

Водночас килимовим виробам зазначеного періоду притаманне стилізування у зображенні рослин, а також введення до композиції зображень птахів. Значне місце займає кайма, яка заповнюється рослинною гірляндою або рядком рослинних мотивів [3, с. 39–40].

Музейна колекція килимів постійно поповнюється, зберігаючи традиції килимарства майстрів Полтавщини, що і сьогодні залишаються самобутнім явищем у декоративно-ужитковому мистецтві України.

Джерела та література

1. Власенко І. Розвиток прядіння і ткацтва на Полтавщині. Ткани виробі в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського / Ірина Власенко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2015. – Вип. X. – С. 406–415.

2. Галян Г. Про колекцію килимів у зібранні музею Полтавського губернського земства / Галина Галян // Титульний етнос: здобутки і втрати: зб. ст.

(за мат – ми наук.-практ. конф., 21 – 22 вересня 2000 р.). – Полтава; Опішне: Дивосвіт, 2002. – С. 99–102.

3. Запаско Я. Українське народне килимарство / Я. Запаско. – К. : Мистецтво, 1973. – 110 с.

4. Квіти і птахи в дизайні українських килимів: альбом / Стефан Таранушенко, вступна стаття; [відп. за випуск Наталія Самрук]. – К.: Родовід, 2013. – 408 с.

5. Супрун Т. Орнаменти століть (з історії колекції килимів Полтавського краєзнавчого музею) / Тетяна Супрун, Катерина Фесик // Полтавський краєзнавчий музей: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Годзенко В. Д., Киридон А. М. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – Кн. 2. – С. 209–221.

6. Художні промисли України: альбом; [за ред. Н. М. Киселевої]. – К.: Мистецтво, 1979. – 255 с.

I. S. Bolokan, R. V. Prokhvatilo

THE KHOROL CARPETS COLLECTION

of the END of the 18th – Early 20th Century in Poltava

About the carpet-making development history and the carpet collection in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. Special attention is paid to the carpets from Khorol district Poltava region, which came to the museum gathering at the early 20th century thanks to the expedition research activity of ethnography scientists Kost Moshchenko and Danylo Shcherbakivskii.

Key Words: *wool, carpet, ornament, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, weaving, Khorol district.*

УДК 502.8(092):737.1(477.53) Родзянки

О. М. Ткаченко, В. А. Яремченко

м. Полтава

ПЕЧАТКА РОДЗЯНОК З ФОНДІВ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Робота присвячена атрибуції дворянської печатки з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що належала представникам відомого в Україні козацько-старшинського роду Родзянок.

Ключові слова: сфрагістика, м. Хорол, печатка, Родзянки, музей, гліптика.

Родзянки – український козацько-старшинський, згодом дворянський рід, відомий з кінця XVII ст. Рід Родзянок походить від Василя Івановича Родзянки – хорольського сотника, миргородського полкового обозного, наказного полковника. Біографічні дані про засновника відомої козацької родини не надто великі. Василь Іванович Родзянко брав участь у Північній війні 1700–1721 рр., під час бойових

дій у Прибалтиці потрапив у шведський полон (до 1706 р.), в ході Полтавської битви перебував у війську гетьмана Івана Скоропадського, командував козацькою артилерією [6, с. 296–297]. В. І. Родзянко був одним із тих, хто 1722 р. підписав «Коломацькі чолобитні» – звернення до російського царя Петра із проханням відновити автономні права Гетьманщини. До повернення Данила Апостола (останній на час слідства у «справі Павла Полуботка» знаходився у Санкт-Петербурзі) виконував обов'язки миргородського полковника.

Син Василя Родзянки – Степан Васильович – також був хорольським сотником, після смерті батька посів уряд миргородського полкового обозного. Шість десятиліть поспіль родина Родзянок незмінно очолювала хорольську сотню. Про них навіть склали приказку: «Славен Хорол Родзянками, а Лубни – Кулябками». Від Степана Васильовича Родзянка походять численні нащадки цієї родини. Онук Василя Івановича – Ярема Степанович – закінчив Києво-Могилянську академію, працював у Генеральній військовій канцелярії, продовжив сімейну традицію перебування на сотницькому уряді. Родина Родзянок мала значні землеволодіння на території полку, отримані від миргородських полковників та українських гетьманів, підтверджені гетьманськими універсалами і царськими жалуваними грамотами. Перші земельні пожалування були зроблені Василю Івановичу на початку XVIII ст. Так, згідно «Генерального слідства про маєтності Миргородського полку», проведеного за наказом гетьмана Данила Апостола у 1729–1730 рр., у володінні В. І. Родзянки знаходилися села Єньки та Фошівка: «Деревня Енки – 101, Фошовка – 69; итого – 170 дворовъ. Владееть полковный обозный Василий Родзянка по универсаламъ полковника Миргородскаго Данила Апостола, даннымъ на Фошовку 1704, на Енки 1710 годов, которыя даны за знатныя его войсковыя службы въ зуполное владение, для вспоможенія его господарства» [1, с. 131; 3, с. 58–59].

Наприкінці XVIII ст. Петро Яремович Родзянко, надвірний радник, син хорольського сотника Яреми Степановича, переїхав у с. Вільне (Новомосковський повіт Катеринославської губернії), отримане як посаг своєї дружини – Євдокії Петрівни Родзянко (уродженої Фалєєвої) [6, с. 300]. Таким чином, родина Родзянок поширилася не тільки в Полтавській, а й у сусідній з нею Катеринославській губернії. До цієї гілки Родзянок належав її найвідоміший представник – голова IV Державної думи Російської імперії Михайло Володимирович Родзянко (1859 – 1924). Рід Родзянок був внесений до списку дворян Хорольського повіту Полтавської губернії [8, с. 576].

Окремі предмети, пов'язані з родиною Родзянок (царські врата та фрагменти храмового іконостасу з Петро-Павлівської церкви м. Хоролу, плащаниця із домової церкви Я. Родзянка з с. Білики, різьбле-

на дерев'яна скульптура, ікони Спасителя та Божої Матері із соборної церкви св. Хоролу, ікони із домової Покровської церкви Родзянок у с. Василівці, церковне начиння, картини, папери і грамота на дворянство колезького асесора Василя Родзянка та бунчукового товариша Павла Родзянка з 1784 р. (за підписом В. Кочубея – глухівського повітового маршала (1796–1800) зберігалися в довоєнній колекції Полтавського державного краєзнавчого музею [9, с. 79]. Експонати потрапили до Полтавського музею у 1906 р. разом із колекцією К. М. Скаржинської. Серед іншого у музейній збірці було два родинних портрети. Перший, поясний портрет Василя Родзянка, виконаний «...маслян[ими]. красками, без рами, на холсте,... Обозного Миргородского полка. В 1709 г. участвовал в битве под Полтавою в чине начальника Малороссийской артиллерии. Умер 1732 г.» [2, с. 135, інв. № 1115], другий портрет – Степана Родзянка – також поясний «маслян[ими]. красками на холсте без рамы...», Обозного Миргородского полка. На портреті надпись: «1736 г. августа... дня преставися Стефан Родзянко обозный полку Миргородского, прожив от роду 49 лет» [2, с. 135, інв. № 1116]. Портрети надійшли до музею К. М. Скаржинської як подарунок від Володимира Павловича Родзянки. На сьогодні у музейних зібраннях України зберігається кілька портретів Василя Івановича та Степана Васильовича Родзянок, що відносяться до середини XVIII – XIX ст.

У колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається унікальний експонат – дворянська печатка XIX ст., що належала одному з представників родини Родзянок (інв. № ПКМВК 17941, Р 316). В інвентарній книзі Полтавського державного краєзнавчого музею 1939 р. вона була записана під № 14145 як: «Печатка з кольорового мрамора, форми еліпса, з високою, поширеною доверху, ручкою. На печатці вирізано герб: серце з стрілою і клинком, зверху – хрестик, стріла, вище – корона з рукою. Схоронюється в коробці, оббитій білою тканиною» [2, с. 266–267]. У 1940 р. зі складу краєзнавчого музею був виділений Художній музей. 2 жовтня того ж року печатка була передана до колекції новоутвореного художнього музею. На початку 1962 р. її знову було повернуто до Полтавського краєзнавчого музею. Таким чином, ця унікальна реліквія повернулася до музейного зібрання.

Печатка виготовлена із суцільного кристалу агата, волокнистого мінералу кварцу (визначення канд. геол.-мінерал. наук В. О. Кривошеї), що має плоскопаралельні прошарки різних кольорів. Забарвлення темне, майже чорне, в поєднанні з білими та коричневими прошарками.

Печатка виконана у високохудожній манері, з проробкою до найменших дрібниць та є високохудожнім зразком мистецтва гліптики. Руків'я має форму конічного еліпсоїда з вертикальними гранями.

Площина робочої поверхні виконана у техніці заглибленого рельєфу, має овальну форму. На печатці герб подано у дзеркальному відображенні. Зображення на відтиску правильне. У центрі – нобілітований дворянський герб, що має форму геральдичного двопільного щита, розсіченого навпіл. У центрі правого поля чистого (срібного) поля зображено серце, пробите шаблею та стрілою навхрест вістрями донизу, вгорі – п'ятикінечний хрест. Площина лівого поля заповнена вертикальними лініями, що відповідають у геральдиці червоному кольору. У центрі поля зображена стріла, направлена вістрям вгору, з двома накладеними поперечними перекладинами. Над щитом – лицарський шолом з медальйоном, увінчаний т. зв. дворянською короною, з трьома листоподібними зубцями та двома перлинами між ними, і намітка з підбоем, заповненим горизонтальними лініями. Герб на печатці належить роду Родзянок, у зв'язку з чим наводимо опис їх герба: «В щите, разделенном перпендикулярно на двое, в правом, серебряном, поле означено красное сердце, пронзенное крестообразно саблею и стрелою, остроконечиями вниз, а над сердцем изображены полтора золотые креста. В левом, красном, поле серебряная стрела, летящая вверх, имеет два переклада. Щит увенчан дворянским шлемом и короною, на поверхности которой находится рука с саблею. Намет на щите красный, подложенный серебром» [5, с. 151, таб. XIV: 3; 7, с. 141].

У цілому необхідно зазначити, що присутність на гербі зображення серця взагалі було надзвичайно популярним у середовищі нових козацько-старшинських родів.

Висота печатки – 12 см; розміри штемпеля – 4,2 x 3,4 см; ручки – 5,3 x 3,85 см; шийки виробу – 2,5 x 1,8 см. Печатка вміщена в коробку, що була виготовлена спеціально для її зберігання. Коробка картонна, обтягнута тканиною і шкірою чорного кольору, складається з двох половинок, всередині викладена шкірою білого кольору з заглибиною, що наслідує форму печатки. Розміри коробки – 16,5 x 10,2 x 5,2 см.

До сьогодні покищо залишається невідомим походження печатки Родзянок та час її надходження до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Джерела та література

1. Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка / Под ред. В. Барвинского // Труды ПУАК. – Полтава, 1912. – Вып. IX.
2. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею. № 16. – Рукопис, 1939 // Архів фондів ПКМВК.
3. Каталог собрания Археологических и Исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Сост. А. П. Зосимович; под ред. В. Б. Антоновича. – Рукопис, 1892 // ДАПО. – Ф. 222. – Спр. 1. – Оп. 2. – 123 арк.

3. Костенко М. Хорольщина та навколишні землі в Генеральному слідстві про маєтності 1729 – 1731 рр. / Микола Костенко; передм. к. і. н. Павла Сацького. – К.: Центр учбової літ-ри, 2014. – 130 с.: карта.

5. Лукомский В. К. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский; с рис. Е. Нарбута. – Репринт. изд. – К.: Либідь, 1993. – 214, LXVIII, 12 с.

6. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1 – 4 / Предисл. авт. – К.: Изд. авт. тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1914. – Т. 4: П-С. – 858 с.

7. Общий Гербовник дворянских родов Всероссийской Империи, начатый в 1797 году: В 10 частях. – СПб., 1801. – Ч. VI. – 160 с., ил.

8. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии. – Полтава: Типо-Литогр. Полтав. губ. правления, 1898. – 630 с.

9. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К. М. Скаржинської / Супруненко О. Б. – К.: Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.

О. М. Tkachenko, V. A. Yaremchenko

**THE STAMP OF THE RODZIANKIS FROM THE VASYL KRYCHEVSY
POLTAVA LOCAL LORE MUSEUM FUNDS**

The work is dedicated to the attribution of aristocrat stamp from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection, which belonged to the famous in Ukraine Cossacks the Rodziankis family.

Key Words: *sphagistics, Khorol, stamp, the Rodziankis, museum, glyptic.*

УДК 903.044: 502.8(092)(477.53)“1906” Щербаківський

М. П. Піцова

м. Полтава

**РУШНИКИ З ЕКСКУРСІЇ ДАНИЛА ЩЕРБАКІВСЬКОГО
1906 РОКУ. ХОРОЛЬСЬКИЙ ПОВІТ**

Про вишиті рушники зі складу колекції тканин Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, зібрані на території Хорольського повіту відомим ученим-музейником Данилом Щербаківським.

Ключові слова: Д. Щербаківський, рушник вишитий, Дерево життя, музейна колекція, символ, Хорольський повіт.

Рушник – вагомий етнічний символ народної культури, є зразком народного ткацтва і вишивки, частиною обрядового життя, предметом досліджень мистецтвознавців та етнографів [4, с. 330]. Одним із найавторитетніших свого часу знавцем українського народного мистецтва, етнографії, невтомним музейним працівником був Данило Щербаківський (17.12.1877 – 6.06.1927). Найбільше сил учений віддав збиранню й збереженню пам'яток української народної культури, їхньому упорядкуванню, вивченню й популяризації [3, с. 67]. У 1906 р.

Д. Щербаківський доставив до Полтавської губернської управи 340 експонатів, серед них більше 200 предметів до групи «Тканини» [2, арк. 1–5], зокрема рушників. За копією архівного списку можна прослідкувати, що на території Хорольського повіту Полтавської губернії ці предмети були зібрані у селах Вишняки, Шишаки, Клепачі, Дем'янівка, Веселий Поділ. До сьогодні збереглося три одиниці, що датуються ХІХ століттям. Серед них – рушник І пол. ХІХ ст. (ПКМВК 6509, Тк 1672) із домотканого полотна, вишитий червоним кольором із вкрапленням синього та чорного у техніці вільного малюнка (тамбурний шов, рушникові заповнення, плахтове закінчення). Композиція орнаменту симетрична з обох боків. Центральний мотив – квітуче дерево-життя, що виростає з вазона циліндричної форми. Над ним зображені дерево-квітка, що слугує короною, і три схематизовані дерева у вигляді німба з розетою-зерниною всередині. Вище – восьмипелюсткова стилізована розета з променями-трилисниками в оточенні хрестів. Краї окантовує квітковий орнамент і безкінечник. Привезений виріб із села Веселий Поділ Хорольського повіту (див. кол. вкл.).

Другий рушник датується ІІ пол. ХІХ ст. (ПКМВК 4552, Тк 1533), вишитий червоним кольором на полотні. Композиція орнаменту симетрична з обох боків. Центральний мотив – стилізоване дерево у вазоні із змієподібними ручками, яке нагадує постать рожаниці. Стовбур вміщує два ромби з «паростками життя» всередині. Дерево вивершує сонцеподібна квітка-крин. Угорі парно зображені птахи. Окремо розташовані мотиви рожаниць менших розмірів, що слугують обрамленням по колу. Краї окантовує рослинний орнамент і безкінечник. Привезений виріб із с. Клепачі, Хорольського повіту, про що свідчить напис чорнилом: «Клепачи Хорольського уезда. 1906 г.».

Із с. Вишняки отриманий рушник ІІ пол. ХІХ ст. з орлами (ПКМВК 6715, Тк 1867) тканий червоним кольором на білому полотні, «королевського» типу. Елементи орнаменту досить великі, розміщені віддалено один від одного, густіше заткані на кінцях. Центральний мотив – два двоголові орли із заповненими овалами на грудях, символами влади (скіпетром у вигляді хреста і державою у вигляді ромба) в лапах, над головами корони. Зверху – двоголовий орел із розпростертими опущеними крилами, центральний медальйон на тілі птаха – у формі незаповненого квадрата, з короною над головою. Ці зображення оточені невеликими птахами. Знизу між тканими смугами зображені безкінечник (зигзаги – знак «річки»), до якого вершинами направлені трикутники, що нагадують квітку-крин, і смуга птахів (знак родючості). Зверху безкінечник побудований з квадратиків із заповненими ромбами на згинах (символ «річки з берегами»). Вище – ланцюжок птахів

(символ повітря, небесної стихії) й окремих ромбів (символами жіночого начала, землі, родючості). У середній частині рушника розміщені потрійні ткани смуги. Нижче напис чорнилом: «с. Вишняки Хорольського уезда. Эскс. Щербаковского, 1906» (див. кол. вкл.).

Дослідження окремих музейних предметів спрямовує до подальшої систематизації вишитих пам'яток, що розширить можливості глибших узагальнень і висновків загалом, і розуміння народного мистецтва Хорольщини зокрема.

Джерела та література

1. Власенко І. Колекція рушників у збірці Полтавського краєзнавчого музею (фонд Костя Мошенка, Вадима і Данила Щербаківських) / Ірина Власенко, Марія Пісцова // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ; [ред. кол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.] – Полтава: Дивосвіт, 2013. – Вип. XVIII. – С. 382–389.

2. Копія списку речей, доставлених п. Щербаківським у 1906 році у Губ. З.У. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 11–2096. – Арк. 1–5.

3. Сидоренко В. Ревний колекціонер та невтомний дослідник / Вадим Сидоренко // Народна творчість та етнографія. – К., 1968. – № 5. – С. 67–71.

4. Яніна І. Кралевецькі рушники ХІХ – початку ХХ століть у зібранні Сумського обласного художнього музею ім. Н. Онацького: шляхи надходження, вивчення, аналіз колекції / І. Яніна // Фундатори музейних колекцій та реалії сучасного стану розвитку музейної справи: наук. зб. за мат-лами Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 145-річчю від дня народження М. Ф. Біляшівського та 135-річчю від дня народження Д. М. Щербаківського / НМУНДМ; [ред. кол.: Вялець А. Ф., Білоус Л. С., Бекетова І. І. та ін.] – К., 2014. – С. 330–341.

M. P. Pistsova

THE TOWELS FROM DABYLO SHCHERBAKIVSKII EXCURSION IN 1906 TO KHOROL DISTRICT

About embroidered towels from the warehouse of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum fabrics collection, gathered at the territory of Khorol district by famous scientist museologist Danylo Shcherbakivskii.

Key Words: Shcherbakivskii D., embroidered towel, world tree, museum collection, symbol, Khorol district.

МІСТО ХОРОЛ НА ПОШТІВКАХ ПОЧАТКУ ХХ СТ. (з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського)

Проаналізовані поштові картки початку ХХ ст. зі світлинами міста Хоролу, що зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: поштова листівка, Хорол, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Кожний населений пункт — від мегаполісу до села — має своє неповторне обличчя, яке формується від моменту виникнення і видозмінюється протягом усього періоду його існування. Серед джерел, що допомагають дізнатися, як виглядало те чи інше місто в той чи інший проміжок часу, варто виокремити поштові картки. Поштові листівки, на яких були видрукувані краєвиди різних міст України, привернули увагу населення ще наприкінці ХІХ ст. Комерційний успіх спонукав видавництва створювати цілі серії, що включали зображення центральних вулиць і майданів, пам'яників, архітектурних ансамблів і окремих будівель, культових споруд тощо [8, с. 15]. У фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається колекція поштових карток кінця ХІХ — початку ХХ ст., поміж яких знаходяться поштівки зі світлинами міста Хоролу.

Випуском поштових карток займалися переважно власники книжкових, канцелярських, художніх, фотографічних магазинів або фотографи, власники фотографічних і портретних студій, типографій тощо. Видові поштові листівки Хоролу зі складу зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського були надруковані місцевим видавцем Шмерком Лейзером Рубановим-Затуренським. Він маркірував свою продукцію написом на звороті «Изд. Л. Р. Затуренскаго книжный и писчебумажный магазинъ». Крім того, на ілюстративному боці знаходиться ще одне позначення — аббревіатура «A.F.W» у колі. Це торговий знак видавництва та фототипії А. І. Фіалко у Вільні (A. Fialko, Wilna), яке упродовж 1902–1915 рр. випустило близько 1000 видових листівок різних населених пунктів Російської імперії [5]. З-під його верстатів виходили як власні поштові картки, так і надруковані на замовлення видавців Полтавської губернії. Серед замовників був і Л. Р. Затуренський, книжковий та паперовий магазин якого розміщувався по вулиці



Відкритий лист. Хорол. Вокзал.

Мало-Кременчуцькій (до 2016 р. – Карла Маркса, з 2016 р. – Незалежності), у його власному будинку [2, с. 67]. Крім того, в 1897 р. у будинку Л. Р. Затуренського була заснована народна бібліотека-читальня, до якої записалися 552 абоненти, котрі могли користуватися 692 книгами [3, с. 13]. Типографія міщанина Л. Р. Затуренського, яка почала свою діяльність у 1880-х рр., тривалий час була єдиною в Хоролі. Лише в 1911 р. по тій самій Мало-Кременчуцькій вулиці, у будинку Штейтарта, міщанин Шеля Давидович Хайкін відкрив ще одну типографію [11, с. 412].

Відкриті листи друкувалися переважно за фотознімками місцевих фотографів, які мали дозвіл на увічнення видів свого міста та його округи. Це підтверджує напис «Сь фот. В. М. Маковського» на поштовій листівці «Хорол. Петропавлівська церква» (ПКМВК 19516, Д 1555).

Поштові картки з видами Хоролу початку ХХ ст. потрапили до фондів музею у комплектах поштівок, які передали полтавці: дві – ПКМВК 19516, Д 1555 та ПКМВК 19517, Д 1556 – у 1964 р. Валентина Миколаївна Чернишова (Акт № 3610 від 22.12.1964), одну – ПКМВК 55222 Д 7934 у 1984 р. – Микола Миколайович Матюшенко (Акт № 9402 від 06.02.1984).

Найбільшим недоліком переважної більшості поштівок початку ХХ ст. є відсутність дати їх випуску. Виходячи з еволюції поштового



Відкритий лист. Хорол. Міська криниця.

бланка, основними рубіжними датами є 1904 р. – введення розділової смуги на адресному боці відкритих листів, і 1909 р. – заміна напису «відкритий лист» сполученням слів «поштова картка» [7, с. 278]. Спираючись на ці дати можемо констатувати, що поштові листівки з видами Хоролу були надруковані у період після 1904 р. (є розділова смуга) та до 1909 р. (наявний напис «відкритий лист»). Крім того, під час вивчення старих видань поштових карток, доводиться орієнтуватися за поштовим штемпелем, за вказаним роком написання поштового повідомлення (верхня межа видання) та за їх розміром. У кінці XIX ст. (1874 р.) на Всесвітньому поштовому конгресі було встановлено міжнародний стандарт розміру листівки – 9x14 см [4, с. 23–24]. Розміри досліджуваної типографської продукції відповідають саме цьому стандарту.

Серія документальних поштових листівок типографії Л. Р. Затуренського пронумерована, тобто кожній поштівці випуску присвоєний номер. З наявних джерел констатуємо, що їх було випущено більше 20. У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського зберігаються відкриті листи з наступними порядковими номерами:

№ 1 – «Хороль. Вокзалъ» ПКМВК 55222, Д 7934;

№ 9 – «Хороль. Городская криница» ПКМВК 19517, Д 1556;

№ 21 – «Хороль. Петропавловська церковь» ПКМВК 19516, Д 1555.

Період, коли поштові листівки увійшли в моду, співпав з епохою стрімкого розвитку і прогресу транспорту. Не дивно, що залізнич-



Відкритий лист. Хорол. Петропавлівська церква.

ний транспорт, а пізніше автомобілі стали однією з улюблених тем для поштових карток. Крім того, на листівках досить часто зображали вокзали. Перш за все, центральні, які викликали повагу своєю монументальністю. Вокзал був зручним місцем для містян, де можна було швидко придбати поштівку під час прибуття чи відправлення. Популярність листівки була тісно пов'язана з розширенням географічних кордонів і можливістю комфортніше подорожувати, яка з'явилася в кінці XIX ст., завдяки інтенсивному розвитку залізниць [13, с. 66–67]. Тому не дивно, що на поштівці з порядковим номером 1 розмірене фото хорольського залізничного вокзалу. Залізнична станція «Хорол» з'явилася у зв'язку з будівництвом Лібаво-Роменської залізниці у 1887 р. [10, с. 26]. Варто зазначити, що «залізничні ворота» міста — єдиний з об'єктів, зафіксованих на фотолістівках, що зберігся до нашого часу.

Цінність документальних листівок в тому, що для їх створення використовували світлини знакових для міста куточків, які часто радикально змінюються або зовсім зникають, залишаючи по собі лише легенди і, якщо пощастить, малюнки чи фотографії. Одна з таких живописних місцин — міська криниця. Подаючи опис Хоролу М. Арандаренко підкреслював: «...чудова джерельна вода витікає з гори у східній частині міста, називається Зубанівська криниця. Вода в цьому джерелі надзвичайно чиста, без домішок сторонніх речовин, легка

і здорова» [1, с. 240]. Недарма містянин-краєзнавець і педагог Модест Димський хвалився: «Є у нас Зубанівська криниця — п'єш — не нап'єшся!... Чудова вода! Інші й лікуються нею...» [6, с. 2]. Сучасники наводять також переказ про князя Потьомкіна, який уподобав цілющу воду і послав по неї кур'єра. Привертає увагу ще одне зауваження М. Арндаренка: «Громадяни міста турбуються про утримання цього джерела, яке можна вважати найкращим у губернії» [1, с. 240]. Тому типовим видається сюжет, вміщений на поштівці з порядковим номером 9 — «Хороль. Городская криница» (рис. 2). Криниця гарно облаштована: джерело накрите дахом, увінчаним хрестом, ділянка навколо розчищена, огорожена декорованим парканом. Біля цілющої води людно: жінки у традиційному одязі з коромислами на плечах, чоловіки завантажують діжку на підводу. У радянський час міська влада вирішила забезпечити смачною водою всіх городян, та потужностей джерела не вистачило і побудований водогін занедбали [9].

Ілюстрований бік поштової листівки № 21 містить фотознімок С. М. Маковського із зображенням Петропавлівської церкви. На світлині можемо побачити лише два верхні поверхи дзвіниці, за якими проглядається частина маківки храму, що «...веселенько вибігають в небо і сяють святими хрестами...» [6, с. 2]. Перша дерев'яна церква була зведена тут у 1747 р. На її місці в 1885 р. збудували муровану тривівтарну церкву з дзвіницею: в ім'я святих первоверховних апостолів Петра і Павла, в ім'я Пресвятої Богородиці та в ім'я благовірного князя Олександра Невського [10, с. 57]. При ній діяли бібліотека і церковнопарафіяльна школа. За радянської влади храм використовували як зерновий склад, що призвело до його руйнації і знищення у 1930-х рр. [12, с. 675]. Фотолистівка зберігає іконографічну інформацію не лише про зруйновану культову споруду, а й традиційну українську хату, що знаходилася на передньому плані. Дописувач журналу «Основа» змалював такі будиночки, характерні для Хоролу: «...місто усіяне і по горах і по ярах, то поодинці, то вкупці, як печерицями, низенькими, біленькими хатинами, критими очеретом і соломою» [6, с. 2].

Протягом усієї історії існування поштова листівка залишилася актуальною, перетворившись на достовірного свідка минувшини. Музейне зібрання носіїв письмової та іконографічної інформації складає унікальну енциклопедію історії Полтавського краю. У колекції поштових карток Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського поки що наявні лише три ілюстровані світлини Хоролу, проте вони — неповторне документальне джерело з фотографічною фіксацією зниклих об'єктів архітектурного обличчя міста. Сподіваємося, що ця колекція ще буде поновнюватися.

Література

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии в 3 частях / Н. Арандаренко. — Полтава: Типография Губернского Правления, 1848-1852. — Ч. III. — 1852. — 500 с.
2. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1890 год. — Полтава: Типо-литогр. Л. Фришберга, 1890. — 354 с.
3. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год. — Полтава: Паров. Тип. Д. Н. Подземского, 1901. — 600 с.
4. Басин О. Я. Филлателистический словарь / О. Я. Басин. — М.: Связь, 1976. — 128 с.
5. Виленские фотографии и их фотографии [электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://war.vilnius.borda.ru/?1-0-0-00000106-000-10001-0>
6. Димський М. Хороль, який вінъ теперъ е / М. Димський // Основа. — 1861. — Июль. — С. 1-7.
7. Дробна І. В. Джерелознавчий аналіз документальних листівок: етапи дослідницької процедури / І. В. Дробна // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. — 2008. — Вип. 2. — С. 274-281.
8. Забочень М. Русский город на почтовой открытке конца XIX — начала XX века / М. Забочень, М. Блинов. — М.: Русская книга, 1997. — 220 с.
9. Кожевникова О. г. Хороль при реке Хорол и... [электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://horol.com.ua/page/krajeznnavstvo/g-horol-pri-reke-horol-i>
10. Козлов А. В. Хорольщина: енциклопедичний довідник / А. В. Козлов, В. А. Козлов, Ю. О. Лисенко. — Полтава: Оріяна, 2007. — 106 с.
11. Памятная книжка Полтавской губернии на 1911 год. — Полтава: Типо-Литография Губернского правления, 1911. — 524 с.
12. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 тт. / [гол. ред. О. А. Білосусько]. — Полтава: Полтав. літератор, 2009. — Т. 12: Релігія і церква. — 756 с.
13. Самбур М. В. Почтовая открытка как источник информации по истории и культуре / М. В. Самбур // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. — М., 2013. — № 4 (54). — С. 65-69.

N. M. Shumeyko, O. S. Sulyma

KHOROL AT POST CARDS OF THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (FROM THE VASYL KRYCHEVSKY POLTAVA LOCAL LORE MUSEUM FUNDS)

The post cards of the beginning of the 20th century with Khorol photos from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Funds are analyzed.

Key Words: *post cards, Khorol, collection, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum*

ЕТНОРОЗВІДКА ДО ХОРОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Про етнографічне вивчення Хорольського району початку ХХІ ст.

Ключові слова: Хорольський район, інформатор, житло, вбрання, голод, війна, пісня, свята.



Рис. 1. Карта Хорольського району.

Етнографічно орієнтований протягом своєї історії Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського володіє коштовними колекційними збірками, які у першій половині ХХ ст. під час екскурсійних зборів сформували відомі музеологи, культурологи та дослідники українського мистецтва Іван Зарецький, Кость Мощенко, брати Вадим і Данило Щербаківські, Яків Риженко та інші.

З позиції часу розуміємо вагомість і важливість думки вчених, коли орієнтирами музейної справи були ґрунтовність, всебічність, аналітика та масштабність.

Екскурсії, під час яких комплектувалися збори, не припинялися і в часи Першої світової, громадянської воєн, тривали близько місяця й інколи охоплювали кілька повітів. Сьогодні їх надбання становлять фундаментальні колекції різних видів народної творчості, є безцінним матеріалом для вивчення нащадками. У 1930-х рр. ідеологічний наступ позначився на зібраннях з етнології та експозиціях, а науковці музею були піддані репресіям.

Діяльність етнографічного відділу відновилася у 1991 р. разом з експедиціями, розвідками та створенням на горішньому поверсі музею однієї з перших в Україні етномистецьких експозицій.

Експедиційне обстеження традиційної матеріальної і нематеріальної культури з метою вивчення, захисту, популяризації та матеріалізації в музейних експозиціях відбувалося на теренах Велико-

багачанського, Гадяцького, Полтавського, Миргородського районів у 1991–1994, 1996 рр. з фотографуванням світлин, укладанням схем традиційної забудови, описами свят та обрядів, записами автентичного фольклору тощо. Члени експедицій користувалися програмою, послідовність якої залежала від знань інформатора та найчастіше розмова носила характер наративного інтерв'ю, що нагадувало розповіді про своє життя без втручання інтерв'юера, який лише спрямовував хід думок. Під час вільного викладу в пам'яті оповідача асоціативно впливали ті епізоди й моменти, які мали найбільшу суб'єктивну цінність, що давало змогу виявити смислотворчі моменти конструювання його біографічної розповіді [3, с. 15–16].

У 2008 р. відбулося триденне вивчення Хорольського району, зокрема міста Хоролу, сіл Вишняки, Староаврамівка та хутора Вергуни.

Маршрут: Полтава – Хорол – Вишняки – Хорол – Староаврамівка – Вергуни – Хорол – Полтава.

Місто Хорол, районний центр.

Інформатор: **Горб Варвара Гордіївна**, 1910 р. н., село Демина Балка, українка, проживала по вулиці Франка, 5 (рис. 2)*.

Батьки: Горб Гордій Семенович, Горб Тетяна. Брати і сестри: Семен, Павло, Кіндрат, Ілько, Іван, Хівря, Галя, Домаха.

Батьківський будинок у с. Демина Балка був під соломою і складався із сіней і хати. У сінях стояла пара коней.

Дівчиною ходила на вечорниці, що влаштовували біля ставка Канави, у полотняній вишитій червоно-чорним хрестиком сорочці, плахті, у коси вплітала стрічки, в свята носила намисто з дукачами. Нитки для сорочок фарбувати бузиною. Молодою Варвара вправно косила, в'язала, ткала, вишивала, а також пасла овець, орала кіньми.

У кінці 1920-х рр. взяла громадянський шлюб з парубком Андрієм з сусіднього села і пішла до нього жити. Дітей не було і з часом Варвара повернулася до батьків у Демину Балку. У 1933 р. совети зруйнували в селі церкву, родину Горбів вигнали з хати, що пізніше стала колгоспною будівлею, батьки по дорозі померли від голоду, брати і сестри розійшлися, хто куди, а Варвару з сестрою Домахою підібрали євреї, яких у Хоролі і навколишніх селах був чималий відсоток. Варвара працювала у родині Гольдштейнів по вулиці Комсомольській. Господарка – Мальвіна, аптекарка, господар – Зіновій, працював у книгарні. Був у них син Борюсік. Незадовго до початку війни родина Гольдштейнів переїхала до Лубен і восени 1941 р. їх разом з іншими євреями німці розстріляли. Про це інформаторка дізналася після повернення до Хорола з Харківського радгоспу, куди завербувалася та їй там не сподобалося. У Хоролі вона стала працювати санітаркою у лікарні.

* Тут і далі рис. 2–13 див. на кольоровій вклейці.

Під час німецької окупації потрапила під облогу і разом з іншими чекала відправлення до Німеччини. Її врятували лікарі, які підготували медичну довідку, що вона хвора на сухоти, і німці її відпустили.

Родина вірувала у Бога, батько співав у церковному хорі, коли церкву зруйнували, а віруючих переслідували, Варвара Гордіївна все одно вірила. «Бог мене і зараз тримає», – говорила пані Варвара. У батьківській хаті на покуті завжди висіли ікони з лампадкою.

Під час війни Варвара прийняла до себе другого чоловіка Ілька і прожила з ним близько п'ятидесяти років у громадянському шлюбі. Чоловік дуже пив, дітей не було.

У 98 років жінка ходила на двох паличках, бо 4 роки тому зламала ліву ногу, але огорог обробляла сама. Кімнати її оселі були прикрашені ручними виробами власного виготовлення: серветки, підзори, наволоки, плетені гачком, вишиті доріжки, рушники та серветки, оздоблені рішельє [2, с. 1].

Хорольський краєзнавчий музей.

Кілька залів присвячені етнографічному літопису мікрорегіону (житло, вбрання, ремесла) та сучасним майстрам. У звіті додаються відомості про майстрів народної творчості у Хоролі [1, с. 4].

Вишняки – село, центр сільської ради, розташоване за 3 км від районного центру. Сільській раді підпорядковані села: Вербине, Демина Балка, Костюки, Павленки. Площа населеного пункту 424 га, дворів – 783, населення станом на 01.01.07 – 2.030 осіб. Голова Вишняківської сільської ради – Тягній Іван Володимирович.

Збереглися Шевченківські пам'ятки у с. Вишняках. На схилі річкової заплави стоїть білостінний кам'яний будинок з рештками колись розкішного парку. Будинок двоповерховий, з куполом та високим шпилем у центрі. В час відвідання Т. Шевченка він належав Д. Оболенському. Село Вишняки поет охарактеризував у повісті «Близнецы» як «велике і бідне». З того часу в цьому відношенні нічого не змінилося. Описано там і церкву Св. Трійці, змуровану «генеральшею Пламенчихою» (Н. Д. Пламенець – Оболенською) над гробом свого чоловіка – серба у 1794–1799 рр. Споруда має вигляд хреста в стилі класицизму. Т. Шевченко назвав церкву прекрасною. Вона збереглася, але без меморіального знаку (рис. 13).

Інформатор: **Кіндій Марія Василівна** (в дівоцтві Качан за вітчмом), 14 жовтня 1926 р. н., село Вишняки, українка, освіта – 7 класів. 30 років працювала секретарем сільської ради (рис 3).

Батька не знала, незаконнонароджена, відомо, що він був москаль. Мати – Дядечко Наталка Никифорівна (у дівоцтві).

Батьківська хата в с. Вишняки – трикамерна мазанка під соломою (сіни, комора, кімната-кухня). На підвір'ї: сарай, саж, погріб цегляний глибокий; садок (груші дички, смородина); город (картопля, кукурудза, овочі). Всього 50 соток.

У 1933 р. мати від голоду підпухала, голодував брат та пізніше пішов працювати водієм у технікум: возив зі спиртового заводу брагу, з якої з домішками пекли млинці. Совети ходили по хатах, збирали вузлики з квасолею, горохом, але худобу не чіпали.

Мати носила полотняну, вишиту червоно-чорним хрестиком, сорочку.

1937 р. у Вишняках закрили церкву. В часи Другої світової храм працював і потім аж до 1963 року, коли приїхали з Хоролу партійні секретарі і все, що було у церкві вивезли з собою, лише заляпаний воском килим віддали до сільського клубу. У 1960–1980 рр. церкву використовували під спортзал та зерносковище. 1991 р. її відновили, відноситься вона до московського патріархату. У церкві хрестять, вінчають і відспівують майже всіх.

Інформатор **Шандиба Зінаїда Микитівна** (в дівочтві Лоза), 1948 р. н., с. Вишняки, українка, освіта вища (рис. 4).

Батьки: Лоза Микита Панасович, с. Ковалі Хорольського району (1906–1977), Одинець Катерина Федорівна (в дівочтві), 1913 – 2007 рр.

Батьківська хата збудована 1947 р. старим методом на сохах під очеретом. Вкопали яму, брали землю і разом з половою качали вальки, а потім мазали. Будували хати толокою. У голодному 1947 р. односельці приходили будувати хату кожен зі своєю торбинкою.

Колгоспники, які мали дітей, повинні були відробити щороку 200 виходнів. Хто мав дітей, працювали відповідно 120, 150, 180, у залежності від їх кількості.

Материнський рід був козацьким, жили на Зарудці. І до сьогодні знають, що кріпаки у Вишняках жили до Зарудки, а козаки – за річкою. Від прабабусі до козацької крові домішалася грецька. З Кримської війни до Вишняків невідомо яким вітром занесло грека і в прабабусі Одинець Варвари Йосипівни народився син Одинець Федір Дем'янович, красивий, статний. Цей грецький компонент проглядався й у інформатора Зінаїди Шандиби, онуки Федора Дем'яновича Одиця.

З розповідей матері Катерини Федорівни пам'ятає, що у її батьківській хаті у хижці, де зберігали збіжжя, проводили вечорниці. На Трійцю (храмове свято) у с. Вишняках уквітчували деревце і вносили його до хати. Після війни мати Катерина на свята, особливо храмове (Трійця), одягала вишиту червоно-чорним хрестиком або білу мережану сорочку. У довгому сараї було 2-3 корови, 2 пари коней,

у хліву – вівці. Родина мала вигін, тримали 100 гусей. Землі склали десять десятин. Сільськогосподарський інвентар: молотарка, машина для обмолоту, сіялка, борони, плуги.

Існувало натуральне господарство. Діти: Григорій – шив взуття, Петро – швець, Ірина – швачка, Настя – ткаля, Катерина (матір інформаторки), неосвічена – пасла гусей.

У садку росли груші, сливи, вишні. Мали сінокіс, ловили рибу. Город прилягав до річки і зараз це урочище називається Грекове. В цій частині села і до сьогодні проводяться купальські свята.

У клуні дідуся з бабусею були заготовлені 2 хрести і дві труни.

Масового голодомору у Хоролі і Вишнях, як стверджували очевидці, зокрема М. В. Кіндій, колишній секретар і голова сільської ради, не було.

Виручав спиртовий завод (брага, маляс), склади картоплі, молодий рогіз, риба. В ямах біля спиртового заводу зберігалася густа брага, яку набирали відрами і робили з перетертими кукурудзяними качанами млинці. До малясу, солодкуватої патоки добавляли рогіз, квасолю, сік буряка і пекли медяники.

До Другої світової війни у Вишнях і Хоролі проживало багато євреїв. За спогадами дідуся і бабусі Зінаїди Шандиби Федора і Варвари Одинець, вони батрачили в єврейки поміщиці Щербинської, яка жила на козацькому боці села – Зарудці. У Хоролі мешкав бідний багатодітний і неохайний єврей Шавранський, про якого у Вишнях була поширена приказка: «Ходиш, як Шавранський» [2, с. 4].

Інформатор **Ковтун Варвара Григорівна**, 1912 р. н., 96 років, село Вишньки, українка. Батьки: Рида Григорій, Рида Мотрона.

Проживали в козацькій частині села. В хаті зафіксувала вишиті пані Варварою рушники (гладь, різнокольорові нитки, плетиво гачком). За станом здоров'я відповідати вона не змогла.

Староаврамівка – село, центр сільської ради, розташоване за 7 км від районного центру м. Хорол. Сільській раді підпорядковані 7 населених пунктів (основні Староаврамівка, Бутівці, Стайки, Улянівка). Мешканців у Староаврамівській сільраді – 1.738, дворів – 677, проживають українці. Голова Староаврамівської сільської ради – Лозенко Олександр Анатолійович.

Інформатор **Жадан Григорій Трохимович**, 1925 р. н., Староаврамівка, українець, освіта середня спеціальна (агроном, плодоовочівник), комуніст, секретар парторганізації колгоспу протягом тридцяти років. Батьки: Жадан Трохим Андрійович (1890–1960), Староаврамівка, українець; Жадан (у дівоцтві Подать) Оксана Захарівна (1892–1984), українка.

Було шестеро дітей: Григорій, Андрій (рано помер), Микола, Іван, Петро, Федір, Трохим. Петро і Федір загинули у Другій світовій війні.

Батьківська хата трикамерна, чоло – на південь, 7 x 9 метрів.

Мати носила спідницю на 8 чи 6 пілок. Коли було скрутно, вирізала пілки і шила синам штанці. У свята – скляне різнокольорове намисто у кілька разків.

Звичаї і Обряди. Весілля.

У суботу молодий їхав на підводі, заможніший на бричці за молодю. Хлопці стояли на воротах і вимагали могорич: без нього не пускали. Забирали молоду, виводили на вулицю, де чекали коло воріт односельці. Молода повинна була всім кланятися. Привозили додому, батьки зустрічали хлібом–сіллю й образами. Заходили у хату і починали їсти, пити. Гуляли у неділю, понеділок, а потім по черзі зносилися і продовжували гуляти до п'ятниці. Молоді йшли до родичів і там ночували. Обрядів, які засвідчували цноту молодої, вже не було.

Існував дуже відвертий обряд показу сусідом межі молодій (стоячи на кордоні він показував їй дупу, щоб вона затямила, де не її земля).

1932 року почався Голодомор. Їздили активісти і забирали все. Інформатор запевняв, що у Покровській Багачці не було голоду, а у Староаврамівці люди лежали попід тином. Старші брати, доставали батькові брагу, бо він вже був пухлий. На бразі варили лущпиння, акацію, кропиву. Рідна тітка, сестра матері не записалася до колгоспу: мала хліб і давала їм по мисочці борошна. В їхній родині молоди кукурудзяні стрижні, додавали бурячки, рогіз, трохи молока і борошна, і ліпили якісь млинці. Корова була своя.

1937 року почалися репресії. Пам'ятає, як забрали трьох колгоспників і вони більше не повернулися. З сільської церкви у 1937 р. поскидали дзвони, люди кричали, але церкву закрили і зробили склад. При німцях у 1943, за свідченням інформатора, її спалили місцеві поліцаї.

Звичаї і обряди. Похорони.

На покуті лежав мрець, люди прощалися з ним, опускали у землю. Господар або господарка запрошували всіх, хто на цвинтарі, на обід. Матір інформатора ховали без священика (він був секретарем парторганізації), грав духовий оркестр: хоча померла була, за висловом сина, набожною. Батько у бога не вірував, не вірував і він.

Інформатор: **Божко Василь Трохимович**, 1927 р. н., село Вергуни, українець, ветеринар (рис. 5). Батьки: Божко Трохим Назарович (1892–1966), Дігтяр Тетяна Іванівна, у дівочтві (1892–1951).

Батьківська хата – трикамерна мазанка під соломою з грубою в снігах, призьба підфарбована жовтим кольором.

Бабуся інформатора Мотрона Божко (1870–1942) також була з Вергунів, носила юпку з фалдами, спідницю, очіпок, капор. Свекор не допускав невістку топити пічку без капора, щоб волосся не падало в їжу.

Дід Степан, учасник російсько-японської війни, грав на контрабасі і тому всіх членів родини називали «контрабаси». Жили вони у Вергунах на хуторі Косарівка, назва якого походила від імені єврейської дівчини Рівка, яка була косоока. У 2008 р. на хуторі лишалось дві хати.

1933 р. у Бутівцях знесли церкву, у Вергунах був голод, рятувала корова: ложками пили молоко. Мати біля жорен вимітала борошно, додавала листя, молоко і випікала хліб. Мати була пухла.

1944 р. пішов до війська, був у Маньчжурії, на японській війні, потім працював на Камчатці.

Свята та обряди. Весілля.

Василь Трохимович 1954 р. одружився, пішов у прийоми в Староаврамівку. Розписалися у с. Бутівці восени, бо був піст (Пилипівка), тому весілля відбулося після Різдва, в січні 1955 р. Приїхали з с. Вергуну двома підводами. Після весілля в Староаврамівці знову поїхали в рідне село нареченого і там продовжували святкувати.

Вбрання нареченого: чехословацький костюм, хромові чоботи і верхній одяг – москвичка. Наречена була у чорному пальті і платку.

У 1972 р. закінчив однорічну ветеринарну школу у Кобеляках: 20 років пропрацював у Бутівцях і 10 років у Староаврамівці на свинофермах.

Вірування.

Дітей хрестили (священиків запрошували з Улянівки і Староаврамівки, відповідно у 1955 і 1961 рр.). У Вергунах була церква Різдва, у Староаврамівці – Андріївська. До церкви ходив рідко, ніколи було, хоча сусіду, у випадку дискусій про віру, говорив, щоб Бога не чіпав [2, с. 6].

Дорогою до Хорола через села Староаврамівка, Бутівці мені траплялися свійські (корови, кози) й дикі тварини, рептилії та птахи.

Висновки. Серед житлових споруд Хоролу, Вишняків, Староаврамівки, Бутівців (рис. 6–12) переважає забудова 1960–х рр.: цегляні хати з чотирихилим дахом під шифером, інколи залізом, з фронтонами. В колористичній характеристиці екстер'єрів житлових будівель головним, на наш погляд, було рішення верхньої частини вікон – пластикна обробка наличника, двостулкових ставень, вікон з п'ятьма білими конструктивними переплетеннями, загального тла хати, пілястр, фризів. Тепле за кольором тло хати (жовте, червоне) поєднувалося з виразним вікном теплого, але насиченого кольору. Біле тло хати гармоніє з біло-блакитними наличниками, ставнями, кутовими пілястрами у селах Вишняки, Староаврамівка, Бутівці. Суттєве значення

у кольоровому рішенні житла мало фарбування дверей, вікон, веранд. Кутові плястри потовщували стіни, зменшували сирість будинків і мали кольорове узгодження з фризом, ставнями, наличниками, дверима. Деякі наличники були з накладними і прорізними елементами, виділені кольором. Підфарбування призьби чи нижньої частини стіни – характерна особливість старого і сучасного сільського житла. Поруч з традиційною забудовою 1960-х рр. зрідка зустрічалися старі хати під очеретом, переважно як кинуті, а також сучасні будівлі з використанням нових матеріалів і елементів еkleктики в екстер'єрі.

Джерела та література

1. Галян Г. І. Звіт про етнографічну експедицію-розвідку до Хорольського району (4-6 червня 2008 року) // НА ПКМВК. – Спр. 09-Е-26. – Польовий щоденник. – 9 арк.

2. Галян Г. І. Звіт про етнографічну експедицію-розвідку до Хорольського району завідувача науково-дослідного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею Галини Галян з 4-6 червня 2008 року // НА ПКМВК. – Спр. 09-Е-26. – 7 арк.

3. Щербак І. М. Закарпаття у ХХ столітті: погляд очевидця / І. М. Щербак // Народна творчість та етнологія. – К., 2014. – № 5. – С. 15–16.

G. I. Galian

Ethnographic Exploration in Khorol District

About Ethnographic Exploration of Khorol district.

Key Words: *Khorol District, informant, house, clothes, famine, war, song, holidays.*

УДК 903.044(477.53)

Н. Г. Кондратенко, В. І. Старченко

м. Полтава

РОДИННІ РУШНИКИ ІЗ ХОРОЛЬСЬКОГО КРАЮ

Публікується огляд рушників з Хорольського району, подарованих музею у 2008 р. Наводиться коротка історія родини, яка їх виконала та зберегла.

Ключові слова: рушник, орнамент, Хорольський район, Горбенко Василь Григорович, родина Дем'янків.

Знаковою символічною деталлю побуту українців є рушник. Його присутність простежується у всіх важливих подіях життя, святах і обрядах. Символіка рушників увібрала в себе матеріальний й духовний бік життя наших далеких предків [2, с. 383]. При цьому цікавими для вивчення є не лише рушники, виконані на високому мистецькому рівні, а й звичайні побутові зразки, що відображали смаки й уподобання пересічних людей.

У 2008 р. зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського поповнилося невеликою добіркою рушників і фіранок з Хорольщини [1]. До музею їх передав Василь Григорович Горбенко, мешканець Полтави, небайдужий до історії рідного краю. Рушники належали його родині, свого часу їх вишивали сестри Дем'яненки – Варвара, Катерина, Ольга, Марія, Юхимина й Настя, які народилися у с. Ново-Іванівка Хорольського р-ну Полтавської обл. в сім'ї Семена Гнатовича (1892–1962) та Парасковії Семенівни (1892–1987) Дем'яненків.

На долю родини випало чимало випробувань. Семен Гнатович був учасником Першої Світової війни, у бою був тяжко поранений розривною кулею в груди. У 1930-х роках його доньку Юхимину, разом із чоловіком та дітьми, більшовицька влада визнала куркулями та вислала до Сибіру. Через кілька років батькові вдалося домогтися для них звільнення, і вже з відповідними документами довелося здійснити нелегку подорож до далекого місця заслання й назад в Україну.

Роки Другої Світової війни (1939–1945) також стали випробуванням для Дем'яненків. Настю вивезли до Німеччини, Варвара втратила чоловіка. У Радянсько-фінській війні (1939–1940) загинув чоловік Марії, тому роки окупації жінка переживала разом з батьками та молодшою сестрою Ольгою. Та незважаючи на всі ці перипетії, родина зберегла традицію прикрашати своє помешкання вишитими рушниками, які пізніше син Ольги Семенівни й передав до музею.

Далі наведемо їх реєстр, з коротким описом кожного зразка.

Перелічені зразки – це звичайні побутові рушники, виконані радше з натхненням, ніж із дотриманням традиційної регіональної семіотики орнаментів і кольорів, однак, безсумнівно, вони відображають дух та історію однієї, окремо взятої родини з Хорольщини.

1. ПКМВК 82795, Тк 6879. Рушник вишитий. Сер. XX ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція несиметрична, поліхромна з рослинним орнаментом: гілки з виноградним листям та полуницями. Кольори: зелений, синій, жовтий, коричневий, бузковий, рожевий. Полотно фабричне, художня гладь. 300 x 40 см [3, с. 311–312].

2. ПКМВК 82796, Тк 6880. Рушник вишитий. Сер. XX ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція ярусна, поліхромна з рослинно-орнітоморфним орнаментом: угорі пташка з гілкою стилізованих квітів, під нею гілки квітів з пуп'янками. Яруси розмежовані плетивом гачком. Низ рушника підрублений машинним швом і оздоблений філейним плетивом гачком. Кольори: червоний, синій, зелений, чорний, жовтий, коричневий. Полотно фабричне, хрестик, філейне плетиво. 243 x 39 см [3, с. 313–314].

3. ПКМВК 82797, Тк 6881. Рушник вишитий. Сер. XX ст. Хорольський р-н Полтавської обл. (рис. 1). Композиція симетрична, поліхромна з рослинним орнаментом: дві гілки горизонтальні, одна – вертикальна над ними. В різні боки відгалужуються троянди, пуп'янки та листя. Кольори: червоний, синій, зелений. Полотно фабричне, хрестик. 230 x 38 см [3, с. 313–314].

4. ПКМВК 82798, Тк 6882. Рушник вишитий. Сер. XX ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція симетрична, поліхромна з рослинним орнаментом: гілка й вінок з квітами троянди. Кольори: червоний, синій, зелений, жовтий, коричневий, чорний. Полотно фабричне, хрестик. 226 x 36 см [3, с. 313–314].

5. ПКМВК 82799, Тк 6883. Рушник вишитий. Сер. XX ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція симетрична, поліхромна з рослинним орнаментом: горизонтальні квіткові гілки з листям та пуп'янками. Кольори: червоний, синій, зелений, жовтий, коричневий, чорний. Полотно фабричне, хрестик. 230 x 38 см [3, с. 313–314].

6. ПКМВК 82800, Тк 6884. Рушник вишитий. Сер. XX ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція симетрична, поліхромна з рослинним орнаментом: знизу квітково-листяна гілка з пуп'янками, у центрі кошик з квітами і листям, над кошиком зігнута півколом гілка з листям і квітами з гілками бузку. Кольори: червоний, синій, зелений, бузковий, жовтий, коричневий. Полотно фабричне, художня гладь. 234 x 43 см [3, с. 315–316].

7. ПКМВК 82811, Тк 6888. Рушник вишитий. Пер. чв. XX ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція фризова, симетрична, поліхромна з рослинно-геометричним та орнітоморфним орнаментом: Вгорі пташка на гілці з квітами в обрамленні вінка. Головне поле рушника займає вінок квітів, всередині якого пташка на гілці винограду, виконана у техніці «мережка». Низ рушника підрублений одинарним прутиком. Полотно домоткане, хрестик, мережка. 328 x 45 см [3, с. 317–318].

8. ПКМВК 82812, Тк 6889. Рушник вишитий. Др. пол. XX ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція симетрична, поліхромна, двоярусна, з рослинним орнаментом: гілки з квітів тюльпанів, ромашок, волошок та листя. Низ рушника підрублений одинарним прутиком. Кольори: червоний, зелений, синій, жовтий, фіолетовий. Полотно фабричне, полтавська гладь, стебловий шов, мережка. 209 x 38,5 см [3, с. 317–318].

9. ПКМВК 82813, Тк 6890. Рушник вишитий. Др. пол. XX ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція симетрична, поліхромна з рослинно-орнітоморфним орнаментом: угорі вишитий голуб з конвертом у дзьобі, під ним квітка з листям, яку обрамлює напис: «ХРАНИ МИН(Е) (БО)ЖЕ!», нижче півколом гілка зі стилізованих квітів ромашок та листя. Підрублений машинним швом. Кольори: червоний, зелений, синій, сірий. Полотно фабричне, машинний шов, стебловий шов. 210 x 38 см [3, с. 319–320].

10. ПКМВК 82814, Тк 6891. Рушник вишитий. Др. пол. XX ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція симетрична, поліхромна, з рослинним орнаментом: букет стилізованих квітів та пуп'янків. Низ рушника оздоблений у техніці вирізування, підрублений машинним швом. Кольори: червоний, зелений, синій, жовтий. Полотно фабричне, полтавська гладь, стебловий шов, вирізування. 198 x 38 см [3, с. 319–320].

11. ПКМВК 82815, Тк 6892. Рушник вишитий. Др. пол. XX ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція симетрична, поліхромна з рослинним орнаментом: центральна частина прикрашена букетом квітів у кошику. Низ рушника оздоблений в'юнкою гілкою з квітами, пуп'янками та листям. Кольори: червоний, рожевий, фіолетовий, жовтий, зелений, синій. Полотно фабричне, полтавська гладь, стебловий шов, філейне плетиво. 238 x 36,5 см [3, с. 319–320].

12. ПКМВК 82816, Тк 6893. Рушник вишитий. Др. пол. ХХ ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція фризова, поліхромна з рослинним орнаментом: букети зі стилізованих квітів та пуп'янків, гілки квітів. Низ рушника підрублений машинним швом та оздоблений фабричним плетивом. Кольори: червоний, зелений, синій. Полотно фабричне, полтавська гладь, стебловий шов, філейне плетиво, прорізна та коса машинна гладь. 254 x 36,5 см [3, с. 321–322].

13. ПКМВК 82817, Тк 6894. Рушник вишитий. Др. пол. ХХ ст. Хорольський р-н Полтавської обл. (рис. 2). Композиція симетрична, поліхромна з рослинним орнаментом. Вгорі композиція із трьох квітів, пуп'янків та листя. Внизу розташована в'юнка гілка зі стилізованих квітів. Підрублений машинним швом, оздоблений філейним зубчастим плетивом гачком. Кольори: червоний, жовтий, синій, чорний, коричневий. Полотно фабричне, полтавська гладь, стебловий шов, філейне плетиво. 228 x 36,5 см [3, с. 321–322].

14. ПКМВК 82818, Тк 6895. Рушник вишитий. Др. пол. ХХ ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція симетрична, поліхромна з рослинним орнаментом. Центральний мотив – букет квітів з пуп'янками, низ рушника оздоблений в'юнкою гілкою, квітами та філейним зубчастим плетивом гачком. Полотно фабричне, полтавська гладь, стебловий шов, філейне плетиво. 208 x 39 см [3, с. 321–322].

15. ПКМВК 82819, Тк 6896. Рушник вишитий. Др. пол. ХХ ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Композиція симетрична, поліхромна з рослинним орнаментом: гілка зі стилізованих квітів. Низ рушника оздоблений рослинним орнаментом у техніці «вирізування». Кольори: синій, зелений, червоний. Полотно фабричне, полтавська гладь, стебловий шов, вирізування. 206 x 38,5 см [3, с. 323–324].

16. ПКМВК 82820, Тк 6897. Фіранка віконна. Др. пол. ХХ ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Прикрашена вишитим хрестиковою технікою букетом волошок і маків у вазі. Кольори: зелений, синій, червоний. Полотно фабричне, хрестик, філейне плетиво, машинний шов. 120 x 68 см. [3, с. 323–324].

17. ПКМВК 82821/1-2, Тк 6898/1-2. Фіранки віконні. Др. пол. ХХ ст. Хорольський р-н Полтавської обл. Прикрашені вишитими хрестиковою технікою букетами волошок і маків та пуп'янків. Внизу букета ромби-медальйони. Кольори: зелений, синій, рожевий. Низ підрублений машинним швом та оздоблений фабричним делікатним філейним плетивом. Полотно фабричне, хрестик, філейне плетиво, машинний шов, фабричне делікатне філейне плетиво. 140 x 78 см; 142 x 81 см [3, с. 323–324].

Типовою для Хорольського краю є побудова симетричної композиції з ретельним орнаментальним заповненням стилізовано-рослинними мотивами, виконаними нитками спокійних кольорів гладдю або занизуванням. Поява у ХІХ столітті вишивання хрестиком знівелювала автентичні техніки виконання, а використання ниток яскравих кольорів фактично знищило символічне значення колористики рушника [4]. Тоді дослідниця української вишивки Олена Пчілка писала: «...Наш стиль починає псуватися, спотворюватися. Замість давніх зорів можете побачити на рукавах селянок, міщанок або й у панночок

та дам страшенну ляпанину найбезглуздішого смаку». Поступово ця тенденція поширювалася серед пересічних людей [5, с. 4].

Перелічені зразки з музейного зібрання виконані з великим натхненням, проте без дотримання давньої традиційної регіональної семіотики орнаментів і кольорів, тобто, є прикладом саме такого знівелювання місцевого колориту. Однак вони відображають дух та історію однієї, окремо взятої родини з Хорольщини, тому, безсумнівно, становлять інтерес для дослідників та музейної збірки.

Література

1. Акт вступу № 300 від 27.12.2008 // Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського.

2. Власенко І. Колекція рушників у збірці Полтавського краєзнавчого музею (фонд Костя Мошенка, Вадима і Данила Щербаківських) / Ірина Власенко, Марія Пісцова // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – Вип. VIII. – С. 382–389.

3. Інвентарна книга ПКМВК «Тк-7» (розпочата 1992 р). – 418 с.

4. Мельник Ю. Магічність української вишивки [Електронний ресурс] / Юрій Мельник. – Режим доступу: http://rushnyk.ukrsov.kiev.ua/3/-/asset_publisher/9yFj/content/

5. Пчілка О. Українські узори / Олена Пчілка. – Новоград-Волинський, 2007. – 16 с.

N. G. Kondratenko, V. I. Starchenko

Family Towels from Khorol District

The list of towels from Khorol District that was given to the museum in 2008 is published. Short story of the family, which made and saved them, is given.

Key Words: *towel, Khorol District, Gorbenko V., the Demiyanenkos family.*

УДК 908=502.8(477.53)

Н. М. Сиволап

м. Полтава

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ВИДАТНИХ ЗЕМЛЯКІВ У с. ВИШНЯКИ ХОРОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Публікація присвячена об'єктам культурної спадщини с. Вишняки, які пропонуються до занесення в «Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Хорольський район».

Ключові слова: «Звід пам'яток історії та культури України», Полтавська область, Хорольський район, Вишняки, пам'ятки, об'єкти культурної спадщини.

Відповідно до Указу Президента України № 1/2013 від 2 січня 2013 р. та розпорядження голови Полтавської обласної державної адміністрації № 204 від 07.05.2013 р. науковими співробітниками

Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського виконується план заходів з підготовки тому «Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область».

У 2015–2016 рр. науковцями здійснено експедиційні обстеження території Хорольського району і безпосередньо с. Вишняки. Були проведені обстеження вже відомих пам'яток на території села, яких станом на 1984 р. налічувалось 4 об'єкти історії, 2 мистецтва, 2 архітектури. В процесі дослідження виявлено ще 5 об'єктів культурної спадщини.

Автор не ставить за мету висвітлювати історію с. Вишняки, тому обмежується тільки характеристикою об'єктів культурної спадщини села, які пропонуються включити до випуску «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Хорольський район».

Найвідомішою з них є мурована Троїцька церква, датована кін. XVIII – поч. XIX ст. [13, с. 127–128, рис. 1]. Постановою Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 р. № 970 вона взята під охорону держави як пам'ятка архітектури (охоронний № 598) [3, с. 281].

Під вівтарною частиною церкви знаходилася усипальня, розташована на глибині 5 м, з шириною зовнішньої стіни 2 м. У 1937 р. під час проведення будівельних робіт усипальню та вхід до неї засипано, розібрано фронти і покрівлю, забетоновано пазухи склепінь. За інформацією дослідників [17, с. 637], тут похований Пламенець (Пламенац) Родіон (Іродіон) Степанович (нар. 1737 р.), полковник Гадяцького полку (1777–1782) [7, с. 202].

Навпроти церкви розташований садибний будинок (1805 р., охоронний № 597) [3, с. 281], в якому на запрошення господарів зупинявся 1845 р. Т. Г. Шевченко. Архітектурні будівлі с. Вишняки мають свою історію. У 1744 р. село було передане царицею Єлизаветою Петрівною генеральному бунчужному Дем'яну Оболенському, а в 1758 р. ним володіла вже його донька Надія Дем'янівна. З 1775 р. власником села став її чоловік – полковник Родіон Пламенець. За переказами, коли полковник Пламенець помер, на його могилі дружина розпочала будівництво кам'яної Троїцької церкви, розташованої на одній вісі з будинком. Споруджений архітектурний комплекс був оточений парком і фруктовим садом. Будинок мав з торцевих боків одноповерхові флігелі, де жила прислуга. Дах завершував купол з невеликим шпилем. У центрі будинку на першому і другому поверхах розміщувалися великі круглі зали, вхід до яких влаштували з вестибюлю першого поверху. Навколо залів по анфіладній системі розташовувалися приміщення різного призначення. Автор проекту будинку документально не встановлений. Як уважав відомий український поет, краєзнавець П. П. Ротач (24.01.1925–13.06.2007), цей будинок споруджений за

проектом архітектора М. О. Львова (4(15) 05.1753, тепер Тверська обл. РФ – 22.12.1803 (3.01. 1804) м. Москва) [16].

У наш час в будинку розміщений адміністративний корпус Вишніківського будинку-інтернату для громадян похилого віку та інвалідів. Загальна площа 622,0 кв. м. Первинний вигляд будинку частково змінений. Прибрані колонні портики з боку парадного входу і паркового фасаду.

У 1961 р. на фасаді будинку встановлена біломармурова дошка (0,6 x 0,7 м) з пам'ятним написом: «У цьому будинку в липні 1845 року перебував великий український народний поет Т. Г. Шевченко».

Про трагічні події Другої Світової війни нагадує пам'ятне місце бою і братська могила воїнів Червоної Армії, розташована на східній околиці села. Поховані 23 воїни 51-го стрілецького полку 93-ї стрілецької дивізії та 259-го окремого танкового полку 3-го гвардійського механізованого корпусу.

Ворог утримував оборону, створивши мінні поля поблизу с. Вишняки та вздовж р. Хорол. Група танків Червоної Армії, прорвавшись на околицю села крізь безперервний артилерійський і мінометний вогонь, підірвалася на мінах. Воїни первісно були поховані у братських могилах за 650 і 1200 м південно-західніше с. Зарудка (приєднане до с. Вишняки). У 1949 р. їх останки перенесені до однієї братської могили. Згідно з рішенням загальних зборів колгоспників с. Вишняки, біля могили на цегляному постаменті було встановлено башту з танка Т-34 [10]. Відповідно постанови Полтавського обкому КП України та виконкому обласної Ради депутатів трудящих № 20 від 14 березня 1975 р. башту замінено на СУ-100 – самохідно-артилерійську установку періоду Другої Світової війни, що створена на базі середнього танку Т-34-85 конструкторським бюро Уралмашзаводу в кінці 1943 – на поч. 1944 рр. Серійний випуск СУ-100 розпочатий у серпні 1944 і продовжувався до початку 1948 рр. Крім того, у 1951–1956 рр. її виробництво здійснювалося у Чехословаччині. Всього було виготовлено 4976 САУ цього типу [9]. Самохідно-артилерійську установку встановлено на залізобетонному постаменті (1,6 x 7,0 x 3,2 м), облицьованому бетонними плитами. На чільній стороні постаменту – пам'ятний напис накладними літерами і дата бою: «Вічна пам'ять героям-танкістам, які загинули звільняючи с. Вишняки 19.IX.1943». Під написом – чавунна плита (1,4 x 1,0 м) з пам'ятним написом і прізвищами загиблих воїнів: «Вечная слава воинам-героям павшим в боях за Родину 1941–1945 г.г.

Рядовой Андреев Федор Иванович
рядовой Багин Петр Иванович
сержант Зайцев Алексей Алексеевич

рядовий Кочнев Меркурий Афанасьевич
сержант Лукьянов Михаил Прокофьевич
рядовий Милишников Афанасий Алексеевич
рядовий Миронов Дмитрий Алексеевич
рядовий Мозгин Александр Григорьевич
младший сержант Мосунов Кузьма Филиппович
рядовий Ткачев Михаил Антонович
рядовий Свинарь Федор Иванович
рядовий Юхтман Израил Соломонович».

У ході досліджень було встановлено ще 7 прізвищ воїнів 93-ї стрілецької дивізії, які, імовірно, поховані в цій могилі:

ст. сержант Литкін Федір Іванович (1920 – 22.09.1943)
рядовий Мешалкін Василь Григорович (1899 – 21.09.1943)
рядовий Гафоров Сайво (1917 – 21.09.1943)
рядовий Маркін Іван Миколайович (1902 – 22.09.1943)
ст. сержант Ковальов Віктор Андрійович (1919 – 22.09.1943)
рядовий Костенко Микола Миронович (1904 – 22.09.1943)
рядовий Назимов Карім (1907 – 21.09.1943) [18, Арк. 5, 6, 8-11].

На жаль, залишилося невстановленим прізвище воїна Червоної Армії, похованого в окремій могилі, що у південній частині села, біля кладовища. На могилі встановлено надгробок (1,0 x 0,45 м) з нержавіючої сталі, увінчаний зіркою, без написів. Могила взята на облік рішенням виконкому Полтавської обласної Ради народних депутатів від 23.04.1984 р. № 165 [14].

У східній частині села розташований Вишняківський спиртзавод, одне із найстаріших підприємств галузі. Його головний корпус був побудований ще 1883 р.

У листопаді 1941 р. на території спиртзаводу розміщувався табір тимчасового утримання військовополонених, організований німецькою окупаційною адміністрацією. Призначався для утримання військовополонених, яких використовували під час збору цукрових буряків. Після закінчення бурякозбирального сезону ліквідований, а військовополонені переведені до одного з таборів у м. Хорол [1, с. 8 – 9]. Меморіальна дошка не встановлена.

На фронтах Другої Світової війни воювало 869 жителів с. Вишняки, 365 з яких загинули [5, с. 130–145].

У пам'ять про них в 1967 р., згідно з рішенням колгоспників колгоспу «Ленінський шлях» № 71 від 26 вересня 1965 р., в центральній частині села встановлено пам'ятний знак – стелу, у 1975 р. замінену на скульптуру воїна (вис. 2,1 м), виготовлену Київським живописно-скульптурним комбінатом [11]. На стелі закріплені 3 дошки (1,4 x 0,4 м) сірого полірованого граніту, де увічнені 335 прізвищ земляків, і розміщений пам'ятний напис: «Вічна пам'ять нашим дорогим односельчанам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.».

У центральній частині села (вул. Шевченка, 68-а) розташована колишня церковнопарафіяльна школа, що діяла з 1912 р. [13, с. 128]. Будинок площею 330 кв. м. одноповерховий, цегляний, Г-подібний у плані, покрівля 4-схила, шиферна. На сьогодні тут розташована амбулаторія загальної практики сімейної медицини с. Вишняки. Тут, у Вишняківській семирічній школі з 1944 по 1952 рр. навчався Іван Федорович Хмара (7.06.1936, с. Вишняки нині Хорольського району Полтавської області – 21.01.1956, Антарктида) – учасник експедиції до Антарктиди.

Народився у селянській родині. Працював у місцевому колгоспі. Після закінчення місцевої школи навчався у Каховському ПТУ. Після навчання працював за направленням на будівництві Каховської ГЕС і на Вишняківському спиртзаводі. Звіди потрапив на курси механіків. Працював на лісорозробках у м. Архангельськ. У 1954 р. був призваний на строкову військову службу. Служив на півночі, за полярним колом. Потім проходив навчання на дизель-електроході «Обь». У 1956 р. записався добровольцем до антарктичної експедиції. І. Ф. Хмара входив до складу монтажно-будівельного загону, що був приписаний до експедиції для будівництва житлових і службових приміщень, а також монтажу радіо- та електростанції.

Трагічно загинув, рятуючи трактор і вантаж експедиції. Місце загибелі, один із мисів південного континенту названо ім'ям Івана Хмари, де встановлено пам'ятний знак [6, с. 76].

2 листопада 1969 р. відомому земляку споруджено пам'ятник біля школи, в якій він навчався. Залізобетонне погруддя (1,5 x 0,5 м) встановлене на цегляному постаменті (вис. 3,7 м). З чільного боку постаменту викарбуваний напис: «І. Ф. Хмара 1936–1956». Поруч з пам'ятником були розміщені дві горизонтальні стели білого кольору, що символізували розколоті навпіл брили льоду. Скульптура виготовлена на Київському живописно-скульптурному комбінаті, скульптор С. Кучеренко [12].

У 1975 р. пам'ятник було перенесено на подвір'я новозбудованої сучасної школи. Цегляний постамент замінили на бетонний (2,4 x 0,55 x 0,75 м), на якому закріплена дошка з нержавіючої сталі (0,3 x 0,4 м) з написом: «Іван Федорович Хмара». Основою для постаменту служить двоступінчатий бетонний цоколь (0,5 x 2,8 x 5,0 м).

У центральній частині сільського кладовища похована відома землячка Ірина Данилівна Мартиненко (28.04.1904, с. Вишняки нині Хорольського району Полтавської області – 19.06.1995, там само) – перша в Україні жінка – голова сільської ради. Обрана головою Вишняківської сільської ради 1929 р. У 1931 р. сільська рада включилася до всеукраїнського конкурсу на кращу організацію ро-

боти сільської ради і виявилася переможцем. У роки Другої Світової війни І. Д. Мартиненко була вивезена на примусові роботи до Німеччини. Після повернення додому обиралася головою виконкому і депутатом сільської ради [8, с. 4].

У 1996 р. на могилі встановлено надгробок з мармурової крихти (1,15 x 0,50 м), на якому закріплено фотооувал у кераміці (0,20 x 0,13 м) і дошка з нержавіючої сталі (0,15 x 0,20 м) з пам'ятним написом: «Мартиненко Ірина Данилівна 28.04.1904 – 19.06.1995».

Є на території села об'єкти, що розповідають про події сучасності.

На центральній алеї кладовища похований Андрій Васильович Деробченко (26.09.1981, с. Вишняки Хорольського району Полтавської області – 27.08.2014, с. Новозар'ївка Старобешівського району Донецької області, похований с. Вишняки Хорольського р-ну Полтавської обл.) – учасник АТО, неоголошеної російсько-української війни, солдат, старший стрілець 92-ї окремої механізованої бригади. Навчався у Вишняківській загальноосвітній школі I – III ступенів. Як згадає його класний керівник, Горьова Надія Григорівна: «Андрій був дуже дружлюбним, відповідальним, мав авторитет серед товаришів і захоплювався спортом» [4].

Працював різноробчим у місцевому сільгоспдприємстві. З 2000 по 2002 рр. проходив строкову службу у Збройних Силах України. Після демобілізації працював охоронником I-го розряду, інструктором з організації цивільної охорони при Хорольському РВ УМВС у Полтавській області, охоронником I-го розряду команди цивільної охорони Лубенського міжрайонного відділу Державної Служби Охорони при Лубенському РВ УМВС України у Полтавській області. З 2005 р. – охоронник у ТОВ «Альфа-Щит», ПП «Явір-2000». З лютого 2011 р. по грудень 2013 р. – коваль-штампувальник у термічному цеху ВАТ «Крюківський вагонобудівний завод» у м. Кременчук.

2 серпня 2014 р. мобілізований добровольцем до лав Збройних Сил України. 25 серпня вирушив із підрозділом у зону бойових дій. Загинув 27 серпня 2014 р. на дорозі між селами Новозар'ївка та Войкове. Перебував у складі ротного-тактичної групи 92-ї окремої механізованої бригади, яка мала деблокувати війська, що опинилися в Іловайському котлі. Група була обстріляна російською артилерією та диверсійно-розвідувальними загонами супротивника. Вважався зниклим безвісти [2, с. 2]. 16-го вересня 2014 р. тіло А. В. Деробченка було ексгумовано і привезено до м. Запоріжжя пошуковцями місії «Евакуація – 200» («Чорний тюльпан»). Ідентифікований за експертизою ДНК.

Похований 20 лютого 2015 р. у рідному селі. Цього ж року на могилі встановлено надгробок з сірого полірованого граніту

(1,2 x 0,5 м) з портретом воїна, зображенням ордену «За мужність» III-го ступеня та пам'ятним написом: «Деребченко Андрій Васильович 26.09.1981 – 27.08.2014». На звороті – напис: «Не дасть нам Мати Благосердя в жестокосерддї нашем і от жестокосерддї ближженнїя погібнути тыбо еси воистину злых сердец умягчение» та зображення ікони «Богородиця Семистрільна». На могилі покладена плита (1,05 x 0,5 м) сірого полірованого граніту з написом: «Пусть говорят тебя уж нету / Но мне на слухи наплевать / Пускай умолкнут Все на свете / Я и тогда не перестану Звать / Пускай дождем Заплачет небо / Я и тогда не перестану Ждать» .

Указом Президента України № 436/2015 від 17 липня 2015 р. «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі», нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертньо).

Рішенням Полтавської обласної ради від 21 жовтня 2015 р. нагороджений відзнакою «За вірність народу України» I ступеня (помертньо).

За ініціативи голови Вишняківської сільської ради А. А. Фесенка та фінансування коштом сільської ради, 27 серпня 2015 р. на фасаді будинку Вишняківської загальноосвітньої школи I-III ступенів, де 1992–1997 рр. навчався А. В. Деревченко, встановлено меморіальну дошку (0,4 x 0,6 м) сірого полірованого граніту з портретним зображенням воїна і пам'ятний написом: «У цій школі навчався учасник АТО борець за Україну. Деревченко Андрій Васильович Народився 26 вересня 1981 року м. Хорол. Загинув 27 серпня 2014 року м. Іловайськ Донецької області. Герої не вмирають!».

Розпорядженням голови Полтавської обласної ради від 15.03.2016 № 46: «На визнання вагомих особистих заслуг перед Полтавщиною та Україною, за зразкове виконання військового і громадянського обов'язку, мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, занести до Книги Пошани Полтавської обласної ради Деревченка Андрія Васильовича, солдата (помертньо)» [15, с. 2].

Зауважу, що цей перелік об'єктів, пропонує для занесення до «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Хорольський район», може виявитися ще далеко не повним, адже в більшості випадків їх можна виявити, лише провівши спеціальні цілеспрямовані дослідження. Деякі об'єкти, як, наприклад, монумент В. І. Леніну, що в свій час мав політичне значення, через суспільні зміни втратив статус пам'ятки і вже демонтований.

Таз часом з'являються нові об'єкти. Робота над «Зводом пам'яток» продовжується. І до видання можуть бути внесені нові позиції.

Джерела та література

1. Андрієць В. А. Нацистський окупаційний режим на Полтавщині (система примусового утримання та знищення військовополонених та цивільного населення німецькою окупаційною владою) / В. А. Андрієць, В. О. Мокляк – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – 63 с.

2. Балухата В. Мати взяла обгорілий натільний хрестик, притиснула до губ і втратила свідомість. Впізнала сина! / Владиліна Балухата // Село полтавське. – м. Полтава. – 2015. – 25 лютого. – № 7 (1191). – С. 2.

3. Законодавство про пам'ятники історії та культури (збірник нормативних актів). – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1970. – 464 с.

4. Інформація директора Вишняківської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. // Роб. архів НД метод. відділу ПКМ імені Василя Кричевського.

5. Книга Пам'яті України. Полтавська обл.: Хорольський р-н, Чорнухинський р-н, Чутівський р-н, Шишацький р-н / [ред. кол.: І. О. Герасимов (голова) та ін.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1998. – 944 с.

6. Козлов А. В. Хорольщина: енциклопедичний довідник / А. В. Козлов, В. А. Козлов, Ю. О. Лисенко – Полтава: Оріяна, 2007. – 106 с.

7. Кривошея В. В. Українська козацька старшина Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – Вид. 2-ге, доп., уточн., і випр. – К.: Стилос, 2005. – 259 с.

8. Мартиненко Ірина Данилівна: некролог // Вісті Хорольщини. – м. Хорол Полтавської обл. – 1995. – 27 червня. – № 47 (10006). – С. 4.

9. Пам'ятники военной техники на Полтавщине // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.military.kwit.poltava.ua>

10. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР 2.4.1253-2.16.22 // Роб. архів НД метод. відділу ПКМ імені Василя Кричевського.

11. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР 2.4/4.1/1254-2.16.22 // Там само.

12. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР 4.1/2.1/2162-2.16.22 // Там само.

13. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 тт. – Т. 12: Релігія і церква / [гол. ред. О. А. Білоусько; ред. кол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтав. літератор», 2009. – 756, XL с.

14. Рішення виконавчого комітету Полтавської обласної Ради народних депутатів від 23.04.1984 № 165 «Про затвердження переліку пам'яток історії та культури, додатково виявлених і споруджених на території області і взятих на державний облік і охорону» // Роб. архів НД метод. відділу ПКМ імені Василя Кричевського.

15. Розпорядження голови Полтавської обласної ради від 15.03.2016 № 46 «Про занесення до Книги Пошани Полтавської обласної ради» // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 2016. – 5 квітня. – № 48-49 (22779-22780). – С. 2.

16. Ротач П. П. Будинок, де зупинявся Шевченко Т. Г. Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Хорольський район» // Роб. архів НД метод. відділу ПКМ імені Василя Кричевського.

17. Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана: спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – Вид. 2-е, випр. – 960 с.

18. Центральний Архів Мін-ва оборони Російської Федерації. – Ф. 58. – Оп. 18001. – Спр. 930.

N. M. Syvolap

COMMEMORATING FAMOUS COMPATRIOTS IN VYSHNIAKY VILLAGE KHOROL DISTRICT

The publication is dedicated to the objects of cultural heritage in Vyshniaky village, proposed for inclusion to "Register of Monuments of History and Culture of Ukraine: Poltava Region. Khorol District".

Key Words: *"Register of Monuments of History and Culture of Ukraine", Poltava region, Khorol district, Vyshniaky village, objects of cultural heritage.*

УДК 903.083(477.53) Клепач

М. Д. Кондратенко, О. Г. Парасочка

м. Полтава

З ІСТОРІЇ ДЕРЕВОРІЗЬБЛЕННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ. ХОРОЛЬСЬКИЙ МАЙСТЕР М. І. КЛЕПАЧ

У контексті характеристики дереворізьблення Полтавщини розглядається творчість хорольського майстра М. І. Клепача та збірка його творів у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: дереворізьблення, М. І. Клепач, барельєф, погруддя.

Дереворізьблення в Україні є одним з найбільш мистецьки досконалих видів художньої обробки дерева.

Літописні відомості й археологічні знахідки підтверджують застосування в давні часи знарядь праці, дерев'яного посуду, примітивних меблів, засобів транспорту. Поєднання реалізму, творчої уяви, створення неповторної образкової системи стали основою праці багатьох поколінь майстрів Полтавщини.

Найбільшого розквіту досягло деревообробництво у XVI–XVII ст. Виготовлялися побутові предмети, знаряддя праці, засоби пересування, ремісничі цехи та мануфактури брали участь у декоративному оформленні церков. Дереворізьбярі створювали вибіячані, пряникові дошки, меблі для різних верств населення тощо. В цей період в орнаментиці з'явилися християнські мотиви: листки, квітки, гранатно-виноградні лози і грона, серед яких містилося зображення щасливих янголят.

На Полтавщині у XVII–XVIII ст. існували цехи, що об'єднували ремісників у Полтаві, Кобеляках, Гадячі, Хоролі та інших осередках



М. І. Клепач.
Барельєф Т. Г. Шевченка.

і культура» в Полтаві, з філією в с. Жуках [3, с. 837–839].

У повоєнну добу різьблення Полтавського краю стало занепада-ти. Та все ж працівники сувенірної цеху Кременчуцького лісгоспа-зу (з 1969 р.) виготовляли традиційні предмети з тригранно-виєм-частим різьбленням.

За описами й каталогами виставок другої половини XIX – почат-ку XX ст. відомі імена талановитих народних митців. Серед них: дід, батько й син Іван, Федот і Прокіп Юхименки з с. Великі Будища, Фе-дір Коваль з с. Жуки, Павло Комашко з Полтави, Яків Іщенко з Га-дяча, ложкарі Федір Процюга та Марко Шапоренко з Лубенського повіту [3, с. 837–839]. Класики дереворізьблення у XX ст.: Яків Ха-лабудний, Василь Гарбуз, Антон Голуб (експоненти міжнародної ви-ставки 1937 р. у Парижі), Іван Коваль, Валентин Нагнибіда, Микола Зацеркляний, Віктор Фурман.

Серед відомих імен на Хорольщині – Микита Іванович Клепач (02(14). 02. 1890, с. Шишаки Хорольського району Полтавської обла-сті – 09. 02. 1975, с. Шишаки Хорольського району Полтавської обл.) – майстер народного декоративно-прикладного мистецтва, різьбяр. Основам професії навчався у батька. Учасник Першої Світової війни. Працював у колгоспах та учнівських майстернях. Учасник виставок – сільськогосподарської у м. Хорол (1909 р.), містечку Семенівка Полтав-ської губернії (1912 р.), Полтаві. Вчителював у 1933–1938 роках [2, с. 30].

У роботі з деревом використовував традиційні техніки: рельєфне, плоске різьблення, виготовляв барельєфи і скульптури, поєднував геометричні і рослинні орнаменти. Використовував різні породи дерев, мав чималий інструментарій.

Грунтуючись на традиціях української народної творчості, Микита Іванович створював іконостаси (1910-ті рр.), зокрема іконостас Успенської церкви та скульптуру Юрія Переможця (1908 р.) у с. Шишаки Хорольського повіту, скульптурні композиції класиків української літератури та портрети історичних постатей.

Серед творчого доробку майстра: барельєфи із зображеннями Тараса Шевченка (1914 р.), Івана Котляревського (1973 р.), Панаса Мирного (1973 р.); статуетка «Т. Шевченко» (1917 р.); погруддя – «Автопортрет» (1919 р.), «Син Грицько» (1948 р.), «Т. Шевченко» (1964 р.), «Б. Хмельницький» (1965 р.) [4].

У 30–40 рр. ХХ ст. змінилася естетика, зміст і призначення виробів художніх промислів. Вони зазнавали потужного впливу ідеологізації під тиском влади. У виробах основна увага приділялася декору державно-політичного змісту, який витіснив традиційну естетику і практичність. У цей період Микита Іванович також виконував погруддя діячів тоталітарної системи (зокрема, В. І. Леніна, зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського – ПКМВК 27242, ДР 921) [1, с. 143–145].

Зразки художнього різьбленого дерева майстра прикрашають музеї Полтави, Лубен і Хоролу.

У фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається настільний барельєф Т. Г. Шевченка (ПКМВК 27243, ДР 922), датований початком ХХ ст. (рис. 1). Скульптурна композиція, над площиною якої виступає випукле погруддя поета. Навколо зображення – обрамлення з квітів і листя. Барельєф білого кольору, внизу має дві симетрично розташовані підставки. Матеріал: дерево (липа), левкас, олія. Техніка: дереворізьблення. Розмір: 58 х 37 см. Передано до музею дочкою майстра – Марією Микитівною Клепач у 1975 р. [1, с. 145–146].

У 2012 р. барельєф був відреставрований завідувачем науково-дослідного відділу реставрації В. І. Побоківим для експонування на виставці «Тарас Шевченко і Полтавщина» (до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка).

Клепач Микита Іванович належить до когорти талановитих й самобутніх майстрів Полтавщини. Зазначимо, що сьогодні художнє різьблення розвивається у нашому краї і представляють його Олек-

сандр Олешко, Володимир і Алла Маркар'яни, Роман Ругалов, Іван Чех, який є земляком Микити Клепача.

Джерела та література

1. Інвентарна книга ПКМВК «Др-2» (1965 р.) // Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського. — 191 арк.
2. Козлов А. В. Хорольщина: енциклопедичний довідник / А. В. Козлов, В. А. Козлов, Ю. О. Лисенко. — Полтава: Оріяна, 2007. — 106 с.
3. Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — 1024 с.
4. Ханко В. М. Клепач М. І. Електронний ресурс. — Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=7611

M. D. Kondratenko, O. G. Parasochka

To the History of Woodcarving in Poltava Region.

Khorol Master M. I. Klepach

Activity of the Khorol master M. I. Klepach and collection of his works in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum funds are observed in the context of woodcarving in Poltava region.

Key Words: *woodcarving, M. I. Klepach, bas-relief, bust.*

УДК 94: 351.746.1(477.53)“1921”

О. С. Лимар

м. Полтава

ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР НА МУСІЇВЩИНІ

Охарактеризовані події 18 травня 1921 р., що відбулися на території Мусіївської сільської ради.

Ключові слова: заручники, відповідальники, ревтрибунал, губком, антибільшовицьке формування, червоний терор, комнезам.

На Хорольщині, як і взагалі на території УСРР, свого часу склалася досить гостра ситуація – радянська влада почала посилену викачку хліба. Прислані с РРФСР продовольчі загони часто відбирали у селян все зерно, взамін не даючи нічого. Селяни перейшли до збройної боротьби. Представники влади називали повстанців бандитами, хоча, насправді, бандитизмом можна було назвати дії продзагонів і чекістів, які забирали в людей останнє зерно [5, с. 184].

Картину життя Хорольського повіту Кременчуцької губернії ми бачимо зі зведення № 123 для членів ЦК та губкому КП(б)У інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 30.08.1920 р. У Посуллі діяло 9 повстанських загонів, у яких налічувалося близько 1500 чоловік. В основному, це були загони отаманів Н. Махна, Келеберди, Скирди, а також інші дрібні стихійні формування, загони яких налічували

15–20 чоловік. Ними було порушено зв'язок з 11 волостями у повіті, розгромлені партійні та комсомольські осередки [3, арк. 129]. Наприклад, завідувач повітового відділу народної освіти Сніжко К. Ю., який, як член Хорольського повітового виконкому, брав участь у засіданнях повітового ревтрибуналу, вказував у своїх спогадах про напад махновців на села Остап'є та Білоцерківку (нині – Великобагачанського району Полтавської обл.) влітку 1921 р. [2, арк. 8, 12, 26].

На ліквідацію цих повстанських формувань більшовицький уряд кинув значну кількість військ, широко використовували практику взяття заручників і призначення відповідальників. Як засіб тиску на селян використовували конфіскацію майна, реєстрацію «неблагонадійних» від 15 до 50 років, залучення «нетрудових елементів» до примусових робіт [2, арк. 130, 133].

Навесні 1921 р. хаотичні розстріли комуністами своїх відкритих та потенційних супротивників були приведені до певної системи. Згідно постанови Полтавської губернської військової наради від 14 травня 1921 р. репресивним органам радянської влади наказувалося розстрілювати з одночасним оповіщенням про це у пресі по 10 «куркулів» за кожного вбитого радянського працівника, члена комнезаму чи члена партії [6, с. 269].

Згідно наказу № 21 Постійної наради у справах боротьби з бандитизмом при Раднаркомі УСРР від 20 травня 1921 р. у селах, які підозрювались у підтримці повстанців, створювалась комісія у складі двох представників від повітової військової наради та одного представника від місцевого комнезаму, які з числа заможних селян призначали відповідальників з розрахування 1 особи на 20 дворів, але не менше 1 на хутір. На відміну від заручників, відповідальників не заарештовували, а залишали на свободі, проте без права виїзду з місць постійного проживання. У випадку вбивства чи поранення представника радянської влади, розстрілу підлягала подвійна кількість відповідальників. Уникнути розстрілу можна було лише у випадку видачі владі причетних до справи односельців. Якщо вбивство траплялося між населеними пунктами, то кількість відповідальників розподілялися порівну між сусідніми селами.

Відповідальники повинні були видавати тих, хто ухилявся від призову до Червоної Армії, та заявляти про наявну у селян зброю. У разі невидачі накладалися штрафи: пара коней або корів чи 200 пудів збіжжя за кожного дезертира; пара овець або одна свиня чи 20 пудів збіжжя за кожен знайдену під час обшуків одиницю зброї. Якщо у селі виявляли рядового повстанця, то штраф збільшували у 3 рази, а якщо отамана загону – у 5 разів. Господарства селян, члени родин

яких були пов'язані з повстанцями, підлягали негайній конфіскації. Їх майно розподілялось між членами комнезаму та повітовим «фондом боротьби з бандитизмом» [6, с. 271].

На виконання цього наказу Полтавська губерньська військова нарада розробила свою інструкцію – члени комнезамів мали стати «сексотами» ЧК. Шляхом терору радянська влада намагалася перетворити і відповідальників, яких призначали виключно із заможної частини селянства, на «сексотів». Із розстрілами рекомендувалося не поспішати, даючи можливість врятувати життя шляхом видачі односельців, причетних до повстанського руху чи співчуваючих повстанцям. З цією метою застосовували методи психологічного тиску – жеребкування перед розстрілом, заміну страти переведенням у заручники і т. ін. За вірну службу «сексотів» нагороджували майном виданих односельців. Від факту видачі (відкритого чи таємного) залежав і розмір винагороди [6, с. 272].

Проти цих варварських заходів виступили відомі прогресивні люди Полтавщини. Серед них був і В. Г. Короленко.

У травні 1921 р. (вірогідно, 16 травня) у с. Мусіївка прибув продагент Пінчук (за інформацією ДАПО – Тимченко). Разом із місцевим активістом Федором Васильовичем Хлистуном він виїхав до х. Дації, де вирішували питання заготівлі зерна. Віз їх Григорій Максимович Миленький. У Даціях їх обох запросили на весілля до с. Бурлаки. Відомо, що це було зроблено навмисно, щоб згаяти день і затримати продагента дотемна у Бурлаках. Все, що сталося вночі, було здійснене повстанцями антибільшовицького формування Івана Никифоровича Парнюка (Гайдамаки), уродженця х. Парнюки, який у 1918 р. був начальником загону гетьманської варти у волості.

З розповіді Кириленко Марини Микитівни, дочки Микити Тимофійовича Кириленка, який був під слідством через події травня 1921 р. у с. Мусіївка, відомо, що після весілля Пінчук і Хлистун повернулись до с. Дації. Пізно ввечері вони вирушили до с. Мусіївка. Біля глинища воза зупинили троє повстанців, Пінчука і Хлистуна стягли з воза, а Миленького Г. М. відправили додому. Над двома активістами довго знущалися, а потім вбили. Трупів сховали у глинищі. У матеріалах ДАПО вказано, що одне тіло було знайдене на полі у житі, а друге – на околиці с. Мусіївка. Крики катованих було чути навколо. Неповдалі проходив гр. Безпалько з сином І. П. Безпальком, які поверталися зі сватівства з с. Лукім'я, і чули ці крики. Вони поспішили сховатися у своєму будинку. Чули ті крики і рибалки з х. Бойки. Вони в ту ніч рибалили на р. Сула. Ранком наступного дня всі довідалися про трагедію біля х. Бойки. У м. Хорол поскакав

з донесенням верховий, а серед дня прибула з повіту караульна рота. Почали шукати винних. Зарештували Г. М. Миленського, який возив Пінчука і Хлистуна. Згідно складених раніше списків забрали всіх визначених заручників з х. Даціїв, Парнюків, Бойків та с. Мусіївки. Брали тих, хто не був в ніч вбивства вдома. Арештували всіх рибалок з х. Бойки, батька й сина Безпальків, Одарку Сурмач, в якій знайшли вимазану у глині лопату. Всього під варту потрапило до 200 осіб різного віку. Заарештованих помістили під варту у с. Мусіївка.

Дізнання йшло 4 доби. Залишили 20 осіб (з с. Мусіївка 5 осіб, з х. Бойки – 4, з х. Дації – 3, з х. Парнюки – 7, з с. Стара Мусіївка – 1 особу), з яких не зняли жодних підозр. Активісти і прихильники радянської влади вимагали негайно їх розстріляти. 18 травня 1921 р. 20 заручників зібрали в колону, оточили верховими, і повели у напрямку на м. Хорол. Минули х. Парнюки, Хоменки і дійшли до урочища Могильовщина. Тут командир караульної роти наказав розстріляти заручників, серед яких було дві жінки – Сурмач Одарка та Васильченко Варвара. Серед них був і батько Івана Парнюка (Гайдамаки) – Никифор Омелянович Парнюк [1, 228 с.]. Сам Іван Никифорович Парнюк загинув у бою з більшовиками, загін було знищено у 1921–1922 рр. Його біографія потребує детального вивчення.

27 травня 2007 р. за сприяння Мусіївської сільської ради та СТОВ «Мусіївське» було встановлено пам'ятний знак – дерев'яний хрест, біля підніжжя якого, на бетонному цоколі, закріплена дошка полірованого сірого граніту з прізвищами заручників та пам'ятним написом: «На мить зупинись і низько вклонись жертвам «Червоного терору». На цьому місці в 1921 році 18 травня було без суда страчено Мусіївських громадян як заручників 1. Бойко Микита Г. 2. Васильченко Варвара 3. Горбань Федір 4. Дацій Максим Г. 5. Дацій Зіновій А. 6. Дацій Федір Г. 7. Крячок Пантелеймон 8. Литвин Антон А. 9. Литвин Іван А. 10. Миленський Григорій 11. Парнюк Данило О. 12. Парнюк Семен 13. Парнюк Никифор О. 14. Петрушко Корній Є. 15. Крутько Семен 16. Крутько Григорій 17. Коляда Герасим 18. Сурмач Одарка 19. Сурмач Олександр 20. Ярошенко Михайло Від СТОВ Мусіївське і сільська рада Мусіївки 2007 р.» [7].

Велика заслуга у появі пам'ятного знаку на місці трагедії належить мусіївському краєзнавцю, колишньому агроному Михайлові Івановичу Бойку. Саме він зібрав спогади односельців та знайшов документи, де вона відображена. Серед присутніх на відкритті були родичі розстріляних – онука Зіновія Дація – Ніна Кузуб (м. Харків), онук Федора Горбаня – заслужений лікар України Михайло Пусто-

войт (м. Харків) та онук Івана Литвина – Роман Литвин (м. Кременчук Полтавської області) [4, с. 2].

Відомі й поховання деяких жертв червоного терору. Їхні тіла забрало родичі та віддали належну останню шану.

На кладовищі колишнього х. Парнюки, у південній частині, поховані місцеві уродженці Литвин Іван Антонович, 1881 р.н., та Литвин Антон Микитович, 1846 р.н., які були розстріляні більшовиками як заручники.

На могилі встановлено металевий хрест, у середохресті якого закріплене сійво. Під сійвом розміщена металева дошка. На дошці під склом пам'ятний напис: «Здесь похоронены ничем неповинные, мирные, любящие труд и Родину два советских человека Литвин Иван Антонович 1.05.1881 – 18.05.1921 Литвин Антон Никитович 19.05.1846 – 18.05.1921 18 мая 1921 г. в с. Мойсеевка без суда и следствия расстреляны нивчем неповинные люди-заложники... чем оставили 7 детей сиротами старшему 13 лет и меньшему 9 дней. Вечная Вам память милые отец и дедушка. Скорбящие родные» [7].

Подібні розправи були масовим явищем на той час. Терором вищували народний спротив тоталітарному режиму, а залякуванням – намагалися стерти народну пам'ять про злочини більшовицького режиму.

Джерела та література

1. Бойко М. І. Мусіївка давня / М. І. Бойко. – Лубни, 2004. – 228 с., іл.
2. ДАПО. – Ф. Р. 8661. – Оп. 1. – Спр. 807а. – Арк. 8, 12, 26.
3. ДАПО. – Ф. Р. 8661. – Оп. 1. – Спр. 808. – Арк. 129, 130, 133.
4. Олійник А. Пам'яті земляків / А. Олійник // Вісті Хорольщини. – м. Хорол. – 2007. – 15 червня. – № 23 (10796) – С.2.
5. Посухов В. Хрест на високім кургані нагадує... / Валентин Посухов // Полтавська Петлюріана: матеріали восьми Петлюрівських читань. – Полтава, 2009. – С. 184–185.
6. Ревегук В. За волю України. Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917 – 1923 рр. / Віктор Ревегук. – Полтава, 2007. – С. 269, 271–272.
7. Робочий архів НД метод. відділу ПКМ імені Василя Кричевського.

O. S. Lyman

THE RED TERROR IN MUSIYIVKA UNITED RURAL

The events of May 18, 1943 that happened at the territory of Musiyivka United Rural, are characterized.

Key Words: *abductees, repeaters, Revolutionary courts martial, provincial committee, anti-Bolshevist formation, the Red Terror, committee of poor peasants.*

БІЙ БІЛЯ ХУТОРА ХОХУЛІ

*Про бій, який відбувся 20 вересня 1943 року біля хутора Хохулі
Хорольського району Полтавської області, між військами Червоної Армії та Вермахту.*

Ключові слова: Хохулі, Ковалі, стрілецький полк, хутір, 1943.

За кілька кілометрів на схід від с. Ковалі Хорольського району в полі знаходиться пам'ятник воїнам-визволителям 1237-го стрілецького полку 373-ї Миргородської Червонопрапорної стрілецької дивізії, які загинули в бою з гітлерівськими загарбниками біля хутора Хохулі.

У даний час від хутора не залишилось і сліду, тільки височить збережений пам'ятник. Що ж тут сталося, які події відбувалися біля невеличкого українського хутора у вересні 1943 року?

У «Бюлетні Лубенського округового статистичного бюро та списку населених пунктів округи» у 1927 р. по Хорольському району значиться хутір Хохулин-Херсонський: 31 господарство, 176 осіб населення [2, с. 128]. За період з 1946 по 1960 рр. – знятий з обліку населених пунктів Полтавської обл., а за погосподарською книгою Ковалівської сільської ради останній житель покинув населений пункт у 1967 р. [1, с. 376].

Після битви влітку 1943 р. на Курській дузі радянські війська стрімко наступали і вже в кінці серпня – на початку вересня визволили перші населені пункти Полтавщини. У складі Воронезького фронту наступала і 373-я стрілецька дивізія, підрозділи та частини якої 18 вересня 1943 р. визволили м. Миргород, а 19 вересня дивізії було присвоєне почесне звання «Миргородська». Далі полки дивізії повели наступ у напрямку м. Хорол [10, с. 46].

На світанку 20 вересня 1943 р. підрозділи 1237-го стрілецького полку увійшли на хорольську землю і зупинились в с. Грушине. Після короткочасного відпочинку підрозділи полку повинні були продовжувати наступ у напрямку Хоролу.

Проте гітлерівці вирішили зупинити успішне просування військ Червоної Армії з тим, щоб дати можливість своїм силам переправитись через річку Хорол і вивести їх на правий берег.

Уранці 20 вересня 1943 р. піхота противника при підтримці десятка танків атакувала частини та підрозділи 373-ї стрілецької дивізії. Зав'язався бій, який продовжувався цілий день. Підрозділи 1237-го стрілецького полку зайняли оборонний рубіж біля хутора Хохулі, відбиваючи атаку за атакою.

Після потужного артилерійсько-мінометного обстрілу бойових порядків супротивника, рота полку успішно атакувала німецьку піхоту, і відтіснила її. Противник, не досягнувши успіху, почав відводити свої війська, а з настанням сутінок швидко відступати. Скільки загинуло радянських воїнів у цьому бою, точно невідомо [4, с. 3].

Десять воїнів: молодші сержанти Базалук Ілля Єфимович, Суворов Павло Васильович, рядові Гібанов Аркадій Сергійович, Дьомін Петро Федорович, Єлізаров Георгій Петрович, Ізмайло шукри Башата огли, Каримов Ганій Кургалійович, Пашенко Олександр Костянтинович, Телухін Іван Федорович, Устаєв Сапар, спочатку були поховані на кладовищі х. Хохулі, а в 1956 р. останки воїнів перепоховали у центрі с. Ковалі. Прізвища їх викарбовано на плиті, яку покладено на братській могилі [5, с. 2].

Під час дослідження архівних матеріалів Міністерства оборони РФ м. Подольськ вдалося віднайти прізвища 5 воїнів, які загинули в бою 20 вересня 1943 р. Це – лейтенант Ремізов Василь Андрійович, старший сержант Гусаков Петро Єгорович, рядовий Гончаров Данило Рахмилович, рядовий Панфілов Степан Васильович, рядовий Маслов Петро Костянтинович. Місце їх поховання невідомо [8, с. 11].

Вдалося віднайти нагородні листи на деяких воїнів, які загинули в цьому бою.

Ремізов Василь Андрійович, лейтенант, командир кулеметного взводу 1237-го стрілецького полку. З витягу із нагородного листа: «В боях в районі хутора Хохулін 20.09.43 г. Лейтенант Ремізов сміло і рішуче ворувався на окраїну хутора і прочно его удерживал. При контратаке противника в районі указанного хутора силою 8 танков и до роты пехоты, последний приказал бойцам «ни шагу назад» и своим личным примером управления взвода продолжал удерживать указанный рубеж пока не был расстрелян в упор с танка противника и раздавлен его гусеницами. Лейтенант Ремізов погіб як герой, не отступил ни на шаг, а также и бойцы его взвода. Лейтенант Ремізов достоин правительственной награды «Орден Ленина». Але з невідомих причин був нагороджений орденом «Вітчизняної війни» I ст. [6, с. 6].

Суворов Павло Васильович, молодший сержант, командир кулеметного відділення 1237-го стрілецького полку. Витяг з нагородного листа: «В боях в районі хутора Хохулін 20 сентября 1943 первый с расчетом станкового пулемета, которым он командовал, ворувался в хутор установил станковой пулемет вдоль дороги хутора и огнем пулемета уничтожил пулемет противника с расчетом. При контратаке противника в этом же районе силою до роты автоматчиков при поддержке 8 танков, последний из пулемета вел непрерывный огонь, где уничтожил до взвода автоматчиков противника. Мл. сержант Суворов несмотря на

численно превосходять силы противника не отошел ни на шаг, он погиб как герой, будучи раздавлен вместе с пулеметом гусеницами танка противника. Младший сержант Суворов достоин правительственной награды ордена «Красного Знамени». Але також з невідомих причин був нагороджений орденом «Вітчизняної війни» I ступеня [6, с. 8].

З цих витягів ми можемо зрозуміти наскільки жорстокими і відчайдушними були бої за кожне полтавське село та якими людськими втратами здобута Перемога.

У результаті бою на полі залишилось три підбиті ворожі танки, самохідні гармати, близько сотні ворожих солдатів. Окрім вище зазначеного, в бою відзначилися підрозділи лейтенантів Баннікова, Бачинського, Дороніна, старшого лейтенанта Клетчинка, командира 2-го батальйону капітана Коваля, начальника артилерії 1237-го стрілецького полку капітана Некрасова та інших [8, с. 4].

В історії бойових дій Миргородської Червонопрапорної орденів Суворова і Кутузова стрілецької дивізії цей бій увійшов як «Бій біля хутора Хохулі». Ним керував заступник командира 1237-го стрілецького полку майор Жовнеров.

22 вересня 1979 р. в полі на місці бою, на честь воїнів-визволителів, урочисто відкрито пам'ятник, у вигляді скульптурної композиції – дві фігури воїнів у повний зріст, зі зброєю в руках. Біля підніжжя пам'ятника покладено мармурову дошку, на якій викарбовано пам'ятний напис: «Воїнам 1237-го стрілецького полку 373-ї Миргородської Червонопрапорної дивізії, які загинули в бою за визволення с. Хохулі 20 вересня 1943 року» [4, с. 3].

9 травня 1979 р. в село Ковалі на могилу батька і діда Пашенко Олександра Костянтиновича з далекої Грузії приїздили діти та онуки. Сім'я до цього часу не знала, яка доля спіткала їхнього батька. Отримавши лист від батьківського бойового товариша, дізнавшись про загибель на Полтавщині, діти приїхали вклонитися йому, сказати щире спасибі, тим, хто допомогли розшукати могилу, хто за нею доглядає, жителям села Ковалі [3, с. 2].

Ідуть роки, невпинно відділяючи нас від тих трагічних подій, але ми маємо пам'ятати тих, хто поліг на фронтах Другої Світової війни у 1941–1945 рр. І святим обов'язком кожного з нас є зберегти і передати наступним поколінням пам'ять про воїнів, які загинули, захищаючи свою Батьківщину.

Джерела та література

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу / [редкол.: Білоус Г.П., Білоусько О.А., Гудим В.В. та ін.; упоряд.: Васильєва Ю.О., Жук В.Н., Коротенко В.В. та ін]. – Вид. друге, перероб. і доп. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 400 с.

2. Бюлетень Лубенського Округового Статистичного бюро та список заселених пунктів округи. – Лубни, 1927. – № 1-2 (5-6). – С. 128.
3. Кроки, кроки, кроки // Колгоспна правда. – м. Хорол Полтавської обл. – 1979. – 12 травня. – № 56 (7548). – С. 2.
4. Олійник А. На місці бою / А. Олійник // Колгоспна правда. – 1979. – 25 вересня. – № 114 (7606). – С. 3.
5. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.(4.1) 2158-2.16.22 // Роб. архів НД метод. відділу ПКМ імені Василя Кричевського.
6. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686044. – Спр. 2703. – Арк. 6–8.
7. ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18001. – Спр. 902. – Арк. 11.
8. Це не забудеться // Колгоспна правда. – 1979. – 9 черв. – № 68(7560). – С.4.
9. Юдин В. В. В сентябре 43-го / В. Юдин. – Полтава: Дивосвіт, 2010. – 164 с.

О. А. Skyrda

THE BATTLE NEAR KHOKHULI HOMESTEAD

About the battle, which happened on September 20, 1943 year Khokhuli homestead Khorol district Poltava region, between the troops of the Red Army and Wehrmacht.

Key Words: *Khokhuli, Kovali, infantry regiment, homestead, 1943.*

УДК 572.5: 502.8(092)(477.53)

В. М. Берзой

м. Полтава

ПАТ «ХОРОЛЬСЬКИЙ МОЛОКОКОНСЕРВНИЙ КОМБІНАТ ДИТЯЧИХ ПРОДУКТІВ» У ЗБІРЦІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Публікується інформація про діяльність публічного акціонерного товариства «Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів». Наводиться перелік предметів, пов'язаних із товариством, із зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: Публічне акціонерне товариство «Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів», технологія, харчування, музейний предмет.

Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів – це сучасне високотехнологічне підприємство, що спеціалізується на виробництві дитячого і спеціального харчування в Україні, у першу чергу для малюків від перших днів життя.

За рішенням уряду колишнього СРСР, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР № 776 «Про заходи подальшого збільшення промислового виробництва продуктів дитячого харчування», у місті

Хорол Полтавської області було розпочато будівництво спеціалізованого заводу з виробництва дитячого харчування.

Полтавська область за своїм розташуванням – вигідний стратегічний регіон, який був найрозвинутішим у сільськогосподарському відношенні. Хоча місто Хорол за своїми масштабами, економічним потенціалом посідає досить скромне місце серед інших міст Полтавського краю, але йому також є чим гордитися – на його території розташований відомий всій Україні та поза її межами ВАТ «Хорольський молококонсервний комбінат дитячого харчування».

У червні 1972 р. будівництво «Хорольського заводу по виробництву сухих молочних продуктів дитячого харчування» потужністю 100 тонн переробки молока в зміну було закінчено [7, с. 3].

Згідно з наказом Міністерства м'ясної та молочної промисловості СРСР № 278 «Хорольський завод по виробництву сухих молочних продуктів дитячого харчування» було перейменовано в «Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів».

У липні 1972 р., за погодженням з Міністерством охорони здоров'я, молококонсервний комбінат розпочав виробництво дитячих продуктів з двох видів: «Малютка» для дітей з перших днів життя до двох місяців та «Малыш» з вівсяним, гречаним та рисовим борошном для дітей від двох місяців до року [2, с. 2].

Для забезпечення виробництва сировиною за підприємством закріплюється сировинна зона із трьох адміністративних районів Полтавської області: Хорольського, Семенівського, Оржицького.

У жовтні 1974 р. на запрошення міністра м'ясної та молочної промисловості директором призначено Миколу Протасовича Гавриленкова, який до цього обіймав посаду головного інженера в одному з молококонсервних комбінатів дитячих продуктів в Гродненській обл. в Білорусії.

З його ім'ям пов'язана ціла епоха у виробництві вітчизняних продуктів харчування для немовлят, продуктів, які здатні біологічно замінити дитині материнське молоко. М. Гавриленков вивів це підприємство у передові, його сумління і відданість інтересам суспільства відзначені високими нагородами, зокрема орденами «За заслуги II і III ступенів», «Герой України», почесними званнями «Заслужений працівник харчової промисловості України», «Почесний громадянин міста Хорол». Він – керівник «Хорольського молококонсервного комбінату дитячих продуктів» з 1974 по 2007 рр., голова (член) наглядової ради ПАТ «Хорольський МКК ДП» з 2007 по 2013 рр. [4, с. 29].

Починаючи з 70-х рр. XX ст. щорічно проводилася реконструкція комбінату, яка дала можливість збільшити виготовлення продукції

та поліпшити її якість. З'явився новий вид продукції для найменших громадян нашої країни – «Малютка».

Комбінат неодноразово виходив переможцем соціалістичного змагання серед промислових підприємств району і завойовував перехідний червоний прапор району КП(У) і райвиконкому. У 1975 р. колективу комбінату було присуджено третю грошову премію Міністерства м'ясомолочної промисловості СРСР, ЦК профспілки робітників харчової промисловості в розмірі 2000 карбованців [8, с. 10].

У 1980 р. «Хорольському молококонсервному комбінату дитячих продуктів» присвоєно назву «Імені XXVI з'їзду КПРС».

У 1989-1990-х рр. комбінат досяг найбільшого обсягу виробництва дитячих продуктів на рік. Підприємство забезпечувало сухими молочними дитячими продуктами (близько 55 % всього обсягу) дітей раннього віку в Україні та в 9-ти союзних республіках колишнього Радянського Союзу.

1991 р. увійшов у історію комбінату, як рік переходу в юрисдикцію України та виходу зі складу «Союзконсервмолоко». Наступного року, в зв'язку з розпадом Радянського Союзу, спостерігалася тенденція до зниження споживання дитячих продуктів в Україні та відсутність їх експорту.

З метою привернення уваги держави до цієї галузі та за для отримання підтримки на громадських засадах створюється «Асоціація підприємств України» (4 компанії), яка випускає і планує випускати дитячі продукти в майбутньому.

У період з 1993 по 1996 рр. проходить приватизація підприємства ВАТ «Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів», внаслідок чого воно отримує документ про те, що державної частки в статутному капіталі не залишилося. Настали нелегкі часи. Щоб вийти на високий рівень розвитку і випуску дитячих продуктів підприємству потрібно було подолати багато труднощів на своєму шляху. До речі, незважаючи на всі труднощі, ВАТ «Хорольський молококонсервний комбінат дитячого харчування» не здав своїх позицій – підприємство не тільки не згорнуло виробництво, а й значно розширило його, налагодивши міцні контакти з науковцями України. На той час комбінат освоїв випуск чотирнадцяти найменувань виробів, які не мали аналогів не лише в Україні, а й в країнах близького і далекого зарубіжжя. Підприємство поступово повернуло свої позиції лідера в галузі дитячого харчування в Україні [5, с. 1].

У 2000 р. розпочато виробництво продуктів для вагітних жінок, які годують немовлят «Фемілак-1», «Фемілак-2», «Фемілак-2 плюс». Ці продукти забезпечували повноцінне харчування майбутніх мате-

рів і підтримували їх лактаційні можливості після народження дитини для її природного годування. Справжньою гордістю колективу було освоєння випуску продукту дитячого харчування «Космол» для зміцнення кісткової системи [3, с. 1–2].

У 2002–2003 рр. виготовляється сухе незбиране молоко з вітаміном С для різновікових категорій населення. Освоюється виробництво спеціалізованих продуктів на замовлення МОЗ України. З найкращого боку зарекомендували себе «Фортоген-50» і «Фортоген-25» – призначені для спортсменів, котрі займаються легкою та важкою атлетикою [3, с. 1–2].

У 2002 р. комбінат випустив майже 3000 т сухих молочних дитячих продуктів, що користувалися попитом, завдяки високій якості і доступній ціні. Підприємство працювало в тісному контакті з виробниками молока. Це – сільгоспформування «Зоря» імені Ватутіна, «Перемога» Хорольського району. У лабораторіях комбінату здійснюється фізикохімічний та мікробіологічний контроль сировини, напівфабрикатів, готової продукції, а також контроль на вміст токсичних елементів і пестицидів [6, с. 1].

У 2003 р. комбінат вперше в Україні виготовив спеціалізовані лікувально-профілактичні продукти «Ініт», «Вітамінний», «Білковий», «Основний». Вони призначені для повної або часткової заміни раціону хворих. Передусім – у випадках різкого схуднення чи ослаблення, білкової недостатності. Для дітей і дорослих комбінат розпочав виробляти сухі молочні розчинні суміші з цикорію «Бадьорість», «Школярик», «Цикорна». В цей час промислове виробництво підготувало випуск швидкорозчинних каш для дітей з 4 міс. та суху суміш «Фітовіт» для новонароджених, які мають алергію до коров'ячого молока [8, с. 10].

За традиційними технологіями підприємство виробляло: сухе незбиране молоко жирністю 25-26%, масло «Селянське», суху суміш для морозива, цукрове печиво без штучних барвників та консервантів [6, с. 1].

У першому півріччі 2005 р. комбінат проводив оновлення виробничого обладнання. В цей час упроваджена міжнародна система якості продукції та система безпеки продуктів харчування, що являє собою інтегровану систему управління безпекою продуктів харчування. Була створена власна спеціальна сировинна зона для виробництва екологічно чистого молока з господарств Полтавської області.

Знаючи проблеми розвитку молочної галузі, комбінат звернувся з пропозиціями до Міністерства аграрної політики, Кабінету Міністрів України, щодо подальшого стимулювання вітчизняного

виробника до виробництва екологічно чистого молока. В результаті виходить «Постанова Кабінету Міністрів України про збільшення в декілька разів фінансової допомоги» сільськогосподарським виробникам за виробництво молока для виготовлення спеціальних продуктів дитячого харчування. Створено товариство «Нутрітек», яке представляє інтереси інвестора в Україні [1, с. 5].

У 2008 р. освоєно промислове виробництво швидкорозчинних безмолочних злакових каш «Малишка». З 2009 р. компанія «Нутрітек Україна» розпочала та провела перший етап модернізації потужностей Хорольського комбінату, що сприяло створенню передумов для переходу поточного року до масового виробництва продуктів, які не потребують варіння. Реконструкція виробничого обладнання та технологічних процесів на першому етапі, не змінюючи рецептури, дозволяє налагодити випуск дитячих молочних сумішей «Малютка» та «Малиш» швидкого приготування.

У червні 2010 р. Хорольський молококонсервний комбінат очолює Федоткін Андрій Миколайович [1, с. 10].

У цей час на Український ринок продуктів дитячого харчування впевнено вийшла продукція торгової марки «Малюка Premium» і завдяки високим якісним показникам та відповідності найкращим світовим зразкам швидко завоювала довіру українського споживача. Підприємство проводить модернізацію існуючого обладнання, використовуючи останні досягнення науки і техніки.

На початку 2012 р. успішно пройшли клінічні випробування і рекомендовані Міністерством охорони здоров'я України до споживання продуктів «Малюка Premium-1» та «Малюка Premium 2». В травні цього року надійшла до масового виробництва ще одна новинка «Малюка Premium 3» [4, с. 29].

Восени 2013 р. до комбінату приходить нова команда, яку очолює голова наглядової ради Володимир Анатолійович Почеп та генеральний директор Артем Васильович Кузьменко. Значна увага приділяється ринку продукції, налагоджуються партнерські стосунки з постачальниками. Нарешті завершується другий етап реконструкції і модернізації підприємства.

Навесні 2014 р. на території ВАТ «Хорольський молоко консервний комбінат дитячих продуктів» відкрили цех з виготовлення негазованої питної води для малюків «Малиш», яка призначена для дітей з перших днів життя та рекомендована для постійного вживання. Негазована питна вода «Малиш» розроблена спільно з Інститутом гігієни та медичної екології ім. Марзєєва АМН України і схвалена МОЗ України. Сьогодні в комбінаті нараховується шість свердло-

вин, які розташовані на території виробництва. Вода «Малиш» проходить багатоступеневе очищення і додаткове збагачення активним киснем. Вона містить оптимальний набір макро- та мікроелементів, а також речовин, що беруть участь у формуванні кістково-м'язової системи дитячого організму. Серед переваг варто відзначити оптимальну мінералізацію, відсутність консервантів і потреби кип'ятити перед використанням [4, с. 29].

Весною 2015 р. пройшла зміна керівництва і посаду виконуючого обов'язки генерального директора ПАТ «Хорольський комбінат дитячих продуктів» обійняв Ільницький Віталій Васильович [1, с. 10].

До сьогоднішнього дня різноманітна продукція Хорольського молококонсервного комбінату дитячих продуктів з'являється на українському ринку.

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського широко популяризує випуск промислової продукції області, в тому числі і ВАТ «Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів».

У 2007 р. до фондового зібрання ПКМВК надійшли досить цікаві матеріали, які засвідчують досягнення ПАТ «Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів». Їх передав музею керівник Хорольського МККДП Микола Протасович Гавриленков (Акт вступу № 1486 від 17.10.2007 р.).

1. Диплом, яким нагороджено ВАТ «Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів» за виробництво якісної продукції «100 кращих товарів України». 2003 р. (НД-3413).

2. Диплом фіналіста обласного етапу Всеукраїнського конкурсу якості продукції «100 кращих товарів України», яким нагороджено ВАТ «Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів». 2003 р. (НД-3414).

3. Буклет ВАТ «Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів» (НД-3412).

Література

1. Гавриленков М. П. Головне не зупинятися на досягнутому / М. П. Гавриленков // Вісті Хорольщини. – 2016. – 10 червня. – С. 5–10.

2. Гавриленков М. Курс підвищення ефективності / М. Гавриленков // Колгоспна правда. – 1975. – 5 серпня. – С. 2.

3. Гавриленков М. Якісні продукти – здорове молоде покоління – головне гасло в роботі працівників ВАТ «Хорольський молоко консервний комбінат дитячих продуктів» / М. Гавриленков // Зоря Полтавщини. – 2003. – 23 грудня. – С. 1–2.

4. Гончарова К. Новітні технології Хорольського підприємства допомагають випускати якісну воду для малюків / К. Гончарова // Газета українськи. – 2014. – 8 травня. – С. 29.

5. Дугар В. Гарантована стабільність, широкі перспективи / В. Дугар // Зоря Полтавщини. – 2002. – 27 березня. – С. 1.

6. Теренько В. Зуміємо разом спекти більший пиріг – по більшому шматку й розділимо (6 сесія районної ради IV скликання) / В. Теренько // Вісті Хорольщини. – 2003. – 31 січня. – С. 1.

7. Федоров Г. Молококонсервний комбінат / Г. Федоров // Колгоспна правда. – 1975. – 30 січня. – С. 3.

8. Шкиль В. Гавриленкова каша / В. Шкиль // Урядовий кур'єр. – 2003. – 3 червня. – С. 10.

V. M. Berzoy

**Public Joint-Stock Company «Khorol Milk Canning Factory of Infant Food»
in the Vasil Krichevsky Poltava Local Lore Museum Collection**

The information about Public Joint-Stock Company “Khorol Milk Canning Factory of Infant Food” work is published. The list of objects, connected to the factory from the Vasyl Krychevsky Poltava local Lore Museum gathering is given.

Key Words: *Public Joint-Stock Company “Khorol Milk Canning Factory of Infant Food”, technology, feeding, museum object.*

УДК 94(477.53)“312”

A. M. Скурда

м. Полтава

ПРОЦЕС ДЕКОМУНІЗАЦІЇ НА ПРИКЛАДІ ХОРОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Узагальнені наслідки втілення процесу декомунізації у Хорольському районі.

Ключові слова: декомунізація, м. Хорол, пам'ятник, вулиця.

Події зими 2013–2014 рр. – Євромайдан, Революція Гідності, анексія Криму і, нарешті, неоголошена війна на Сході України. Все це стало результатом боротьби за утвердження незалежності України, яка розпочалася 1991 р. і триває вже понад 25 років. Усі ці роки в країні не було системного підходу до перебудови і декомунізації в усіх сферах життя.

З огляду на суспільно-політичну ситуацію в країні, з метою зниження градусу напруги в суспільстві, Верховна Рада узаконила процес декомунізації, ухваливши 9 травня 2015 р. пакет так званих «декомунізаційних» законів. Серед них – Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої сим-

воліки». Згідно ст. 2, ч. 1 закону комуністичний тоталітарний режим 1917–1991 років в Україні визнається злочинним і таким, що здійснював політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини ... засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина. Ст. 2, ч. 2 визнає націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим ..., спираючись на встановлені Нюрнберзьким міжнародним військовим трибуналом 1945–1946 років факти, засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина. Ст. 3, ч. 1 забороняє пропаганду цих режимів та їх символіку. Проте, ст. 4, ч. 3 пояснює, на які випадки заборона не поширюється [5].

Експерти вважають закон досить неоднозначним й у великій мірі таким, що потребує доопрацювання. Адже, злочинний характер режиму повинен означатися підтвердженнями злочинами, а не політичними актами. Для цього потрібна судова, а не парламентська процедура. Заперечення нацистських злочинів є більш цілісним злочином, оскільки злочини нацизму є чітко визначеними в судовому порядку. Зі злочинами комунізму значно складніше, оскільки в судовому порядку вони не встановлені. Але, прийняття цього закону є першим кроком до десовєтизації України.

Першим кроком у процесі декомунізації в Хорольському районі став демонтаж пам'ятників тоталітарного періоду. Так, на громадській панасиді по невинно убієнних на Майдані і на вулицях Києва була прийнята «резолуція зібрання громадських активістів Хорольщини». Враховуючи вимоги учасників зібрання, з метою недопущення самочинного знесення пам'ятника В. І. Леніну (пам'ятка мистецтва місцевого значення, рішення Полтавської облради № 247 від 23.04.1982 р.), Хорольська міська рада прийняла рішення № 77 від 24.02.2014 р. «Про демонтаж та передачу на зберігання пам'ятника Леніна в м. Хорол». У цей же день саме і здійснено демонтаж [10, с. 2].

Протягом 2014 р. цей процес охопив всю територію району. На жаль, не завжди дії відбувались зі згоди громади й у цивілізований спосіб. Особливістю є і те, що у деяких селах ці пам'ятники були у поганому стані через брак коштів на їх утримання, тому виявилися напівзруйнованими під впливом природних чинників. Якщо демонтаж масових копій одіозним тоталітарним діячам не викликає сумнівів, то існування пам'ятника Герою Радянського Союзу, Герою Соціалістичної Праці, почесному громадянину м. Хорол, земляку Івану Муційовичу Третьяку викликало жваві громадські обговорення.

Третьяк Іван Муційович (20.02.1923 р., с. Мала Попівка Новоаврамівської волості Хорольського повіту Полтавської губернії, тепер

Новоаврамівської сільської ради Хорольського району Полтавської обл. – 2.05.2007 р., м. Москва, РФ) – військовий діяч. Закінчив місцеву семирічну школу, дворічні курси Полтавського сільськогосподарського технікуму (1939), Астраханське стрілецько-кулеметне училище (1941).

З грудня 1941 р. перебував у діючій армії. Брав участь у боях на Західному і II Прибалтійському фронтах, командував ротою, був заступником командира, а з липня 1943 р. – командиром стрілецького батальйону. Гвардії майор Третьак І. М., командир батальйону 93-го гвардійського стрілецького полку 29-ї гвардійської Єльнинської Червонопрапорної ордена Суворова II ступеня дивізії в числі перших 15 липня 1944 р. форсував р. Велика та успішно діяв при звільненні м. Опочка (Псковська область, РФ). З серпня 1944 р. до кінця війни командував 87-м гвардійським ім. М. В. Фрунзе стрілецьким полком.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24.03.1945 р. за успішне керівництво батальйоном під час наступальних боїв влітку 1944 р. І. М. Третьаку присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

У 1949 р. він призначений заступником начальника відділу бойової підготовки 11-ї гвардійської армії, згодом був командиром 75-го гвардійського мотострілецького полку 26-ї гвардійської Східно-Сибірської Городоцької Червонопрапорної ордена Суворова II ступеня мотострілецької дивізії, з 1956 – командиром цієї дивізії. З 1959 р. призначений начальником штабу 18-ї загальновійськової армії, згодом – начальник штабу 3-ї армії Групи Радянських Військ у Німеччині, з 1964 – командуючий 4-ю загальновійськовою армією Закавказького військового округу. З 1967 р. – командуючий військами Білоруського, з 1976 – Далекосхідного військових округів, з 1987 – головнокомандуючий військами ПВО, заступник міністра оборони СРСР.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16.02.1982 р. за вміле керівництво військами Далекосхідного військового округу, за титанічну роботу зі створення соціальної бази для мешканців військових містечок, поліпшення побутових умов солдатів і офіцерів І. М. Третьаку присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці.

Весь час Іван Мусійович підтримував зв'язок з рідною Хорольщиною і надавав допомогу господарствам району технікою, обладнанням, матеріалами. При дефіциті товарів споживання організовував завезення одягу, взуття, побутової техніки в магазини райспоживспілки.

1991 р., вийшовши у відставку, І. М. Третьак продовжував активне громадське життя. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора та іншими орденами, медалями. Похований на Троєку-

рівському кладовищі в Москві. Біографія генерала Третяка стала прообразом головного героя художнього фільму «Офіцери» [3, с. 63–64].

На батьківщині у м. Хорол 2 листопада 1986 р. встановлене бронзове погруддя Героя. Наказом Управління культури Полтавської обласної Ради № 358 від 19.10.2010 р. пам'ятник став об'єктом культурної спадщини місцевого значення у категорії монументальне мистецтво [9].

Група місцевих активістів виступила за демонтаж пам'ятника. Проте, відповідно до Закону України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», ст. 2, ч. 1, п. 5 «основними формами увічнення перемоги над нацизмом у Другій Світовій війні 1939–1945 років є впорядкування, збереження та спорудження пам'ятників і пам'ятних знаків на вшанування пам'яті учасників та жертв війни». Згідно ст. 4, ч. 1 «пам'ятками визнаються пам'ятники ... скульптурні композиції і об'єкти, що увічнюють пам'ять про події часів Другої Світової війни 1939–1945 років... Єдиний національний реєстр пам'яток ... затверджується Кабінетом Міністрів України», ч. 7 «наруга над пам'ятками, їх руйнування або знищення тягне за собою відповідальність згідно із законом» [6].

Виходячи з палких громадських обговорень і відповідно вищеназваних Законів України Хорольська міська рада вирішила не здійснювати демонтаж пам'ятника І. М. Третяку у зв'язку з тим, що він встановлений Герою Радянського Союзу, генералу армії, воїну І. М. Третяку, як особі, пов'язаній з опором і вигнанням нацистських окупантів з України (рішення № 523 від 24.11.2016 р.) [12, с. 2]. Останнім часом ситуація щодо існування пам'ятника знову загострилась. Оскільки погруддя є цінним у мистецькому плані та з метою дій у правовому полі, щоб урівноважити погляди громади – компромісним і цивілізованим варіантом, у крайньому випадку, є його передача на зберігання до Хорольського районного краєзнавчого музею з перспективою експонування.

Кожний встановлений пам'ятник є надбанням певної історичної епохи. Теперішні події будуть також оцінені прийдешніми поколіннями.

Позитивним кроком на Хорольщині є зміна та вилучення радянських найменувань з географічних назв. Після приходу більшовиків до влади у 1920-х рр. одразу почалось масове перейменування місцевих топонімічних назв по всій країні, з метою утвердити свій вплив і владу в усіх сферах життя. Коли ж Україна здобула незалежність, шлейф комуністичних назв і пам'яток зберігався понад 25 років. Всі спроби змін натикались на небажання щось робити з боку чиновників, починаючи з найнижчого рівня, а також супротив з боку місцевих жителів. Звісно,

ми не можемо відкидати і засуджувати абсолютно все, що стосується того періоду. Всупереч усьому страшному і жахливому, що пережила наша країна у складі СРСР, були і гарні моменти в особі простих людей, які самовіддано працювали заради добробуту країни, жили, кохали. Тому потрібно досить виважено ставитись до перейменування місцевих вулиць і провулків, щоб врахувати погляди всіх представників громади і не кидатись у крайнощі. При зміні назви варто обирати таку, що мала б історичні корені або довгострокову перспективу існування, не залежала від кон'юнктури політичних перемін, не створювала економічних, політичних та адміністративних перепон для місцевих жителів.

Перейменування сіл та вулиць активізувало роботу місцевих краєзнавців Хорольщини. З архівних документів, з пам'яті людей постали історичні назви сел, кутків, вулиць краю. Велись жваві обговорення, висувались різні думки і погляди. Але все ж більшість громади виступила за повернення історичних топонімів або за так звані «нейтральні» назви.

Згідно постанови Верховної Ради України «Про перейменування окремих населених пунктів» від 12.05.2016 р. с. Петрівка Хорольського району перейменоване на Вишневе. Село засноване XVI ст. під назвою Єньківська Каплиця. У роки громадянської війни в селі побував Г. І. Петровський, після цього, за клопотанням виконкому, село перейменоване на Петрівку. В селі 195 господарств, жителів – 965 [7, с. 56–57]. У наш час серед інших пропонувались назви Покровське, Єньківська Каплиця. На сесії місцеві депутати після гарячих дискусій таки підтримали назву «Вишневе» [2, с. 2].

Згідно постанови Верховної Ради України «Про перейменування окремих населених пунктів та районів» від 19.05.2016 р. с. Улянівка отримало свою історичну назву Княжа Лука. У «Бюлетні Лубенського округового статистичного бюро та списку заселених пунктів округи» у Староаврамівській волості значиться село Княжа Лука – центр однойменної сільської ради. В селі на той час було 122 господарства, населення: чоловіків 349 осіб, жінок 357 осіб, всього 706, українців 706 [1, с. 128].

Не менш жваві суперечки викликало і перейменування вулиць. Так, наприклад, центральна вулиця Леніна у м. Хорол знаходиться в історичній частині міста. У XVII ст. вона пролягала до оборонного земляного валу городища. За міською земляною фортецею існував неможливо широкий шлях, обабіч якого стояли одноповерхові хати, де мешкали міщани, селяни, козаки. До середини XIX ст. в Хоролі було лише кілька цегляних будинків, які належали Капністам і Родзянкам. Більш інтенсивна забудова цегляними будинками, як одноповерховими, так

і двоповерховими та млинами, почалася наприкінці XIX – на початку XX ст. Перша назва колишньої вулиці Леніна – частково – Полтавська (від фортечної гори до Соборної Успенської церкви), частково – Велика Кременчуцька (від Соборної Успенської церкви до розгалуження доріг, що ведуть на Кременчук і залізничну станцію), а частково Вокзальна (від повороту на залізничну станцію). У роки тимчасової гітлерівської окупації 1941–1943 рр. називалася ім. Адольфа Гітлера. Назва вулиці Велика Кременчуцька протрималася до 1927 р. У повоєнні роки частина вулиці, що пролягала в напрямку залізничної станції, називалася: Леніна, Вокзальна (1953–1957), Гагаріна тощо. Жодна з цих назв не залишалася надовго. Навпаки, вулиця Шевченка не змінювала свою назву з 1927 р., навіть в роки гітлерівської окупації [8, с. 6].

З метою виконання законів України «декомунізаційного пакету» в Хорольській міській раді відбулося засідання комісії з найменування, перейменування та повернення історичних назв вулиць, провулків, площ та скверів у м. Хорол. Рішенням № 96 від 14.01.2016 р. було перейменовано 22 вулиці та 3 тупики. Вулиця Леніна відтепер носить назву Небесної Сотні, в пам'ять та на пошану невинно убієнних під час Революції Гідності (табл. 1).

Таблиця 1. Зміни у назвах вулиць м. Хорол

<i>Стара назва</i>	<i>Нова назва</i>
вулиця Будьонного	вулиця Колоскова
вулиця Воровського	вулиця Лагодинська
вулиця Держинського	вулиця Петро-Павлівська
вулиця Калініна	вулиця Вячеслава Чорновола
вулиця Кірова	вулиця Покровська
вулиця Куйбишева	вулиця Благовіщенська
вулиця Комсомольська	вулиця Михайла Полонського
вулиця Котовського	вулиця Козацька
вулиця Леніна	вулиця Небесної Сотні
вулиця Петровського	вулиця Зубанівська
вулиця Піонерська	вулиця Василя Маковського
вулиця Петра Радька	вулиця Тереньківська
вулиця Радянська	вулиця Воскресенська
вулиця Свердлова	вулиця Затишна
вулиця Станкіна	вулиця Лабівка
вулиця Фрунзе	вулиця Миргородська
вулиця Чапаєва	вулиця Калинова
вулиця Червоноармійська	вулиця Ярмаркова
вулиця Щорса	вулиця Мальовнича
вулиця К. Маркса	вулиця Незалежності
вулиця Енгельса	вулиця Василя Тютюнника
вулиця Жовтнева	вулиця Київська
тупик Держинського	тупик Петро-Павлівський
тупик Петра Радька	тупик Тереньківський
тупик Станкіна	тупик Лабівський

Як бачимо, у назвах вулиць відобразились історичні назви кутків міста – Зубанівська, Лабівка, Тереньківська, Лагодівська. Пошановані церкви, які були у місті та зруйновані у радянський час. Петро-Павлівська церква вперше згадується 1747 р., мурована збудована 1885. За радянської влади храм використовувався як зерновий склад, внаслідок чого відбулась його руйнація. Перша дерев'яна Покровська церква побудована 1732 р., мурована – 1898 р. зведена коштом поміщиці Марії Іванівни Папкевич-Левицької [11, с. 674–675].

Увічнені імена відомих земляків: Василь Миколайович Маковський (1866, м. Хорол – 1930, там само) – відомий педагог, художник; Михайло Тимофійович Полонський (20.11.1885 – 4.05.1962, м. Хорол) – лікар-хірург, головний лікар Хорольської районної лікарні; Василь Никифорович Тютюнник (17.07.1890, с. Єньки Хорольського повіту – 19.12.1919, м. Рівне) – військовий діяч, полковий генерал штабу Армії УНР [7, с. 40, 59, 72].

А також, маємо історичні нейтральні назви – Козацька, Сотницька, Ярмаркова, Незалежності. Досить популярними є назви «природничого походження» – Садова, Затишна, Мальовнича.

Протягом 2015 р. перейменування вулиць відбулося і в селах району. Ознайомившись з рішеннями сільських рад бачимо, що громади зупинились на незалежних від політики назвах – Українська, Сонячна, Дружби, Світанкова, Центральна, Зоряна, Молодіжна та інші.

У ході декомунізації з'ясувалось, що багато топонімів виявилися штучними для свідомості народу, і досить було лише невеликого поштовху, щоб суспільство, хоч і не відразу, але підтримало їх заміну. Серед мінусів – численні акти вандалізму під час зняття пам'яників. Незважаючи на неоднозначність думок щодо процесу декомунізації, він є логічним і необхідним для сучасної України. Проте цей процес, окрім матеріального втілення, має бути свідомим кроком населення всієї країни.

Джерела та література

1. Бюлетень Лубенського округового статистичного бюро та список заселених пунктів округи. – Лубні: 1-ша держдрук., 1927. – № 1-2 (5-6). – 142 с.
2. Ватуля Н. «Покровське чи Вишневе?» Каменем спотикання стало перейменування села / Наталія Ватуля // Вісті Хорольщини. – м. Хорол Полтавської обл. – 2016. – 27 травня. – № 22 (11284). – С. 2.
3. Герої землі Полтавської: довідник. У 12 вип. Вип. 2. Герої Соціалістичної Праці / [упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт]; ДАПО; Центр досл. істор. Полтавщини Полт. ОДА. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 116 с., іл., карти.
4. Заїка О. С. Така наша позиція / О. С. Заїка, С. І. Керквуд та ін. // Вісті Хорольщини. – 2016. – 4 березня. – № 10 (11272). – С. 8.
5. Закон України Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону про-

паганди їхньої символіки // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

6. Закон України Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій Світовій війні 1939–1945 років // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/315-19>

7. Козлов А. В. Хорольщина: енциклопедичний довідник / Козлов В. А., Лисенко Ю. О. – Полтава: Оріяна, 2007. – 106 с.

8. Козлов В. До питання перейменування центральної вулиці нашого міста / Володимир Козлов, Анатолій Дацко, Михайло Міщенко // Вісті Хорольщини. – 2014. – 28 березня. – № 13 (11167). – С. 6.

9. Наказ Управління культури Полтавської облдержадміністрації № 358 від 19.10.2010 // Роб. архів НД метод. відділу ПКМ імені Василя Кричевського.

10. Панахида за полеглими героями Майдану // Вісті Хорольщини. – 2014. – 28 лютого. – № 9 (11163). – С. 2.

11. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 томах. – Т. 12: Релігія і церква / [гол. ред. О. А. Білоусько; ред. кол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтав. літератор», 2009. – 756, XL с.

12. Рішення Хорольської міської ради № 523 від 24.11. 2016 // Вісті Хорольщини. – 2016. – 9 грудня. – № 52 (11314). – С. 2.

A. M. Skyrda

THE PROCESS OF DE-COMMUNIZATION ON THE EXAMPLE OF THE KHOROL DISTRICT

The results of de-communization process in Khorol district are analyzed.

Key Words: *de-communization, Khorol, monument, street.*

УДК 745.52(477.53) Мазуренко

Т. К. Кондратенко

м. Полтава

УКРАЇНСЬКИЙ НАЇВ ХОРОЛЬСЬКОГО МИТЦЯ

Розглядаються мистецькі роботи з колекційної збірки живопису Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського художника-аматора з Хоролу Миколи Мазуренка, який працює у стилі українського наївного малярства. Наголошено на оригінальності робіт майстра.

Ключові слова: Микола Мазуренко, наївний живопис, художник-аматор.

Живописна збірка Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського нараховує понад 700 творів. Тривалий час її основу складали картини реалістичного напрямку художнього мистецтва. Проте останнім часом зібрання поповнили цікаві доробки самодіяльних митців Полтавщини, які працюють в різних напрямках українського народного малярства. Серед них – кілька народних картин,

виконаних художником-аматором з Хоролу Миколою Петровичем Мазуренком, що надійшли до музейного зібрання у 2015 р.

Микола Мазуренко – уродженець Миколаївщини (1942 р., с. Болгарка Березанського району), більшу частину свого життя живе і працює у м. Хоролі. Має трудовий стаж 50 років. Працював на Хорольському механічному заводі, у сільськогосподарському технікумі, Хорольському краєзнавчому музеї, де оформив експозицію та створив етнографічну кімнату, завідував майстернею-філією при Полтавському живописно-скульптурному комбінаті, був художником-оформлювачем міського будинку культури. Зараз перебуває на заслуженому відпочинку, але продовжує займатись творчістю, співає у народному пісенному колективі «Джерело». Все свідоме життя Микола Петрович малює, передаючи на полотні своє бачення світу, української минувшини і сучасного життя [5].

Визнання майстру принесли персональні виставки, що проводились як у рідному Хоролі, так і в Полтаві. Знаковою подією стала участь М. Мазуренка у Полтавському обласному фестивалі художників-аматорів імені Григорія Ксьонза (2014 р.). Його роботи увійшли до каталогу виставки серед 120 кращих творів полтавських самодіяльних художників [1, диск № 82].

Микола Мазуренко працює у стилі українського наївного мистецтва, підвалини якого закладені в Україні Катериною Білокур, Марією Приймаченко та іншими самобутніми народними майстрами пензля, які розквітли в українському культурному просторі другої половини ХХ століття. Твори більшості цих майстрів сповнені креативною енергією, вони пишуть свої картини «поза нормою», «за іншими законами» [6, с. 76–79]. Наївне малярство сьогодні – об'єкт мистецтвознавчих досліджень, воно збирає численну аудиторію поціновувачів на фестивалях і форумах. Однак світ мистецтва ніколи не буде затісний для нових імен, нових феноменів. Несподіваність форми і змісту в творах наївних художників викликає інтерес дослідників, а ось пересічному глядачеві часто не вистачає підготовки, щоб отримати від них естетичне задоволення. Далеко не всі художники, що працюють у стилі наїву, піднімаються до висот шедеврів образотворчого мистецтва, однак це аж ніяк не применшує внеску кожного з них в загальноукраїнський культурний простір [4, с. 58–64].

Наївному малярству Миколи Мазуренка притаманні риси української народної картини – перш за все, авторська неповторність, загальний оптимістичний настрій, символічне наповнення змістовно-тематичного комплексу твору. Микола Петрович створив багато живописних полотен, проте особливий художній світ майстра, на наш погляд, найкраще виявляється у роботах, намальованих за мо-

тивами українських народних пісень. Саме такі твори і подарував майстер музею після закінчення обласного фестивалю художників-аматорів імені Григорія Ксьонза у 2015 р. [3, с. 107–110].

Картина «Копав, копав криниченьку», 2012, ПКМВК 88863, Ж 621, оргаліт, олія, 45 x 45 см. Рама дерев'яна, різьблена, орнамент геометричний. Фарбована в зелений колір (рис. 1 на кол. вкл.).

Композицію створюють зображення молодого козака, який копає криницю, та дівчини в українському національному вбранні, котра стоїть поряд з весільними старостами. Тлом послуговує пагорб, на якому розкинулось мальовниче українське село: видніються хати, церква, млин-вітряк. Біля ніг парубка – символ козацького життя – шабля. Картину вирізняють яскраві кольори, чіткі контури зображень, дещо порушена перспектива лише додає їй оригінальності.

Картина «Гей, Волошин сіно косить...», 1988 р., ПКМВК 88864, Ж 622, полотно, олія, 43 x 57 см. Рама дерев'яна, різьблена, орнамент геометричний. Фарбована в зелений колір (рис. 2 на кол. вкл.).

На передньому плані зображений селянин у традиційному українському одязі, який косить сіно, позаду – дружина, що принесла в кошику обід. Композицію картини доповнюють акуратні копички сіна, колодязь-журавель, хатинка під стріхою, котра видніється вдалині на високому березі річки. Автор дбайливо вимальовує знаряддя праці косяра, прості речі сільського побуту – глечик, кошик в руках жінки.

Картина «Там, де Ятрань круто в'ється...», 1988 р., ПКМВК 88865, Ж 623, полотно, олія, 40 x 55 см. Рама дерев'яна, різьблена, орнамент рослинний. Фарбована в зелений колір (рис. 3 на кол. вкл.).

Картину без перебільшення можна назвати одою дівочій красі. Художник зображує вродливу молоду українку, яка прийшла набрати води з річки. Сама річка, верби над водою, стежина, що в'ється до села – все це підсилює враження глядача від головного персонажу. Цьому ж послуговує детальне вимальовування елементів українського жіночого вбрання.

Картина «Полюбила козаченька при місяці стоя», 1989 р., ПКМВК 88866, Ж 624, полотно, олія, 55 x 40 см. Рама дерев'яна, різьблена, орнамент геометричний. Фарбована в зелений колір (рис. 4 на кол. вкл.).

Картина «Вечір надворі, ніч наступає», 1989 р., ПКМВК 88867, Ж 625, полотно, олія, 40 x 55 см. Рама дерев'яна, фігурна, різьблена, орнамент рослинний. Фарбована в зелений колір (рис. 5 на кол. вкл.).

Обидві картини об'єднані темою молодого кохання. Образи козака та дівчини є центральними на обох полотнах. Сільський пейзаж, яскраві квіти, елементи одягу, зброя, кобза – неодмінні атрибути української минувшини, що вирізняють картини майстра.

Написані за мотивами українських народних пісень, картини Миколи Мазуренка і самі звучать народною піснюю, щирою молитвою за Україну. Такі аматорські твори допомагають збагнути суть народного примітиву, своєрідність його художнього світу. Кожен твір читається як текст про світосприйняття художника. Зовнішня форма і змістовне наповнення картин є лише засобами прояву інтуїтивного творчого процесу, що ні на мить не полишає майстра. Микола Петрович охоче дарує свої твори. Вони прикрашають офіційні установи і навчальні заклади, зберігаються в музеях Хоролу, Полтави, приватних колекціях [2]. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського пишається з того, що до його зібрання потрапили три роботи майстра, включені до каталогу обласного фестивалю художників-аматорів імені Григорія Ксьонза 2014 р.

Микола Мазуренко – хорольський аматор-наївіст допомагає у пробудженні генетичної пам'яті українського народу. Його творчість є дотичною до цінностей національної ідентифікації. Разом з іншими самодіяльними художниками Полтавщини він робить наш світ щирішим, прекраснішим і добрішим.

Література

1. Анкети на роботи учасника Полтавського обласного фестивалю художників-аматорів імені Григорія Ксьонза 2014 р. М. П. Мазуренка // Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського.

2. Відкриття художньої виставки «Наївне малярство Миколи Мазуренка». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://misto-tv.poltava.ua/news/novini/naivno-pro-seryozne-u-poltavi-vidkrilasya-vistavka-narodnogomalyarstva.htm>.

3. Інвентарна книга ПКМВК «Ж – 2» (розпочата 1998 р). – 418 с.

4. Клименко О. Український народний примітив: образні витоки, національна своєрідність / О. Клименко // Родовід. – К., 1997. – № 2 (16). – С. 58–64.

5. Ляшенко О. Наївне малярство Миколи Мазуренка / О. Ляшенко // Полтавський вісник. – м. Полтава. – 2017. – 9 лютого. – № 5 (1438); [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visnyk.poltava.ua/articles/1429013621/>.

6. Найден О. Творчість українських народних майстрів як феномен мистецтва ХХ сторіччя. Традиції образності: від Якова Бацуци до Марії Приймаченко / О. Найден // Образотворче мистецтво. – К., 2005. – № 3. – С. 76–79.

T. K. Kondratenko

UKRAINIAN NAÏVE ART OF KHOROL ARTIST

Artistic works of amatory artist Mykola Mazurenko from Khorol, who works in the Ukrainian naïve style, in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum art collection are observed. The originality of masters' works is outlined.

Key Words: *Mykola Mazurenko, naïve art, amatory artist.*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	– Археологічні дослідження в Україні, м. Київ
АЛЛУ	– Археологічний літопис Лівобережної України, м. Полтава
АМН	– Академія медичних наук України, м. Київ
АН ССРСР	– Академія наук Союзу ССР, г. Москва
АН УРСР	– Академія Наук Української РСР, м. Київ
АС	– Археологический съезд
АТО	– Антитерористична операція
ВАТ	– Відкрите акціонерне товариство
ГАСО	– Государственный архив Свердловской области, г. Свердловск (Екатеринбург)
ГУ	– Государственный университет
ДАПО	– Державний архів Полтавської області, м. Полтава
ДГУ	– Днепропетровский государственный университет, г. Днепропетровск
ИАК	– Известия Императорской Архивной комиссии, г. Петроград
ІА НАНУ	– Інститут археології Національної академії наук України, м. Київ
ІВА	– Інформаційно-видавниче агенство
ІР НБУ НАНУ	– Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В. І. Вернадського, м. Київ
КМ	– Краєзнавчий музей
МАО	– Московское Императорское археологическое общество, г. Москва
МГУ	– Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, г. Москва
МИА.	– Материалы и исследования по археологии СССР, г. Москва, Ленинград
МОЗ	– Міністерство охорони здоров'я України, м. Київ
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, м. Київ
НА ПКМ	– Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, м. Полтава
НА ПКМВК	– Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, м. Полтава
НА ЦОДПА	– Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної державної адміністрації, м. Полтава
НАНУ	– Національна академія наук України, м. Київ
НГУ	– Національний гірничий університет, м. Дніпропетровськ
НД	– науково-дослідний
НДІПОД	– Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, м. Київ
НИИПОИМКиИ	– Научно-исследовательский институт памятниковоохранных исследований Министерства культуры и искусств Украины, г. Киев

НМУНДМ	– Національний музей Українського народного декоративного мистецтва, м. Київ
ОДА	– Обласна державна адміністрація
ОКМ	– Обласний краєзнавчий музей
ПДМ	– Полтавський державний музей, м. Полтава
ПКМ	– Полтавський краєзнавчий музей, м. Полтава
ПКМВК	– Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, м. Полтава
ПУАК	– Полтавская учёная архивная комиссия, г. Полтава
РВ УМВС	– Районний відділ Управління Міністерства внутрішніх справ
РВВ	– Редакційно-видавничий відділ
РДА	– Районна державна адміністрація
РИО	– Редакционно-издательский отдел
РРФСР	– Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РФ	– Російська Федерація
СА	– Советская археология, г. Москва
САИ	– Свод археологических источников, г. Москва
УЕ	– Українська Енциклопедія, м. Київ
УК ПОДА	– Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, м. Полтава
УРЕ	– Українська Радянська Енциклопедія Академії Наук Української РСР, м. Київ
УТОПІК	– Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, м. Київ
ЦАМО РФ	– Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, м. Подольськ
ЦДІАК	– Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЦОДПА	– Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, м. Полтава
ЦП НАНУ	– Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, м. Київ
ЧК, НК	– надзвичайна комісія

АВТОРИ

Барська Ганна Михайлівна – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Берзой Валентина Миколаївна – завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Болокан Інна Сергіївна – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу народознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Верещака Віктор Михайлович – директор Лубенського краєзнавчого музею

Власенко Ірина Олексіївна – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського;

Галян Галина Іванівна – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Гейко Анатолій Володимирович – завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук

Дудка Світлана Анатоліївна – молодший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Івахненко Алла Миколаївна – директор Хорольського районного краєзнавчого музею

Калашник Любов Василівна – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Кигим Світлана Леонідівна – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Кожевнікова Ольга Миколаївна – викладач Хорольського агропромислового коледжу Полтавської державної аграрної академії (до 2009 р.), краєзнавець

Кондратенко Марина Дмитрівна – науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Кондратенко Наталія Григорівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Кондратенко Тамара Костянтинівна – головний зберігач фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Красовський Володимир Васильович – директор Хорольського ботанічного саду, кандидат біологічних наук

Лимар Олександр Сергійович – науковий співробітник науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Лугова Любов Миколаївна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Луговий Роман Сергійович – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Мельникова Ірина Сергіївна – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Новіков Ігор Олександрович – доцент кафедри вітчизняної історії і права Південно-Уральського гуманітарно-педагогічного університету, кандидат історичних наук
Олексенко Олександр Васильович – краєзнавець

Парасочка Олександра Григорівна – завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Пісцова Марія Петрівна – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Прохватіло Роман Вікторович – завідувач сектору пересувних і стаціонарних виставок науково-дослідного експозиційного відділу народознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Рейда Роман Миколайович – науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Сапегін Сергій Васильович – викладач історії Обласної гімназії-інтернату для обдарованих дітей ім. А. С. Макаренка в с. Ковалівка Полтавського району, старший науковий співробітник Музею-заповідника А. С. Макаренка, заслужений вчитель України

Сиволап Наталія Миколаївна – завідувач сектору пам'яткознавства науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Сидоренко Олександр Володимирович – співробітник ДП «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

Скирда Антоніна Миколаївна – старший науковий співробітник науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Скирда Олег Анатолійович – науковий співробітник сектору пам'яткознавства науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Старченко Віра Іванівна – завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Сулима Оксана Сергіївна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Супруненко Олександр Борисович – директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України

Ткаченко Олександр Михайлович – завідувач науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Халимон Олена Володимирівна – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Чеботарьова Людмила Василівна – науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації

Шумейко Наталія Миколаївна – завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Яремченко Віталій Андрійович – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

ЗМІСТ

Івахненко А. М. З історії Хорольського районного краєзнавчого музею	3
Новиков И. А. Знаменитый уральский краевед В. П. Бирюков – организатор краеведческих музеев на Украине в годы Первой Мировой войны	8
Чеботарьова Л. В., Кигим С. Л., Халимон О. В. Природно-заповідна мережа Хорольського району як складова регіональної екомережі Полтавщини	14
Красовський В. В. Хорольський ботанічний сад: історія та сучасність	19
Супруненко О. Б. Археологічні пам'ятки Хоролу: до визначення території археологічного ареалу	23
Лугова Л. М., Луговий Р. С. Археологічні пам'ятки Хорольського району	39
Гейко А. В., Рейда Р. М., Верещака В. М., Сапегін С. В. Пам'ятки черняхівської культури Хорольського району	45
Кожевнікова О. М. Бронзова статуетка кочівника з Хоролу	50
Мельникова І. С., Сидоренко О. В. Давньоруська реліквія в історії Хорольського краю	55
Шерстюк В.В. Хорол за доби козаччини: заснування та його укріплення	59
Дудка С. А. Герб міста Хоролу у XVII – поч. XXI ст.	69
Барська Г. М., Калашник Л. В. З історії створення 5-го козацького полку у селі Горошине Хорольського повіту Полтавської губернії	74
Олексенко О. В. Містечко Княжа Лука і родина Старицьких	79
Власенко І. О. Поруч XVII ст. з містечка Остап'є Хорольського повіту (збори Костя Моценка)	86
Болокан І. С., Прохватило Р. В. Збірка хорольських килимів кін. XVIII – поч. XX ст. у Полтаві	89

Ткаченко О. М., Яремченко В. А. Печатка Родзянок з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	94
Піцова М. П. Рушники з екскурсії Данила Щербаківського 1906 року. Хорольський повіт	98
Шумейко Н. М., Сулима О. С. Місто Хорол на поштівках початку ХХ ст. (з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського)	101
Галян Г. І. Етнорозвідка до Хорольського району	107
Кондратенко Н. Г., Старченко В. І. Родинні рушники із Хорольського краю	114
Сиволап Н. М. Увічнення пам'яті видатних земляків у с. Вишняки Хорольського району	118
Кондратенко М. Д., Парасочка О. Г. З історії дереворізьблення на Полтавщині. Хорольський майстер М. І. Клепач	126
Лимар О. С. Червоний терор на Мусіївщині	129
Скирда О. А. Бій біля хутора Хохулі	134
Берзой В. М. ПАТ «Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів» у збірці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	137
Скирда А. М. Процес декомунізації на прикладі Хорольського району	143
Кондратенко Т. К. Український наїв хорольського митця	150
Список скорочень	154
Автори	156

Наукове видання

ХОРОЛЬЩИНА: ВІД ДАВНИНИ ДО СЬОГОДЕННЯ

Збірник наукових праць та матеріалів конференції

До 100-річчя Хорольського районного краєзнавчого музею

На обкладинці:

*1 с. – Хорольський районний краєзнавчий музей
(до статті А. М. Івахненко).*

4 с. – Хорольська фортеця на плані міста з «Карты Киевской губернии...» 1781–1796 рр. та хорографічна реконструкція укріплень XVII–XVIII ст. (до статті В. В. Шерстюка).

Мова українська, російська, англійська

Відповідальні за випуск – **А. М. Івахненко, І. М. Кулатова.**

Відповідальний редактор – **О. Б. Супруненко.**

Коректура – **І. О. Власенко, Н. М. Сиволап.**

Комп'ютерний набір – авторський.

Переклад англ. мовою – **Н. Г. Кондатенко.**

Комп'ютерна верстка – **О. І. Удовиченко.**

Здано в набір 12.02.2017 р. Підписано до друку 20.04.2017 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура PetersburgС.

Друк трафаретний. Обл.-вид. арк. 10,15. Ум. друк. арк. 10,75.

Тираж 300 прим (1-й запуск – 170 прим.).

Виготівник: ПП «Дивосвіт».

36014, м. Полтава, вул. Раїси Кириченко, 36, оф. 3. Тел. (0532) 50-65-63.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 866 від 22.03.2002 р.

